

BHATTI-KAVYAM

Canto X

*With Jayamangala, Mallinath, Translations,
Anglo-Sanskrit Critical Notes etc. and
with some notes of :—*

SARADARANJAN RAY, M. A.,

Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati.

Late Principal, Vidyasagar College.

EDITED BY

KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(h),

Bhishagacharyya,

Author of Siddhanta-Kaumudi, Evolution of

Gita, Meghadutam, Kirata, &c. &c.

Published by K. RAY

7, Bhawani Datta Lane, Calcutta.

Rs. 1/8/-

Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press.
204, Vivekananda Road, Calcutta

PREFACE

This edition is publisseed with the Tika of Jaymangala and Mallinath.

Spacial attention is given on discussions of grammatical and rhetorical notes as also on different readings to suit the requirements of the B. A. honours students.

The undersigned will thankfully receive any suggestions and improvements on this.

Calcutta
March, 1941

}

KUMUDRANJAN RAY

INTRODUCTION

I. The Author and his Age.

The Bhatti-kavyam is a poem describing the exploits of Rama beginning with his birth and ending in Ravana's destruction and Rama's return to Ayodhya.

It was written (in 22 Cantos) by Bhatrighari who lived at Bhalabhi during the reigns of Sridharasena and probably wrote at the instance of the king himself. This much we gather from the poet's own evidence in the concluding lines of his work (see our Intro. in canto I). Thus his age is at the end of the sixth or early beginning of seventh century A. D,

Bharata Mallika says that भट्टहरि is the author of Bhatti-kavya , some call him हरि only (हरिवह्नि सारथ्य ग्रन्थसेतुना in kaiyata etc). Dhaturvritti and Nyasakar call him as भट्टिकार । भट्टहरि is the author of Bhagavritti and Vakyapadiya. Now from Siddhanta-kaumudi under Panini I. 3. 24—कथं तर्हि आज्ञा विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आहताम् मा रक्षन्तम् इति भट्टिश्च ? प्रसाद एवायमिति मागध्वनिः", Mr. Bhaumik argues that it is evident that भट्टि and भट्टहरि were two different personages. But if we consider the maxim— 'आचार्याणाम् इयं शैली यत् खोपदेश' परोपदेशमिव निश्चिपत्ति'—and that Jaimini uses his own name in his sutras, so Vadarayana also, then it is very probable that in Bhagavritti, the author criticised his own usage for enlightening his readers. Under the circumstances we like to take

भट्टि and भट्टहरि as one and the same parson. And indeed prof. Trivedi of Bombay suggests that Bhatti is only the prakrit form of भट्ट ।

II. The object of this Poem.

भट्टहरि was a profound grammarian of the school of Panini. The story runs that one day when he was lecturing on grammar, an elephant passed between the teacher and the pupils. This was taken as an evil omen forbidding lecture on the subject for a whole year. The grammarian however found it difficult to forego the pleasure of discussing upon his favourite subject for such a long period of time and he hit upon the happy idea of teaching grammar through *kavya* ; for one year he continued dictating and explaining daily to his pupils what he had written overnight, thus giving to the world the famous poem which bears his name.

The book however, is admirably suited to teach grammar and *kavya* at the same time. The illustrations are introduced with inimitable grace and exquisite taste and judgment. The task the poet set upon himself was tremendous, his success phenomenal. Every school of grammar in India has its authoritative explanation of Bhatti. No student of grammar deems his training on the subject complete before he has gone through Bhatti.

[N. B.—A similar but more artificial is Bhaumaka's *kavya* named रावणजुनीय (7th century) illustrating the rules

of grammar through kavya. Halayudha's कविरहस्य and Jaina Hemachandra's द्वायय महाकाव्य are also similar attempts. But all those failed to attain celebrity].

III. The Book.

The book is written in 22 cantos and is divided into four sections — (i) प्रकीर्णकाण्ड (here several rules of grammar are illustrated here and there without any order) comprising first five cantos ; (ii) अधिकारकाण्ड (illustrating the main rules connecting certain grammatical subjects e. g. क्त्य affixes, चिनुष् affixes etc, extending up to the 9th canto); (iii) प्रसन्नकाण्ड (illustrating शब्द and अर्थालंकार, gunas or diction etc, extending up to the 13th canto ; lastly (iv) तिङन्तकाण्ड extending up to the end illustrating all the lakaras save and except the vedic लोट् ।

It is a सर्गवद्ध महाकाव्य being divided into cantos (सर्गवद्ध) and beginning with वस्तुनिर्देश (by अभ्युपगो etc) and having रामचन्द्र as a वीरोदात्त नायक । Its topic is also based on रामायण and the name of this काव्य is also after the kavi (poet) [cp — 'सर्गवद्धो महाकाव्यसाशीर्नमस्किं या वस्तुनिर्देशोवापितन्मुखम्' in Dandin etc].

N. B. — Kavya is broadly divided into — (i) दृश्य e.g. dramas, prahasanas etc, (ii) श्रव्य e.g. Raghu, Kumara, Kirata Sisupala, Bhatti etc , श्रव्यकाव्य may again be divided into महाकाव्य (as named above), and खण्डकाव्य ("खण्डकाव्यं महाकाव्यस्यैकदेशानुसारि यत्" e.g. Meghadutam etc) ; काव्य is again divided into — (i) ध्वनिकाव्य (where suggestive meaning is more than the apparent sense

or what meets the ear) and गुणीभूतव्यंग where significance occupies a subordinate position (vide साहित्यदर्पण chapter IV).

दर्पणकार defines काव्य as “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” (chap. I). And as Bhatti is also such and being a सत्काव्य it is to be read and not given up ; on such a kavya Mammata in his kavyaprakasa writes – “काव्यं यत्सं अर्थं कृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्हितये कान्तासन्धिततया उपदेशयुजे” । Hence the saying “काव्यालापाश्च वर्जयेत्” is (as also Mallinatha has said) with reference to असत् काव्य । Indeed the benefit of a सत् महाकाव्य is – “धर्माय काममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कौर्त्तिं च साधुकाव्यनिषवणम्” दर्पणकारः ।

As a piece of poetry Bhatti ranks very high. The description however in शरद्वर्णन &c in canto II have not been surpassed if we except the writing of Kalidasa. As a piece of character delineation we may refer among others to the excellent portrait of Ravana before Sita, disguised as a mendicant. A more life-like portrait of an ill-bred rake it is difficult to conceive. The diction in the 11th and the 12th cantos is simply splendid and worthy to rank with the best of Magha or Bharavi or Sriharsa.

IV. Source of Bhatti-kavyam.

Save and except some minor differences Bhatti faithfully follows the Ramayana. So Ramayana is its source.

V. (a) Story of cantos I-II

In canto I viswamitra approaches Dasaratha and prays for Rama's going to forest to destroy the Rakhasas that were

hindering their तपसा । In canto II we see Rama and Lakshmana going to Viswamitra's hermitage. In course of time Rama killed Tadaka, defeated Maricha, went to Mithila. Rama there married Sita by stringing the bow at Janaka's place. The marriage party returned to Ayodhya and on their way home Rama defeated जासदग्न्य ।

(b) Short details of cantos III-IX

The old King Dasaratha on his return to Ayodhya announced his wish to abdicate in favour of Rama. His second wife Kaikeyi, however, obtained from him the kingdom for her own son Bharata, and got Rama with his wife Sita and his brother Lakshmana, exiled for a period of fourteen years.

In the latter days of his exile Rama was insulted at Panchavati by Ravana's sister Surpanakha ; Lakshmana cut off her nose for insolence. Khara, Ravana's deputy in Janasthana, came to avenge her with a following of fourteen thousand Rakshasa. Rama killed them all. This was reported to Ravana who in retaliation carried off Rama's wife Sita by stratagem,

While searching for her, Rama met Sugriva the brother of the monkey-king Balin who was Ravana's intimate friend and his most powerful ally. The two became friends. Rama killed Balin and made Sugriva king in his place. The latter employed Hanuman to trace Sita. He discovered her at Lanka

destroyed Ravana's orchards; he was then captured by Indrajit and was presented before Ravana. Ravana then ordered burning of this Hanuman (canto IX comp "परिजनमभिली विलोक्य दाहं दशवदनः प्रदिदिश वानरस्य") ।

VI. Substance of canto X

As Hanuman's tail covered with clothes, kusa grasses etc was burning on, he spread the fire throughout the beautiful City of Lanka alarming the Rakshasas there (sl. 1—13) ; he goes to Asokavana to see Sita pining for Rama and assures her of this report to Rama for rescue. (14—16) ; now he jumps up in the sky from Lanka and reaches Mahendra mountain on the other side of the sea (17—22), Hanuman then narrates his success to all and goes where Rama was. He then bowed Rama and offered Sita's शिरोमणि as a token of his successful raid. He then said of Sita and of Ravana's pride of prosperity and advised Rama to deliver her quick (23—40). Rama enlivened by this news collects through Sugriva's help an immense army of monkeys and reaches Mahendra Parvata and thence the sea-shore commanding a clear view of the sea. The sea appeared tranquil and glowing at the sight of its lord Rama and calmed down (41—42). Now evening set in Rama encamped on the beach facing Lanka across the channel. (sls 63—69) , Lakshmana then exhorts Rama to overcome grief and to kill the enemies outright. Rama appreciated this,

but now it being nightfall he retired to bed with the monkeys as his guards. (sl. 70 - 74).

N. B. - Canto XI will open with a picture of नायक and नायिकाs at the dim dawn at Lanka. Then with the rise of day Ravana get the news of Rama's and others coming on the beach facing Lanka across the channel. The news alarmed Ravana and he hastily summoned his courtiers to the council room to discuss the matter. Early in the morning they all got there with Ravana and awaited the arrival of vibhishana. Then opens canto XII with vibhishana's arrival and their debate there.

VII The title of the Book.

भट्टस्य कृतिः इति भट्ट + इञ् = भट्टिः (अब्रानपातनात् वङ्गभावः), कविः कर्म इति कवि + यञ् (ब्राह्मणादित्वात्) = काव्यम्। भट्टिश्च तत् काव्यं च. कर्मधा।
or भट्टिन् in the name. भट्टिनः काव्यम्, इ तत्। etc.

भट्टिकाव्यम्

दशमः सर्गः

*Hanuman with his cloth-covered tail burning, was
looked at with awe by the Rakshasas at Lanka.*

अनुप्रासवत्—

अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः

परिगतो ज्वलदुद्धतवालिभिः ।

उदपतद्भिवमाकुललोचनै-

र्दृष्टिभिः सभयैरभिवीक्षितः ॥ १ ॥

Prose-order.—अथ वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतो ज्वलदुद्धतवालिभिः स
(हनुमान् वा हनुमान्) सभयैः आकुललोचनैर्दृष्टिभिः अभिवीक्षितः (सन्) दिवम्
उदपतत् ।

B'eng—अनन्तर बङ्गल हुकूल एवं कूथ प्रभृतिर द्वाया परिवेष्टित
हनुमान् (लङ्फ दिवा) आकाशे उठिगेलन । ताँहार लाङ्गुले तखन अग्नि
जलितेहिल एवं ताँहा उर्कमुथे हिल । नर-शत्रु राक्षसगण तीत हईया
आकुल नेत्रे ताँहाके देखिते लागिल ।

Eng.—Then he (Hanumat) with his body covered with
bark-clothing, silk garments and (fragments of) cushions, and
with his burning tail held upwards, jumped up into the air
(sky) being gazed at with eager eyes by the enemies of men
(i, e, Rakshasas who already) got frightened.

Sara,—हनुमतः देहं राक्षसाः वस्त्रादिभिः परिवेष्टितः, तस्य पुच्छं च अग्निं योजयामासुः, तदनन्तरं स हनुमान् अकस्मात् लम्बं प्रदाय आकाशम् उद्गतः, रामवैरिणश्च भीताः सन्तः व्याकुलनेत्रैस्तदा तमपश्यन् ।

Jaymangala.—प्रसन्नकाण्डमुच्यते काव्यस्याव प्रसन्नत्वात् । प्रसन्नता नाम् अविवदङ्गनावलप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति । शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तवास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः । अलङ्कार-साधुर्यप्रदर्शन-दोषाः भाषासमावेशश्च । तवालङ्कारो द्विविधः । शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च । तत्रपूर्वो (? प्राधान्येन) द्विविधः । अनुप्रासो यमकं चेति । उभयं दर्शयन्नाह— । अथ दाहादेशान्तरम् 'स' वानरः "विद्यदाकाशमुदपतत्" उत्पतितवान् । वल्कम् अंशुकम् ["शुल्क-वल्कोल्का" इति निपातनम्] आदिशब्दात् अन्यैरपि सुज्ञादिभिः परिगतः परिवेष्टितः । ज्वलन् उद्धत उर्ध्वोन्नतो वालधिः पुच्छं यस्य सः । "वृरिपुभिः" राक्षसैः । "समभेराल्ल-लोचनैरभिवोक्षितः" किमयमनुष्ठास्यति इति । "अनुप्रासवत्" इति — अनुप्रासो यस्मिन् विद्यते इति । तस्य च लक्षणं — "सरूपवर्ण-विन्यासमनुप्रासम् प्रचक्षते" इति ॥

Mallinatha.—शब्दलक्षणप्रधानेऽपि अस्मिन् काव्ये काव्यलक्षणत्वात् अधिकारकाण्डानन्तरं काण्डान्तरं अलङ्कारसाधुर्यभाषिकभाषासमाख्यपरिच्छेद-चतुष्टयात्मकम् आरभमानोऽस्मिन् सर्गे तावदलंकारपरिच्छेदं वदन्नादौ शब्दालंकारान् लेखतो दर्शयति (See Remark II below)—अथ इत्यादि । अथ रावणाज्ञानन्तरं दुक्कलैः सुवल्कैः शोभनवल्कलैः कुशादिभिः आदिशब्दात् सुज्ञादिभिश्च परिगतो वेष्टितः, अतएव "ज्वलन् उद्धत उद्यतो वालधिः" पुच्छं यस्य स मारुतिः 'समभैः' अतएव 'आकुललोचनैः' चक्षलाक्षैः 'वृरिपुभिः' राक्षसैः 'अभिवोक्षितः' सन् 'दिवम्' आकाशम् प्रति 'उदपतत्' उत्पपात । अनियतसंख्याकवर्णवर्णितलक्षणो ह्यहनुप्रासोऽलंकारः ॥१॥

CHARCHA

1. अथ—अनन्तरार्थे अव्ययम्—that is after Ravana ordered the tail of Hanuman to be burnt.

2, वल्क इत्यादि—वल्कम् अंशुकम् इति जयः । वल्कलमिति मल्लिः । It

is an irregular form (निपातने सिद्धम्); वल्कं च दुकूलम् च कुथं च इति वल्कदुकूलकुथानि । इह समासः । तानि आदौनि येषां तैः इति बहुव्रीहिः । यद्वा “जातिरप्राणिनाम्” इति सूत्रेण समाहारइहसमासः ; तेन वल्कदुकूलकुथम् ; तत् आदि येषां तैरिति बहुव्रीहिः । यद्वा—तत् (तानि वा) आदौ येषां तैरिति व्यधिकरण बहुव्रीहिः । But such बहु — is not admitted by all. अनुक्ते कर्त्तरि or करणे तृतीया । अनुक्तकर्त्ता of परिगतः । Mallinath reads दुकूल-सुवल्क-कुशादिभिः here ; Expound the samasas as before ; सुवल्कं शोभनं वल्कलम् = very nice bark-clothing. The word आदि suggests that there were other things save वल्क (bark-clothing), दुकूल (silk-garment) and कुथ (fragments of cushion) ; and according to both the commentators, सुज्ज (ईषोका = a kind of grass - a very combustible substance) was amongst others. Thus they say “आदिशब्दात् अन्यैरपि सुज्जादिभिः” । But we prefer Jay’s reading here ; otherwise nominative will be wanting in the very opening sloka,

3. ज्वलदु etc—ज्वल् + शृ = ज्वलत् burning. उद् + हन + क्तः = उद्धतः, turned upwards. ज्वलन् चासौ उद्धतश्चेति ज्वलदुद्धतः, विशेषणेन सह विशेषणस्य कर्मधारयः । तादृशः बालधिर्यस्य स इति बहुव्रीहिः । बालानि धीयन्ते अस्मिन् इति बाल + धा + कि = बालधिः, पुच्छम् i, e, tail. The reading उद्धूत [उद् + धू + क्त] = shaking, is also seen here. But prefer the reading उद्धत here, for in IX, we have “लाङ्गूलसुद्धतं धुन्वन्” and Jay. there has—उद्धतम् उद्धीकृतम् ।

4. सभयैः—प्रयेन सह वर्तमानाः ये तैरिति बहुः ; adj to हरिपुभिः ; सहभयैः is also correct by the rule “बोपसर्जनस्य” । This is the reason why they were आकुललीचन ।

5. आकुल etc—आकुलानि चञ्चलानि [eager] लोचनानि येषां तैरिति ५१ ;
adj to नृरिपुभिः ।

6, नृ etc—नृः [नरस्य] रिपव इति नृरिपवः । षष्ठीतत् । तैः । अनुक्तं
कर्त्तरि वृत्तीया । अनुक्तकर्त्ता of अभिवीक्षितः [अभि + वि + ईक्ष् + क्त कर्मणि] ।

7. उदपतत् = उद् + पत् + लङ् । उदपतति उड्डीयते, ऊर्द्धं गच्छति
इत्यर्थः । उदपपात । लम्पप्रदानेन उर्द्धदेशं प्रस्थितः । Jumped up-
wards. Nom. सः ।

Remark.

1. Before the sloka we have in the Mss “अनुप्रासवत्” and
Jay. explains it saying अनुप्रासः अस्ति यस्मिन् तत् अनुप्रासवत् । अनुप्रास +
वत्पु । It means that the sloka contains the rhetoric figure
known as अनुप्रास [alliteration]. It is defined both by Jay. and
Malli. It is a शब्दालङ्कार । Viswanath (author of sahitayadarpan)
defines it saying “अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” । It is of
five types : (i) कृकानुप्रासः (ii) हृच्यनुप्रासः (iii) श्रृत्यनुप्रासः (iv) अन्व्यानुप्रासः
and (v) लाटानुप्रासः । Here is हृच्यनुप्रासः । Viswanath defines it as
follows :—“अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्गहाप्यनैकधा । एकस्य सङ्गद्वयेषु हृच्यनुप्रास
उच्यते ।” Explanation :—यदा “अनेकस्य” व्यञ्जनवर्णस्य “एकधा” एक-
प्रकारेण स्वरूपतः (in original order) साम्यम् भवति ; यदा अनेकस्य
व्यञ्जनवर्णस्य “असङ्गतं” पुनः पुनः “अनेकधा” स्वरूपतः (in original order)
तथा क्रमतश्च (in reverse order also) साम्यं भवति ; एवं यदा “एकस्य”
व्यञ्जनवर्णस्य “सङ्गद्वयं” एकवारं तथा बहुवारमपि साम्यं भवति तदा हृच्यनुप्रासो
जायते । तथाहि “रसविषयव्यापारवती वर्णरचना इति, तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण
न्यसनात् हृच्यनुप्रासः” । Malli writes “अनियतसंख्याकवर्णइतिलक्षणी हृच्यनु-
प्रासः” । It means that the consonants are often and irregu-
larly repeated and so it is called हृच्यनुप्रासः ।

II. Before proceeding to explain the sloka, Mallinath (also Jay.) gives some introduction-beginning with शब्दलक्षण-प्रधानेऽपि । It may be explained as follows :—यद्यपि इदं भट्टिकावां शब्दलक्षणप्रधानं व्याकरणघटितविषयप्रदर्शकं अतएव काव्याङ्गस्य अलङ्कारस्य अधिकारी नास्ति अत्र गम्ये, तथापि काव्यालक्षणात् अस्य गम्यस्य काव्यमध्ये गणनावशात् अधिकारकाण्डानन्तरं व्याकरणघटितशब्दराजिप्रदर्शनान्तरं काण्डान्तरं अन्यत् काण्डम् आरभते । अस्मिन् काण्डे किं विद्यते ? उच्यते—अत्र अलङ्कारः साधुर्थ्यं भाविकं तथा भाषासमः इति चत्वारो विषयाः काण्डान्तर्गते परिच्छेदचतुष्टये विद्यन्ते । तत्र अस्मिन् दशमे सर्गे चतुर्णां प्रागुक्तानां विषयानां मध्ये प्रथमं अलङ्कारम् खलु वक्ष्यति कविः—अतएव अयं सर्गः अलङ्कारपरिच्छेदः । अलङ्कारस्य लक्षणं यथा काव्यादर्शे “काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते” । स च द्विविधः शब्दालङ्कारस्तथा अर्थालङ्कारश्च । एतयोर्मध्ये प्रथमं हि शब्दालङ्कारं प्रदर्शयति । शब्दालङ्कारेषु कश्चित् अनुप्रासः तस्य दृष्टान्तभूतोऽयं प्रथमः श्लोकः ।

III. Malli refers to साधुर्थ्यं (a गुण which enlivens रसः, cp काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणाः etc—in canto XI), भाविकं (cp “तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्” Kavyadarsha—See canto XII) and भाषासमं to be discussed in the 13th canto. Viswanath on भाषासमं has “शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि वाक्यं यव भवेत् सोऽयं भाषासम इष्यते” ।

IV. Dandin in his Kavyadarsa defines अनुप्रास as follows ;—

वर्णाङ्गितिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्वानुभव-संस्कार-बोधिनी यद्यदूता ।

Kavyaprakasa of Mammata says :—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” ।

[But note that यमक is similarity of whole words or of वर्ण-सङ्घति having diff. meanings and not mere वर्ण साम्य as in अनुप्रास] ।

N. B.—ज्वलदुद्धतवालिधि is the cause of समर्थरभिवाञ्छितः so we have also अर्थालङ्कार here named कावलिङ्गः । Its definition is “हृत्तीर्वाक्य-पदार्थत्वे कावलिङ्गमुदाहृतम्” ।

Jay. In the next sloka defines the Rhetoric known as “Yamaka” which is also a शब्दालङ्कारः । It is of many types and the poet proceeds to illustrate them one by one :—

2. *Then Hanuman quarrelled with the Rakshasas and set fire to their houses.*

युक्पादयमकम्—

रणपण्डितोऽग्रविबुधारिपुरे

कलहं स राम-महितः कृतवान् ।

ज्वलदग्निं रावण-गृहं च बलात्

कलहं स-राममहितः कृतवान् ॥ २ ॥

Prose.—रणपण्डितः राममहितः अहितः स (हनुमान्) अग्रविबुधारिपुरे कलहं कृतवान् । (अथ) कलहं सरामं रावणगृहं च बलात् ज्वलदग्निं कृतवान् ।

Beng.—रणनिपुण, श्रीरामपूजित (राक्षस-) शत्रु सेहै हनुमान् ईक्ष्णुशत्रु रावणेर पुरे विवाद बाधाईशाहिलेन । तारपर रावणेर राजहंसशोभित अन्दर गृहराजिते बलपूर्वक अग्नि प्रदान करिया छिलेन ।

Eng.—He who was expert in war, held in high estimation by Ramchandra and (himself) an enemy (of the Rakshasas), picked up a quarrel in the city of Indra's opponent, and then set fire perforce to Ravana's houses which abounded with swans.

Sara.—युद्धपटुः श्रीरामसेवकः कपिः लङ्कानगयां राक्षसैः सार्द्धं कलहं विधाय तेषां राज्ञः रावणस्य गृहे अग्निं प्रददौ ।

Jay.—यमकस्यापि लक्षणम् “तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् वर्षा-
नाम् यः पुनर्वादी यमकं तन्निरूप्यते” । इति तदनेकावधं दर्शयन्नाह—रणेत्यादि
‘स कपिः’ विद्यत्उत्पतितो ‘राममहितो’ रामपूजितः । ‘रणपण्डितो’ युद्धकुशलः ।
‘अग्राविबुधारिपुरे’ अग्रे यो विबुधः इन्द्रः तस्ययोऽरिर्दशाननस्तस्य पुरे लङ्कायां
‘कलहं कृतवान्’ । कलहं सान् रमयतीति ‘कलहं सराम’ [रमय्यं क्तात् कर्मण्यण्]
तादृशम् ‘रावणगृहं’ वलाद्वार्यमाणोऽपि ज्वलदग्निं दीप्यमानपावकम् ‘कृतवान्’
कृतं विभजे यस्येति कृतापेक्षौ इत्यर्थः । ‘अहितः’ शत्रुः । युक्त्वाद्यमकमिति युजो
विंतीयचतुर्थयोः पादयोर्मितत्वात् ॥

Malli.—अथ एकाविंशतिश्लोका यमकान्याह—रणेति । ‘रणपण्डितो’ युद्धविशारदः
‘राममहितो’ रामपूजितः ‘अहितः’ रक्षसां विरोधी स हनुमान् ‘अग्राविबुधारेः’
इन्दुरारिः ‘पुरे’ लङ्कायां ‘कलहं युद्धं कृतवान्’ । अथ ‘कलहं सैः’ राजहंसैः ‘राम’
सुन्दर [‘सुन्दरं रुचिरं रामम्’ इति विश्वः] । रावणगृहं च वलात्कारात्
ज्वलन्नग्निरधस्मिन् तत् कृतवान् ददाह इत्यर्थः । युक्त्वाद्यमकम् ॥॥

Charcha

1. रणपण्डितः = रणे पण्डितः इति ७मोतत्, शीघ्रादेराकृतिगणत्वात् ।

Qual. सः ।

2. राममहितः = “मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च” इति मह (to respect) + क्तः
वर्त्तमाने । रामस्य महितः इति शेषषष्ठीतत् । We avoid कर्तृषष्ठीतत् to
be gotby “क्तस्य च वर्त्तमाने” । For then समास here will be barred
by the rule “क्तेन च पूजायाम्” ।

Bhattoji however is of opinion that this prohibition
applies to कर्तृषष्ठी (कारकषष्ठी) only (as got by the rule “क्तस्य च
वर्त्तमाने”) and not to शेषषष्ठी, cp “अन्ये तु कारकषष्ठ्या न समास इत्याहुः ।

शेषषट्ठा तु सप्तासः । एतेन 'कलह' स राममहितः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो
वाख्यातः" — Manorama. Thus in his opinion we may compound
रामस्य महितः as शेषषष्टीतत् (क्त here being वर्त्तमान्) । But Nagesha
says that the prohibition by 'क्तेन च -' is of all kinds of षष्ठी,
cp "कारकषष्ठीश्च षषष्ट्योः उभयोप्ययं निषेधः"—Sabdandusekhara. Hence
we prefer a इतत् with अतीते क्त in महित । Also remember that
वर्त्तमान क्त in case of मत्वर्थ roots etc, does not bar अतीत क्त, cp
"नहि तन्नाकोन्दिन्यायेन क्तस्य वर्त्तमानकालता भूतकालतां बाधते" — Manorama.

3. अहितः—हितः by लक्षणा is हितकारी । Also see our notes
हितात् न यः संश्रयते in Kirat I. 5. हितात् अन्यः इति अहितः । नञ् तत् ।
शत्रुः इत्यर्थः । राक्षसानाम् अहितः इति बोध्यम् ।

4. अयाविवुष etc—अये साधु इति अयाः with यत् । or —अये भवः
इति अयाः । अय + यत् (इति छान्दसोचयत् by the rule "भवे छन्दसि, अयात्-
यत्") । अयाः (यो) विवुषः देवः इति अयाविवुषः । कर्मधारयः । देवराजः इन्द्रः
इत्यर्थः । तस्य अरिः इति इ तत् । तस्य पुरम् इति इ तत् । तस्मिन् । अधि ७मी ।
पुर is neuter, but पुर् वा पुरी is feminine.

5. कलहं सरामम्—कलहं साः, राजहं साः swans, रामं अभिरामं सुन्दरम्
इत्यर्थः । कलहं सैः (on account of the appearance or existence of
swans) रामं (charming) इति इ तत् । This is after Malli. Jay
says :—कलहं सान् रमयति इति कलहं सरामम् । कलहं स + रम् + णिच् +
अण्— by the rule कर्म ण्यण् । Qual. रावणगृहम् ।

6. बलात्—बलम् आश्रित्य इति ल्यप् लोपि कर्मणि पञ्चमी । बलात्कारात् ।

7. ज्वलद्ग्नौ—adj to रावणगृहम् । ज्वलन् अग्निर्यस्मिन् तत् इति बहु— ।

N. B.—Malli explains the sloka in a simpler way. But
jay. takes a different course. According to him—the construc-

tion is रणपङ्क्तिः राममहिः अहितः सः अग्राविबुधारिपुरे कलहं सरामं रावण-
गृहं वलात् ज्वलदग्निं कृतवान् कलहं कृतवान् । The first कृतवान् = कृतं विद्यते
यस्य स इति कृत + वतुप् । कृतापेक्षी इत्यर्थः । The meaning is रावणगृहं
वलात् ज्वलदग्निं कृतवान् (कृतापेक्षी—that is गृहं ज्वलदग्निं इति करणापेक्षया
एव intending on setting fire to the house) कलहं कृतवान् ।

Remark.

This sloka contains the Rhetoric fig. named yamaka, defined
by Dandin as such :—अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिवर्णसंहतिः । यमकं तच्च
पादानामादिमध्यान्तगोचरम् । Inshort Yamaka is the repetition of
words in different senses. Here all the words of the second
line are repeated in the fourth line. Two and four are called
even numbers in English and युज् in Sanskrit. So the Yamaka
occurring in the second and fourth line—(युजि पादे वा युक्पादे)
is called a युक्पादयमकम् । Thus Jay. following the Manuscript
writes :—युजोः द्वितीयचतुर्थयो पादयोः यमितत्वात् यमकस्य सत्त्वावशात् अत्र युक्
पादयमकम् ।

3. *The city was in flames ; the ladies fled away
in despair.*

पादाऽन्त्यमकम् ।

निखिलाऽभवन्सहसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ।

वनिताजनेन वियता वियता,

त्रिपुराऽपदं नगमिता गमिता ॥ ३ ॥

Prose.—सहसा भवता प्रभवता ज्वलनेन निखिला पूः नसहसा अभवत् ।

वियता वियता वनिताजनेन नगमिता पूः त्रिपुरापदं गमिता—(This is after

Jaymangala). According to Malli.—সহসা ভবতা প্রভবতা জ্বলনে
নসহসা বিয়তা বিয়তা বনিতাজনে নগমিতা নিখিলা পূঃ ত্রিপুরাপদ' গমিতা
অভবত ।

Sara.—প্রজ্বলিতবন্ধিনা পুরী দগ্ধাভবত । নার্য্যং আকাশমাগেণ পলায়িতা' ।

Beng.—বহি হঠাৎ প্রজ্বলিত এবং বুদ্ধিপ্রাপ্ত হওয়ার সমগ্র লক্ষ্যপূরী
হাওয়াবিহিতা (অর্থাৎ নিরানন্দ) হইয়া উঠিল । রমণীগণ আকাশপথে
পলায়ন করিল ; আর (দেখিতে দেখিতে) ত্রিকূট পর্বতে অধিষ্ঠিতা ঐ
নগরী ত্রিপুরনগরীর দশা প্রাপ্ত হইল ।

Eng.—Fire, suddenly rising and increasing, the whole
city became glee-less (i. e, without smile); the ladies fled
through the sky, and then the city which was located on the
mountain (Trikuta) met the same calamity as was experi-
enced by the (noted) three cities (ত্রিপুর).

Allusion.—A demon-chief, who had three revolving
walled invulnerable cities in his possession, often raided
the Aryan territory or God's territory, upon which Lord
Mahadeva attacked the three cities when in one line ;
By Brahman's boon the 3 cities could not be destroyed
unless they came in one line and Shiva alone burnt them
down to ashes.

Jay. — নিখিলিত্বাদি । 'জ্বলনে অগ্নিনা প্রভবতা ভক্তি' গচ্ছতা ভবতা সমুত-
পদমাননে সহসা তত্চণ' পূঃ পুরী নিখিলা সর্বা নসহসা অভবত্ সানন্দা ন
জাতা' । হাষস্ব আনন্দকার্য্যত্বাৎ এবম্ ভক্তম্ । ['স্বনহসৌ ব' (পা ১।১।৬২)
ইত্যপি হ্রস্বম্] । বনিতাজনে বিয়তা নমসা বিয়তা ইত্যসৌ গচ্ছতা ত্রিপুরাপদ'
গমিতা প্রাপিতা পূঃ ত্রিপুরেখপি দগ্ধমানেষু মধ্যাৎ ইত্যসৌ জনৌ যতঃ । নগম্
ত্রিকূটপর্ব্বতম্ ইত্যাসৌ । পাদান্ধনকম্ ইতি পাদান্ধনেষু যমিতত্বাৎ ॥

Malli. — निखिलेति । सहसा हठात् भवता उत्पद्यमानेन प्रभवता प्रवर्धमानेन ज्वलनेन हेतुना ; सहसा सहसा न भवतीति नसहसा हर्षक्षयात् हासरहिता । नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । [“स्वनहसोर्वा” इत्यप् प्रत्ययः] । वियता वियन्मार्गेण वियता दाहादिभयात् विविधं गच्छता । [विपूर्व्वात् इणः शट् प्रत्ययः] । वनिताजननेन वनिताभिरुपलक्षिता विजूटाद्रिम् इता आश्रिता निखिला समस्ता पूः लङ्का त्रिपुरस्य हरदग्धस्य या आपत् ताम् तादृगापदमिति निदर्शनालङ्कारः । गमिता प्रापिता अभवत् अभूत् । पादान्तयमकम् ॥

CHAROHA

1. सहसा — हठात् ; an indeclinable. विभक्तिप्रतिरूपकमवययम् ।
2. भवता — भू + शट् । तृतीयायाः एकवचनम् ; adj to ज्वलनेन । समुत्पद्यमानेन ; rising,
3. प्रभवता — प्र + भू + शट् । adj to ज्वलनेन ; प्रकृष्टं वृद्धिं गच्छता gradually increasing in volume.
4. ज्वलनेन — हेतौ तृतीया ।
5. नसहसा — हस + अप् = हसः by the rule ‘स्वनहसोर्वा’ (३।३।६२) ; also हासः । हसेन हामेन सह वर्त्तमाना या सा सहसा । तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । तुल्ययोगस्तु अत्र वियमानतामात्रम् । न इति नञर्थकः शब्दविशेषः । न सहसा इति न-सहसा सहसुपेति समासः । हासरहिता आनन्दहीनत्वात् । adj to पूः ।
6. वियता — वियत् is sky. तृतीया एकवचनम् । आकाशमार्गेण । प्रकृत्यादित्वात् वा करणे तृतीया ; cf. कतमेन दिग्भागेन गतः स जात्यः ? पदं विमानेन विगाहमानः etc
7. वियता — वि + इ (इण् = एति, इतः, यन्ति) + शट् । तृतीया एकवचनम् । adj to वनिताजननेन ।
8. वनिताजननेन — वनिताः नार्थः । तासां जनः समूहः इति ६ तत् । उपलक्षणे तृतीया । वनिता जनने उपलक्षिता पूः इति भावः ।

9. नगम्—पर्वतम् विक्रूटपर्वतम् (upon which the city was located) ; obj to इता ।

10. इता—इ (इण्) + क्त कर्त्तरि गत्यर्थेत्वात् । स्त्रियात्वात् । प्राप्ता ; नगस्य उपरि स्थिता इत्यर्थः । adj to पूः । It is a participle adjoctive ; नगम् being its object.

11. पूः—पुरी । Feminine. प्रयोज्यकर्त्ता of the causative participle गमिता । Subj. to अभवत् ।

12. त्रिपुरापदम्—obj to गमिता । त्रयाणाम् पुराणाम् समाहारः इति त्रिपुरम् । पादादित्वात् कौबलम् । यद्वा — त्रिसंख्यकम् पुरम् इति त्रिपुरम् शाकपाथि-
वादित्वात् समासः । त्रिपुरस्य आपत् इति ६ तत् । ताम् । महादेवेन दग्धस्य त्रिपुरस्य यादृशी आपत् तादृशोऽप्यपदम् ।

13. गमिता—गम् + णिच् + क्त स्त्रियात्वात् आप् । , adj to पूः ।

14. अभवत्—भू + लङ् । Finite verb to पूः ।

N. B.—पूः is the प्रयोज्यकर्त्ता of the causative participle गमिता ; then what is the प्रयोजक कर्त्ता ? ज्वलनेन cannot be so ; because it is an instance of हेतौ तृतीया so says Malli. Therefore we are to say that देवेन (understood) is the प्रयोजककर्त्ता here.

Remark.

I. Here the शब्दालङ्कार is यमक । It occurs at the end of each line and so it is called पादान्तयमकम् । cf. नमस्यसा सहसा, नगमिता गमिता etc.

II. Malli. says that here is also the अर्थालङ्कार known as निदर्शना वा निदर्शनम् । The city of Lamka can not meet the one and the self-same fate of the three cities ; really it shared an equal fate ; and when anything assuming equal property

is rhetorically said to be possessed of the same property, it gives rise to the Alankar Nidarsana. Its definition by Dandin is—अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशम् फलम् । सदसद्वा निदर्शयते यदि तत् स्यात् निदर्शनम् ।

4. *The birds fled away warbling hither and thither*

पादादियमकम् ।

सरसां सरसां परिसुच्यतनुम्,

पततां पततां ककुभो बहुशः ।

सकलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितै रुदितैरिव खं निचितम् ॥ ४ ॥

Prose.—सरसां सरसां (सार्द्रां) तनुं परिसुच्य बहुशः ककुभः पततां पततां सकलैः सकलैः करुणैः रुदितैः परितः रुदितैः इव खं निचितम् ; or—खं निचितमिव &c (See also “N. B.” below).

Beng.—शरोरवर समूहेर आर्द्र कलेवर परित्याग करिया बिहगगण चतुर्दिक्के उडडीयमान हईल । ताहादेर अफूटे करुण शर चतुर्दिक्के उठिल—मने हईल येन क्रान्तन ध्वनिते आकाश आछादित हईया गियाछे ।

Eng.—The sky (the air) became filled up all over with the indistinct piteous warbling, as if with wailing (so many wailings) of the birds, who left the watery bed of the lakes and flew away in various directions.

Sara.—जने अवस्थिताः विहगाः जलाशयं परित्यज्य इतस्ततः उडडयितुम् आरंभिर । निषाम आर्द्रनादैः सकलम् आकाशम् परिव्याप्तम् अभूत्

Jay.—सरसामिथादि—‘सरसां’ तीयाशयानां ‘तनुं’ शरोरम् । सरसां सार्द्रां ‘परिसुच्य’ भासात् त्यक्त्वा ‘पततां’ पक्षिणाम् ‘बहुशः’ बहून् वारान् ‘ककुभो’ दिशः

‘पततां’ गच्छताम् उदितैः शब्दितैः [वदेर्जादित्वात् सम्प्रसारणम्] सकलैः साधय-
वदभिः [कलशशब्दस्य गुणसात्वहत्तित्वात् न तद्वति वर्त्तते। ततश्च सहशब्देन समाभी
भवति] ‘करुणैः’ कारुण्यजनकैः ‘रुदितैरिव’ क्रन्दितैरिव ‘परितः’ समन्तात् ‘खम्’
आकाशम् ‘निचितं’ व्याघ्रम्। पादादियमकम् इति पादानाम् आदां यमितत्वात् ॥

Malli.—सरसामिति। ‘सरसां’ कासारणाम् ‘सरसां’ साद्रां ‘तने’
स्वरूपं ‘परिसुच्य’ विहाय ‘ककुभि दिशः पततां’ धावताम् ‘पततां’ पक्षिणाम् स्तनानां
‘सकलैः’ समस्तैः ‘सकलैः’ सार्थः परिच्छेदेः इत्यर्थः। [“कला स्यात् सूत्रवृत्तौ च
शिल्पादौ अंशमावकौ” इति विश्वः] ‘करुणैः’ दीनैः ‘उदितैः’ उत्पन्नैः [उत् प्रख्यात्
इणः कर्त्तरि क्तः] यद्वा उदितैः उक्तैः [वदेः कर्मणि क्तः। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्]
‘रुदितैः’ रोदनैः क्रन्दनैः ‘खं’ आकाशं ‘वितत’ व्याप्तमिव। तैरेव व्याप्तमित्यर्थः।
पादादियमकम् ॥४॥

Charcha

1. सरसां—सरम् शब्दात् इष्टो बहुवचनम्। शेषे इष्टी related to
तनुम्।

2. सरसां—रसेन सह वर्त्तमाना या सा सरसा। बहु। ताम्। Adj. to
तनुम्। महरसाम is also correct, see ante.

3. तनुम्—शरीरम्। Obj to परिसुच्य। The तनु of the tank is
nothing but the tank itself (or rather the bed of the tank)
and hence Malli writes तनुं स्वरूपं that is the tank itself.

4. परिसुच्य—परि + सुच् + ल्यप्। Having forsaken.

5. बहुशः—बहु प्रकारेण in various directions. बहु + शस्। But
Jay. writes that it means बहुवारान्—many a time.

6. ककुभः—ककुभ् is direction (दिशः); ताः। obj to पतताम्।

7. पतताम्—पत् + शट्; वष्टी बहुवचनम्। गमनार्थत्वात् सकर्मकत्वम्।
cp. “द्वितीया श्रितातीत पतित गतात्यस्त प्राप्तापन्नैः”। For this sense of पतत्,
of “पतत्सु शब्देषु” in Kirat XIV.

8. पतताम्—विहगानाम् । पतन्ति दिशः गच्छन्ति ये ते इति पत + शतृ = पतत्
bird. तेषाम् । Comp. “पततां ब्रत इवाराय वितेने”—Kirat XIII,
शेषे ६४ौ related to लदितैः ।

9. सकलैः—समग्रैः । with all ; adj to उदितैः ।

10. सकलैः—कलनेन सह वर्त्तमानं यत् तत् सकलम् । तैः । कलम् अवाक्ता
मधुरत्वम् ; adj to उदितैः । The word कल connotes the property
of अवाक्ता मधुरत्व and not the thing endowed with the said pro-
perty ; and hence Jay writes कलशब्दस्य (कल इति शब्दः) गुणभाववृत्ति-
त्वात् (अवाक्तामधुरगुणस्य एव वाचकः—तस्मात्) तद्वति (अवाक्तामधुरत्वयुक्तं वस्तु)
न वर्त्तते (न प्रकाशयति द्योतयति), Malli differs here from Jay. Accord-
ing to him the word is कला and not कल ; It means अंशमात्रम्
वा अंशः । कलाभिः अंशसमूहैः सह वर्त्तमानं यत् तत् सकलम् । तैः । सांख्यैः
अंश सहितः अतएव सविच्छेदः विरामयुक्तः ; with intervals,

11. करुणैः—adj to उदितैः ।

12. परितः—समन्तात् all over ; an अवयव । Construe—परितः
उदितैः वा परितः निश्चितम् ।

13. उदितैः—वद् + क्त भावे ; शब्दितः शब्दः इत्यर्थः । This is after
Jay, According to Malli it is वद् + क्तः कर्मणि वाच्ये ; उक्तः ; वा
उद् + इ + क्तः कर्त्तरि वाच्ये = उदितः । According to Jay उदितैः is a
nom, i. e. अनुक्त कर्त्तरि तृतीया, the verb being निश्चितम् । According
to Malli it is an adj. qualifying रुदितैः ।

14. रुदितैः = रुद् + क्तः भावे ; रोदनैः = with wailings.

15. खम्—उक्ते कर्मणि प्रथमा ; the verb being निश्चितम् ।

16. निश्चितम्—नि + चि + क्त कर्मणि । over-cast ; filled up. Malli
reads here विततम् and both mean the same. वि + तन् + क्त कर्मणि ।

N. B.—(a) Jaymangal construes it in the following way—
 —उदितैः शब्दैः खं आकाशं निचितं परिव्यप्तम् । कीदृशैः उदितैः ? रुदितैः
 इव । Here उदित is compared with रुदितैः—because the former
 was कर्ण्य । Thus it is an instance of simile (उपमा), उदितैः
 उपमेय, रुदितैः=उपमान । कर्ण्यः=सामान्यधर्म and इव=उपमाबोधक-
 शब्दः । The meaning is :—The air became filled up with pite-
 ous warbling which appeared like wailing. But Malli's con-
 struction differs. His construction is—(परितः) उदितैः रुदितैः खं
 विततम् इव । (सर्वतः) उल्लितं (विह्वलानां) रोदनम् तेन आकाशं विलुप्तम् अभूत्
 इव इति उत्प्रेक्षा । The air was, as it were, filled up with the
 wailing of the birds—rising from every quarter. इव is here
 an indicator of उत्प्रेक्षा ।

Remark.

(b) The शब्दालङ्कार is यमकम्—and as it occurs at the begin-
 ning of every foot, it is called पादादियमकम् ।

5. *Hanuman set fire to every golden-house which
 at once melted down.*

पादमध्ययमकम् ।

न च काञ्चन काञ्चनसम्यचितिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयोत् ।

न च न द्रवता वता परितो

हिमह्वानकृता न कृता क्वचन ॥ ५ ॥

Prose.—कपिः काञ्चन काञ्चनसम्यचितिं शिखिना न न समयोत् । परितः
 न न द्रवता हिमह्वानकृता द्रवता क्व च न न कृता ।

Sara.—हनुमान् सर्वेष्वैव गृहेषु अग्निं प्रददी । ज्वलता अग्निना सर्वे गृहाः
द्रवत् नृताः ।

Beng.—कपि (हनुमान्) कोन् खूर्बर्ण गृहावलीते शिखावान् अग्नि
प्रदान करेन नाई (अर्थात् समस्त खूर्बर्ण गृहेहै तिनि शिखावान् अग्नि
संयोग करिग्याछिलेन) । सर्व्वहाने परिव्याप्त (संक्रमित) ऐ
शैत्यविनाशी अग्नि कोथार ना ज्वर आनिग्याछिल ? अर्थात् सर्व्वगृहे
ऐ अग्निदाहे गलिग्या गिग्याछिल ।

Eng. — To which row of golden house did not the monkey
set flaming fire ? And which was not melted down by the
fire spreading all over and destroying coldness ?

Jay.—न चेत्यादि.—‘काञ्चनसप्तचिति’ सौवर्ण-गृहस-‘हति’ ‘काञ्चन’ काञ्चिदपि
‘शिखिना’ आग्निना ‘शिखिना’ ज्वालावता ‘न कपि न च समयौत्’ न च न मिश्रितवान्,
अपित् स-‘क्षे’षं नौतवान् । [यौने ल-‘ङि “उतोवृद्धिर्लुकिहलि” ७।३।८६ ॥ इति वृद्धिः]
‘क च’ कचिन्नम हिमहानकृता हिमहानस्य हिमापचयस्य कर्वा शिखिना [जहानतेः
भावे लुगट्] ‘न च न द्रवता’ न च न विसर्पता अपितु इतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः
परितः ‘न न कृता’ । किन्तु कृतैव, काञ्चनसप्तचितिरित्यर्थात् । पादमध्ययमकमिति
पादानां मघेयमितत्वात् ।

Malli.—न चेति । कपिः ‘काञ्चन’ काञ्चिदपि ‘काञ्चनसप्तचिति’ सौवर्ण-
गृह-रचना ‘शिखिना’ ज्वालावता ‘शिखिना’ अग्निना ‘न न समयौत्’ किं तु समयौत्
मिश्रितवान् [यु मिश्रणे लङ्, “उतो वृद्धिर्लुकिहलि” इति वृद्धिः] परितः सर्वतो
‘न न द्रवता’ गाहता संक्रामता ‘हिमहानकृता’ द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा
‘शिखिना’ द्रवस्य भावो द्रवता द्रवीभावश्च ‘क च न’ कचिदपि ‘न न कृता’ कृतैव ।
‘अदग्धम् अद्रुतं च काञ्चनसप्त नासीत् इत्यर्थः । पादमध्ययमकम् ॥५॥

CHARCHA

1. काञ्चनसप्तचितिम्—सप्त गृहम् (neuter). काञ्चनस्य सप्त इति ६ तत्

यद्वा काञ्चनमयं सद्य काञ्चननिर्मितं सद्य वा इति शाकपाथिवादित्वात् समासः ।
तेषां चितिः समूहः इति ६ तत् । ताम् । चि + क्तिन् = चितिः ; obj to समयौत् ।

2. शिखिना—शिखा ज्वाला अस्य अस्ति इति शिखा + इनि (भवर्थे) वीष्वादि-
त्वात्) = शिखिन् । तेन । ज्वालावता । adj to शिखिना । Flaming.

3. शिखिना—this शिखिन् = अग्निः । तेन । सदृशब्दस्य अप्रयोगोऽपि सहाय्ये
तृतीया, यथा “इहो यना तल्लक्षणश्च देव विशेषः” इति पाणिनिस्त्वं । यद्वा समयौत्
इति क्रियायाः कारणम् इदम् ।

4. न न समयौत्—“हौ नचौ प्रकृत्यर्थे गमयतः—” two negatives make
one strong affirmative ; therefore it means “certainly he set
fire” समयौत् = सम् + यु (यौति अदादि) + लङ् । “उतो हृत्तिलं किं हृत्तिलं”
इति सूत्रेण “यु” इत्यस्य उकारस्य वृद्धिः ।

5. द्रवता—द्रु + शब्द = द्रवत् । तृतीयैकावचने । द्रवता—गच्छता, संप्राप्ता,
विसर्पता इत्यर्थः । Spreading. Adj to हिमह्वानकृता ।

6. हिम etc—हिमस्य शैत्यस्य ह्वानम् अपचयः इति ६ तत् । loss of cold-
ness. ह्वान = हा गतौ + क्त-प्रत्ययः भावे । or better हा त्यागे + लृट्भावेः
ह्वानम् = ह्वानिः इत्यर्थः । तत् करोति इति हिमह्वान + क्त + क्तिप् = हिमह्वानकृत्
शैत्यनाशको अग्निः इत्यर्थः । तेन । Adj. used substantively. अग्नौ
कर्त्तरि तृतीया ।

7. द्रवता—द्रवः तरलम् । तस्य भाव इति तल् प्रत्ययः—तेन द्रवता = तरलता ।
द्रवोभावः इत्यर्थः । उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

N. B.—It is हिम—which is responsible for solidity. Fire
destroys the हिम and consequently makes things द्रव ; thus
Malli writes :—“द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा शिखिना” । द्रवत्वेन (यतः
द्रवत्वं जातम् अतएव) प्रतिपन्नः उत्पत्पादितः यः खलु शैत्यस्य (हिमस्य) नाशः—तस्य
नाशविधायकोऽग्निरिति ।

Remark.

Here is यमक and as it occurs in the centre (or middle part) of every foot, so it is called पादमध्ययमकम् । Dandin calls it अव्यपेतमध्ययमक for nothing intervenes the words in the middle of the padas, that are repeated ; compare his instance स्थिरायते यतेन्द्रियो न ह्योयते यतेर्मवान् &c.

6. *All pastimes abruptly ceased ; but no attempt was made to save the city.*

चक्रवालयमकम् ।

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा
विलसितं क्रसितं स्मरभासितम् ।
न स-मदाः प्रमदाः हतसम्मदाः
पुरहितं विहितं न समोहितम् ॥ ६ ॥

Prose.—‘हसितं, प्रसितं मुदा विलसितं, स्मरभासितम् लसितम् अवहितम् । प्रमदा न समदाः, (अपितु) हतसंमदाः । समोहितं पुरहितं न विहितम्— (This is after Malli) ; (after Jay) प्रसितं हसितं अवसितम् । मुदा विलसितं स्मरभासितम् क्रसितम् ; the rest is as before.

Sara.—प्रज्वलितवह्निदर्शनं नूनं लङ्कायां ह्यस्त्रकोलाहलः निस्तम्बः । काम-प्रवेष्टा च मन्दोभूता अभवत् । नार्थः आनन्दहीनाः जाताः । परं पुर-रक्षणाथं न कापि चेष्टा विहिता ।

Beng.—তখন যে হাঙ্গ কোলাহল চলিতেছিল তাহা থামিয়া গেল । সানন্দে যে সমস্ত অরবিলাস ও প্রেমকলাপ চলিতেছিল—তাহাও মন্দীভূত হইল । নারীগণের প্রেম-দৰ্প রহিল না—তাহারা হর্ষহীন হইল । আর নগরীর (তৎকালোচিত অগ্নিনির্ক্সাপণ প্রভৃতি) হিতকার্য্য অহুষ্ঠিত হইল না ।

Eng.—Smiles which just began came to an end ; amorous movements and talks due to rapture and amorous manifestations became lessened ; ladies lost their spirits and grew dejected ; and no service (befitting the occasion) was done to the city.

Jay.—‘हसितं यत् प्रसितं’ सन्ततप्रवृत्तम् नित्यप्रसुदितत्वात् जनस्य तत् आग्र-
सङ्गमात् ‘अवसितम्’ अपगतं [षोऽन्तकर्मणि इत्यस्य “यति स्यति—(७।४।४०) इति
इत्वम्] ‘सुदा’ हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारविवेष्टितं ‘लसितं’ झिष्टम् अनुवहन्मिति
यावत्, ‘स्मरभासितं’ मन्मथदीपितं ‘ऋसितम्’ अल्पोक्तम् । ‘प्रमदाय स्त्रियः न
समदाः’ सदर्पा न जाताः हृतसंमदाः ध्वस्तहर्षाः, [“प्रमद संसदी हर्षे” (३।३।६८)
इति निपातनम्] यच्च ‘पुरः हितं’ पुरानुशूलं ‘समीहितं’ कर्तुरोपसृतं तन्नवहितं
इत्यर्थः । चक्रवालयमकम् इति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । तथाहि द्वयोर्द्वयो
पदयोरन्ववर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यास्य वर्णस्य विसद्व्यस्य नाभिवदिति । तथा
चास्य लक्षणम् “पदानामवसाने तु वाक्ये म्यात्तुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद् यत्
चक्रवालं तदुच्यते”—इति ॥

Malli.—अवसितमिति,—‘हसितं’ हासः ‘प्रसितं’ प्रसक्तं ‘सुदानिमित्तं’ न विलसितं
विकृतम् तथा ‘स्मरभासितं’ मदनजनितं ‘लसितं’ विकारश्चेति ‘सर्वमवसितम्’
अवसन्नम् । [स्रतिः कर्त्तरि क्तः । “यति स्रति साख्यामिति किति” इति इत्वम्] ।
तथा ‘प्रमदाः’ स्त्रियः ‘समदा न’ किं तु नष्टमदा जाता इत्यर्थः । ‘हृतसंमदाः’ नष्ट-
हर्षाश्च । ‘समीहितं’ तत्कालापेक्षितं ‘पुरहितम्’ अप्रतिनिर्वापयादि हितकृत्यं च
‘न विहितम्’ । चक्रवाल यमकं—पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यवर्णता । प्रतिपादं
भवेद् यत् चक्रवालं तदुच्यते—इति लक्षणात् ॥६॥

Oharcha

1. हसितम्—हस् + क्त भावे । smiles ; subj. to अवसितम् ।
2. प्रसितम्—प्र + सि (सिनोति &c) + क्त कर्त्तरि । adj to हसितम् (jay) ;
adj to विलसितम् (Malli) ; प्रसितं = प्रसक्तम् = आरब्धम्—(malli) ; सन्तत

प्रवृत्तम् ; सदैव चलत् इति जयः । कथं सदैव चलत् ? “नित्यप्रसुदितत्वात् तवत्य जनस्य”—(जयः) । लङ्कावासिनां सदैव प्रमोदशीलत्वात् ।

3. अवसितम्—अव + सो (सति दिवादि) + क्त कर्त्तरि । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । अवसानं गतम् ।

4. सुदा—हेतौ तृतीया । सुद् + क्तिप् = सुत् (fem.) ; आनन्देन—due to joy.

5. विलसितम्—वि + लस् + क्त भावे । विलासः । किं तत् ? शृङ्गार-विचेष्टितं इति जयः । विलासस्य लक्ष्यं यथा साहित्यदर्पणे—“यान् स्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्वादिष्टसंदर्शनादिना” । Acc. to Malli this is also subj. to अवसितम् ।

6. अरभासितम्—भास् + क्त कर्मणि = भासितम् said, created अरः = कामः । अरभासितम् इति तत् । Qual. लसितम् (acc. to Malli). Malli. reads लसितम् for ऋसितम् । Acc. to Jay अरस्य भासितम् (भासनं) [with भावे क्त] meaning दीपित (flashing) is nom. to ऋसितम् । We prefer the reading अर भासितम् here ; for विलसित may include अरभासित । But for uniformity भासितम् is adopted here.

7. ऋसितम्—ऋस (to lessen) + क्त कर्त्तरि । मन्दीभूतम् । Malli reads लसितम् here.

8. प्रमदाः—प्रकृष्टः मदः (spirit) यासां ताः प्रमदाः इति बहु । मदाधिक्यशालिन्यः नार्यः—(women in high amorous spirits).

9. समदाः—मदेन सह वर्त्तमानाः सा ताः इति बहु । मदयुक्ताः । Full of spirits, optionally सहमदाः also correct.

10. हृतसम्भवाः—सम् + मद् + अप् = सम्भवाः हर्षः । हन् + क्तः = हतः । हतः ध्वस्तः विनष्टः इति यावत् सम्भवाः हर्षः यासां ताः इति बहु— ; by the rule “मदोऽनुपसर्गे” (३।३।६७), we are to get घञ् here when उपसर्गं precedes, but प्र + मद् + अप् = प्रमदाः, सम् + मद् + अप् = सम्भवाः । These

two are irregular forms got by the rule “प्रसदमस्यदो ऋषे”
(३।३।६८)।

11. समोहितम्—सम् + ईह् (ईहते) + क्तः कर्षाणि । कर्त्तृणीप्मितम्
इति जयः । What was to be done, तत्कालापेक्षितं (कर्त्तव्यम्) इति
सन्धिः—duty befitting the occasion.

12. पुरहितम्—पुरस्य हितम् । इ तत्—; we propose to avoid पुराय
हितम् here, for in ४र्थीतत्. हित should be गुणवाचक whereas it is द्रव्य-
वाचक here. For further details on this point see our notes
on सुवनहितच्छ्लेन in Bh. I. 1. (परिशिष्ट)।

13. विहितम्—वि + धा + क्त कर्षाणि—performed.

Remark.

The Rhetoric is यमक—and it is called chakravala-yamaka-
because the last words in each line are repeated several
times. The definition of Malli may be explained thus:—“यम”
“प्रतिपाद” (in every foot or line) “सर्वेषां” “पदानाम्” “अवसाने”
अन्यभागे “तुल्यवर्णता” सङ्ग-वर्णत्वं “भवेत्” “तत्” “चक्रवाल” इति नाम्ना
“उच्यते” कथ्यते । Prof. Trivedi says that this stanza is quoted
in the सरस्वतीकण्ठाभरण as आहत्याधिक्ये पि यमकम् i. e. in which words
are repeated more than once.’ The अर्थोलङ्कार (secondarily
no doubt) is स्वभावोक्तिः, यथावद्वर्णनात् ।

7. *The city with all the bright houses was burnt.*

समुदगयमकम्

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्घा मतोश्चरा

समिद्धशरणादीप्ता देहेऽलङ्घामतोश्चरा ॥ ७ ॥

Prose.—(After Malli)—সমিদ্ধশরণা দীপ্তা মনেশ্বর্য সমিদ্ধশরণা দীপ্তা
দেহী স্বলজ্জামনেশ্বর্য লজ্জা দেহী । (After Jay)—দেহী সমিদ্ধশরণা দীপ্তা
মনেশ্বর্য etc.

Beng.—(After Malli) লঙ্কায় উজ্জ্বল হর্ম্যরাজি থাকায় উহা
দীপ্তিশালী দেখাইত । উহা স্বপ্রভুকে (অর্থাৎ রাবণকে) খুব ভক্তি
করিত । সেখানে অগ্নিহোত্রগণেরও বাস ছিল এবং ঐ নগরে সর্ব
প্রকার দৈহিক মনোরথ পূর্ণ হইত । এইরূপ নগরী হনুমান্ দণ্ড করিয়া
ফেলিলেন ।

(After Jay) লঙ্কার অভ্যন্তরে উজ্জ্বল হর্ম্যরাজি থাকায় উহা
প্রকাশশালী ছিল । সেখানে শুধু মহাদেবেরই অর্চনা হইত । ঐ নগরী
মুনিহিংসক রাক্ষসগণের উৎসাহদাতা রাবণ কর্তৃক রক্ষিত হইত এবং
উহাতে সর্বপ্রকার মনোরথও চরিতার্থ হইত । ঈদৃশ লঙ্কা পুরী হনুমান্
দণ্ড করিয়া দিলেন ।

Eng.—The city of Lanka, which contained so many
bright mansions and (consequently) appeared illuminating
(glazing), was (firmly) attached to her own master (Ravana),
looked blazing (dazzled to a degree) with the fire-houses of
Agni-hotras (Fire-worshippers or Fire-keepers) and was capa-
ble of affording every pleasure to the body (capable of suffi-
ciently supplying all sorts of physical pleasures), was burnt
(by Hanuman).—This is after Malli. (After Jay-mangal)
thus :—The city, which contained so many inner mansions
(mansions inside) and (consequently) looked charming
where Shiva and Shiva alone was worshipped, which was
protected by Ravana the patron of the demons (who were)

killers of sage and which was sufficient enough to supply pleasures (which was capable of sufficiently fulfilling desires), was burnt.

Sara.—लङ्कायां बहवः उज्ज्वलगृहा आसन् । तत्र शिवार्चना एव प्रचलिता आसीत् । तत्र भोगसाधनानिच पर्यायानि अभवन् । परं ईदृशैव लङ्का कपिना दग्धा ।

Jay.—समिद्धेत्यादि । ‘देहे’ अभ्यन्तरभागे ‘समिद्धशरणा’ उज्ज्वलगृहा तत्र एव ‘दीप्ता’ शोभावती ‘लङ्का’ पुरी ‘मनेश्वरा’ ज्ञात-महादेवा । अत्र अन्यदेवस्य नामापि न गृह्यते । समिधो दधति हतवन्तो वेति समिद्धा ऋषयः । पूर्वस्मात् “आतोऽनुपसर्गे कः” ३।२।३ ॥ इति कः । द्वितीयस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डः । अपि शब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् धात्वन्तरादपि भवति । “भयोहोऽन्यतरस्याम्” (८।४।६२) इति पूर्व सवर्णः । तान् शृण्वन्ति हिंसन्ति इति “क्लव्यलुपटो बहुलम्” इति कर्त्तरि लुपट् । समिद्धशरणा रावसाः—तान् मानदानाभ्याम् आदीपयति प्रोत्साहयति इति क्तिप् । समिद्धशरणादीप्—रावणः । तेन ताव्यते इति तावत्येः कर्मणि कर्त्तृके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्तिप् । वे-रपुक्तस्य (६।१।६७) इति लोपात् पूर्वम् “लोपो व्यावर्लि” (६।१।६६) इति लोपः । समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य पालनीया । ‘समिद्धशरणादीप्ता लङ्का देहे’ दग्धा । अलं कामोऽस्य इति अलं कामः । तदभावः अलं कामता । तस्यां अलङ्कामतायां पर्यायच्छायाम् ईश्वरा लङ्का सर्वेच्छा सम्पादनात् । समुद्र-यमकमिति समुद्राकारिण्यमितत्वात् पाद-द्वययो रङ्गद्वयोश्च संपुट-वत्-सादृश्यम् ॥

Malli.—समिद्धेति—‘समिद्धशरणा’ दीप्तगृहा अतएव ‘दीप्ता’ प्रकाशा ‘मनेश्वरा’ अभिमतस्वामिका समिध्यन्ते इति समिद्धा अग्नयस्तेषां शरणं यिहीतव्यम् । रादीप्ता उज्ज्वला देहे देहविषये अलं कामतायाम् पर्यायत्तमनोरधत्वे ईश्वरा संपादनसमर्था संकल्पोपनीताखिलशरीरसुखसाधनेत्यर्थः । (?) ईदृशी लङ्का देहे दग्धा । दह भस्मीकरणे इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । “अत एकहल्”—इत्यादिनाः एताभ्यासलोपी । समुद्रयमकम् । ७॥

CHARCHA

1. समिद्धशरणा—adj to लङ्का । सम् + इन्ध + क्त कर्त्तरि इति समिद्धम् उज्ज्वलम् । शृ + लुगट् = शरणं गृहम् । शृ—हिंसायाम् = शरणाति । समिद्धानि शरणानि यस्यां सा समिद्धशरणा उज्ज्वल गृहा । बद्ब्रौहिः । Jay reads the word देहे before it and says देहे (लङ्कानगर्याः अभ्यन्तरभागे) समिद्धशरणा । Having bright mansions inside.

2. दीप्ता—दीप + क्त कर्त्तरि । स्त्रियामाप् ; adj to लंका । यतः समिद्धशरणा अनरव दीप्ता प्रकाश-शालिनी इति मल्लिः । अतश्चाव काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः । शोभावती इति जयः ।

3. मतेश्वरा—मन् + क्त कर्मणि इति मतः । मतः अभिमतः (approved or supported) ईश्वरः प्रभुः (रावणः) यस्यां यथा वा सा इति बहु — । अभिमत-स्वामिका इति मल्लिः । मतः पूजितः ईश्वरः शिवः यस्यां सा इति बहु । पूजित-नृश्वरा, ज्ञातमहादेवा इति जयः । Here shiva alone was worshipped and not even the name of any other god was uttered—so says Jay.

4. समिद्धशरणादीप्ता—समिध्यन्ते इति समिद्धाः । सम् + इन्ध + क्त कर्मणि । अग्नयः । तेषां शरणानि गृहानीति ६ तत् । अग्निगृहाः । अग्निहोत्र गृहाः इत्यर्थः । आ + दीप् + क्त कर्मणि इति = अदीप्ता उज्ज्वला । समिद्धशरणैः अग्नि-होत्रगृहैः आदीपता उज्ज्वला इति ३ तत् । adj to लंका । This is after Malli. According to Jay :—समिधः इन्धनानि दधति धारयन्ति इति समित् + धा + क्त कर्त्तरि by the rule “आतोऽनुपसर्गेकः” । (३।२।३) तेन समिद्धः ऋषिः । ते ऋषयः । यद्वा समिधः इन्धनानि हतवन्तः अग्नियोगेन नाशितवन्तः इति समित् + हन् + ड = समिद्धः ; The ड comes by the rule “अथैष्वपि दृश्यते” । (३।२।११) , But an objection may be raised against this. One may urge—that the said rule states that the suffix ड comes after the root जन् (and not after any other root),

even when preceded by any upasarga other than अनु—(sanctioned by the previous rule “अनौ कर्मणि” (३।३।१००) ; so the said suffix can not be attached to the root हन् as you affirm. Upon that Jay remarks :—अपिशब्दस्य इत्यादि । “अपिशब्दस्य ‘अन्धे’ष्वपि दृश्यते” इति सूत्रे योऽपिशब्दो दृश्यते तस्य, “सर्वोपाधिव्यभिचारत्वात्” सर्वान् उपसर्गान् (सर्वानि विशेषणानि वा) अतिक्रम्य व्यवस्थितत्वात् “धात्वन्तरिष्वपि” जन् धातोरन्धेभ्य अपि धातुभ्यः ड प्रत्ययो भवेत् । अपिशब्दस्य अस्ति खलु ज्ञापयति यत् न केवलम् अनु इति उपसर्गात् अन्धेभ्यः उपसर्गोभ्यः परं वर्त्तमानस्य जन् धातोर् ड विधीयन्ते, अपितु अन्धेभ्यः अपि धातुभ्यश्च डः विधीयते इति सरलार्थः । Thus समिद्धाः ऋषयः । तान् शृण्वन्ति (शृ - ङिंसायाम् शृणाति) ङिंसन्ति इति समिद्ध + शृ + लुट् कर्त्तरि । लुट्. here comes in कर्त्तरि in accordance with the rule “क्खलुटाडो बहुलम्” (३।३।११२) बहुलग्रहणात् कर्त्तरि अपि लुट् स्यात् यथा लोचनलोभनीया शस्य पङ्क्तिः इति अन्धत्वविसरः । Thus समिद्ध-शरणाः ऋषिङ्गिंसकाः राजसाः । तान् आदौपयन्ति सम्मानप्रदर्शनेन वा प्रीत्साहयति इति समिद्धशरण + आ + दीप् + णिच् + क्तिप् = समिद्धशरणादोप्, ऋषिङ्गिंसकानां रक्षमाम् उत्साहदाता रावणः । तेन समिद्धशरणादीपा रावणेन तायाते पात्यते इति समिद्धशरणादीप् + ताय् (तायते इति कर्त्तरिरूपम्) + क्तिप् = समिद्धशरणादोप्ता । यथा सम्पद इति शब्दः सम्पद्यते सम् + पद + क्तिप् इति क्तिप् प्रत्ययेन सिध्यति तद्वत् अत्रापि । तेन समिद्ध-शरणादीपा सा. (लंका) तायाते इति कर्म्मणि क्तिप् । समिद्धशरणादीप् + ताय् + क्तिप् इत्यत्र साधनप्रणाली यथा “वे-रपृक्तस्र” (६।१।६७) इति सूत्रात् पूर्व “लोपोव्योर्वलि (६।१।६६) इति सूत्रम् । तत्र “इहापृक्तलोपात् वलिलोप इष्टः” (भाषावृत्तिः) इति विधानात् यकारस्य लोपः । अत्रैव समिद्धशरणादोप्ता इति सिध्यति । रावणपालनीया इत्येव अस्य अर्थः ।

5. देहे—विषयाधिकरणे ङमी । देहविषयः । What Jays says about देहे—is stated before.

6. अलं कामनेश्वरा—अलम् पर्याप्तम् कामः मनोरथः यस्या स अलं कामः ।

यस्या सा इति अलं कामा । अलं कामस्य अलं कामायाः वा भावः इति तल् = अलं-
कामता । पर्याप्त मनोरथत्वम् पर्याप्तेच्छा । तत्र ईश्वरा समर्था इति अलं काम-
तेश्वरा ऽमीतत्—सहसुपेति वा समासः । मनोरथस्य पर्याप्तिविधाने समर्था इत्यर्थः ।

7. देह—दह् + लिट् + ए कर्मणि वाच्ये । अस्य उक्तकर्म तु लंका ।
“अत्र एकहल मध्येऽनादेशादेर्लिटि” (६।४।१२०) इति एकारः अभ्यासलोपश्च ।

Remark.

Here the शब्दालंकार इत्येक—which is of the particular type
of समुद्रगमक । It is because the first and third lines are
identical and so are, the second and the fourth lines.
Dandin divides this यमक in 3 kinds—व्यपेत, अव्यपेत, व्यापताव्यपेत ।
And this verse comes within his व्यापेतसमुद्रग यमक । See
Karyadarsha,

8. *The Rakshasa wailed pitiously everywhere ; Many
a one fled cowardly hither and thither.*

काञ्चीयमकम्—

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां,

स्फुटतां जगाम परि-विह्वलता ।

ह्वलता जनेन बहुधा चरितम्

चरितं महत्वरहितम् महता ॥ ८ ॥

Prose.—अनुदिशं स्फुटताम् पिशिताशिनाम् परि-विह्वलता स्फुटतां जगाम ।
(तथा) महता ह्वलता जनेन बहुधा महत्वरहितम् चरितम् आचरितम् ।

Prose-order of the second line after Jay is :—ह्वलता महता
(ऽपि) जनेन etc as before.

(After Malli is)—महता...बहुधा आचरितम् चरितम् महत्वरहितं भवेत् ।

Sara—সর্বত্র বস্ত্রাণাং চান্দ্রল্যম্ স্ফুটমাশীৎ । বহুবস্ত্রাণাম্ কাপুরুষবত সযালা
প্রধাবিতাঃ ।

Beng,—দিকে দিকে পলায়মান রাক্ষসবর্গের বৈকল্য স্পষ্ট হইয়া
উঠিল । বহুলোক পলায়ন করিয়া বহুপ্রকারে মহত্বহীন কার্যের
অনুষ্ঠান করিল অর্থাৎ তাহারা ইতস্ততঃ পলায়ন করিয়া নিজেদের
হীনতারই পরিচয় প্রদান করিল ।

(After Jay)—শৌর্য্যাদিগুণসম্পন্ন লোকেরাও পলায়ন করিয়া বহু
প্রকারে মহত্ব হীন কার্যের অনুষ্ঠান করিল ।

(After Malli)—পলায়নশীল বহুলোকেই কার্য মহত্বহীন
হইয়া থাকে বা পলায়নকালে বহুলোকেই মহত্বহীন কার্য করিয়া
থাকে ।

Eng.—The depression of the flesh-eaters, flying hither and
thither (running towards various directions) became distinct.
Many a man, while flying, committed various inglorious
deeds.

(After Jay)—Many a heroic one committed inglorious
deed by flying.

(After Malli)—Many a man commits inglorious deed by
flying or many a one behaves ingloriously by flying.

Jay.—পিশিতাশিনাভিত্যাদি । ‘পিশিতাশিনা’ সাংসাশিনা রাক্ষসানাম্ অন-
দিশম্ দিশি দিশি [“অব্যয়ীভাবে শরত্‌প্রসূতিভ্যঃ” (৫।৪।১০৩) ইতি টঙ্ক] ।
স্ফুটতাম্ পলায়মানানাম্ পরিবিহ্বলতা স্ফুটতাং জগাম । অনেন চ ইতরৈশ্চ ‘হ্বলতা’
চলতা ‘মহতা’ শৌর্য্যাদিগুণযুক্তানাপি সতা যত্ ‘চরিতম্’ চেष्टিতম্ ‘বহুধা’ বহু
প্রকারম্ তত্ ‘মহত্ব-রহিতম্’ সহসা বিকলম্ আচরিতম্ অনুষ্ঠিতম্ ভয়াৎ ॥ কাশী
যমকমিতি রসনাকারিণ যমিতত্বাৎ । তথ্যাদ্যপাদস্থান্ পবস্যা আদৌ চ সত্বঃ
বিন্যাসঃ ।

Malli.—पिशितेति—‘अनुदिशम्’ प्रतिदिशम् दिशि दिशि इत्यर्थः । [“अवायी-भावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति अवायीभावसमान्स्पर्शच् प्रत्ययः] “स्फुटतां” प्रभृश्रधावताम् ‘पिशिताशिनाम्’ राक्षसानाम् ‘परिविह्वलता’ वैह्वयम् ‘स्फुटतां’ स्फुटत्वं ‘जगाम’ । पलायनेन भीरुत्वं वाक्ताम् जातम् इत्यर्थः । तथा ‘महता ह्वलता’ चलता ‘जनेन बहुधा आचरितम् चरितं महत्त्वं रहितम् भवेत्’ । महतीऽपि चापले महदपि चरितं हीनं स्यादित्यर्थः । काञ्ची यमकम् ॥ ८ ॥

CHARCHA

1. अनुदिशम्—अवायम्, for it is an अवायीभावः । दिशि दिशि इति बोधार्थं अवायीभावसमासः । “अवायीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति सूत्रेण टच् प्रत्ययः । Adv. qual स्फुटताम् ।

2. स्फुटताम्—स्फुट् + शब्द षष्ठीवद्बुवचने । adj to पिशिताशिनाम् । स्फुटति, इति तुदादिगण्यः धातुः (कुटादिः) ।

3. पिशिताशिनाम्—पिशितं मांसम् साधु अन्नातीति इति, यद्वा पिशितं अशितम् शीघ्रं येषां नेषाम् वा इति पिशित + अश् + णिन् कर्त्तरि साधुकारिणि ताच्छील्ये वा । सस्वन् षष्ठी ।

4. परि-विह्वलता—परिविह्वलः विह्वलः । तस्य भावः इति तल् प्रत्ययः । Nom. to जगाम ।

5. स्फुटतां स्फुटं स्पष्टम् । तस्य भावः इति तल् । obj to जगाम ।

6. जगाम—गम् + लिट् णल् ।

7. महता—adj to जनेन । महता = बहुना विशालेन । महता शीघ्र्यादि-गुणयुक्तेन इति जयः । Though the people were heroic, yet they betrayed cowardice by flying.

8. ह्वलता—ह्वल् + शब्द + ङतीयेकवचने । adj to जनेन । It means चलता—flying. ह्वलति = चलति, विह्वल भवति । कम्पते इति अस्य धातोरर्थाः । ‘The real meaning here is perhaps सकम्पं चलता—going trembling.

9. जनने—अनुक्त कर्त्तरि द्वितीया—the verb being आचरितम् ।

10. बहुधा = बहु + धाच् प्रकारि । बहुप्रकारेण variously. अव्ययम् ।
Adverb.

11. महत्त्व-रहितम्—(महतः) भावः इति त्वप्रत्ययः—महत्त्वम् । रक्त-
ल्याने इति रक्त धातोः क्तः = रहितः । महत्त्वेन रहितम् इति इ तम् । Qual.
चरितम् ।

12. चरितम्—चर् + क्त भावे । कार्यम् । आचरणम् । deed, उक्तं
कर्मणि प्रथमा ।

13. आचरितम्—आ + चर् + क्त कर्मणि । agreeing with the उक्त
कर्म—चरितम् ।

Remark.

The Rhetoric here is काव्योपमकम् because the last word of the previous line and the first word of the next line are same. So Jay says :—तथा आद्यपादस्य अन्तः, परस्य (परपादस्य) आदी च सदृशः (तुल्यशब्दः) विन्यासः (दृश्यते) इति । Dandin calls it सदृश-यमक, cp “सन्दृश्यमकस्थानमन्तादी पादशोर्ध्वयोः” (See Kavyadarsha). According to Malli—the last two lines support the action of the first two. Each great person betrays cowardice in time of difficulty and so did the Rakshasas. Therefore it is an instance of the Rhetoric (अर्थान्तरन्यास) called अर्थान्तरन्यास । असमानान्वये विशेष समर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । The general statement (contained in the last two line) support the particular statement (contained in the first two lines). The definition however of अर्थान्तरन्यासः after Dandin is :—“त्रयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनं समर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” ।

9. *Everything, including the fine horses were affected ;
many a one met premature death.*

यमकाऽवली

न गजा नगजा दयिता दयिता,

विगतं विगतं ललितं ललितम् ।

प्रमदाप्रमदाऽमहता महता-

मरणं मरणं समयात् समयात् ॥ ८ ॥

Prose.—नगजा दयिता गजा न दयिताः । विगतं विगतम् । ललितं ललितम् ।
(according to Malli the reading is वलितं वलितम्) । प्रमदा अप्रमदा,
आमहता । महताम् अरणं मरणं समयात् समयात् । (After Malli)—
प्रमदा अप्रमदा । महता (अग्निना) महतां etc as before.

Sara.—अग्निदाहात् प्रियाः पार्वत्यगजाः न रक्षिताः । विहगाः निक्षब्धाः आसन्
पलायिताः वा । जनानां गमनागमनमपि विरतम् । नार्थं च हर्षशून्याः जातास्तथा
वह्नयः शूराः कालवशात् रणं विनाऽपि मृताः ।

Beng.—प्रिय पार्वत्या हस्तिगमूह (अग्निप्रकोप इहेते) रक्षित
हईल ना । पक्षिगणेर चलाचल बद्ध हईल । मानवेर गमनागमन
सुक्क हईल (अथवा समस्त प्रिय बद्धई पीड़ित हईल) । नारीगण हर्ष-
शून्य हईल एवं विशाल अग्नि प्रज्ज्वलन हेतु अनेक बीरेरई कालवशे
बिना युक्ते मृत्वा हईल । (अथवा—नारीगण हर्षशून्य हईया रोग-क्रिष्टेर
जाय हईल एवं अनेक बीरेरई,—...इतादि पूर्ववत्) ।

Eng.—The most esteemed hilly elephants were not protec-
ted ; movements of birds together with those of men, ceased
(or movements of birds ceased and every thing dear was
affected). The ladies lost their spirits and turned, as it were

afflicted, whereas many a hero died without fighting through sheer chance (influence of time); or the ladies lost their spirits and due to the heavy conflagration, many a hero etc (as before).

Jay.—नेत्यादि । ‘गजाः’ हस्तिनः ‘नगजाः’ पर्वतजाताः । अतएव ‘दयिताः’ इष्टा ‘न दयिताः’ न रक्षिताः [दयतिरत्र रक्षणार्थः] । ‘विगत’ वीणां पक्षिणां गतं गमनं अपि ‘विगत’ नष्टम् ‘ललित’ यत् ईप्सितं वस्तु तत् ‘ललित’ पीडितम् । ‘प्रमदाः’ घोषित् प्रमदा प्रगतो मदी यस्या इति ‘प्रमदा’ हर्षशून्या इत्यर्थः । ‘आमहता’ रोगपीडितेव । आसीन पीडिता पलायनहताः वा । अस गत्यादिषु । ‘महतां’ शूराणाम् ‘अरण्यम्’ अवियमानं युद्धम् यत्र तादृशं ‘मरण’ विनाशः ‘समयात्’ संप्राप्तम् । [यानि लुङि रूपम्] ‘समयात्’ कालिन ॥ यमकावली इति यमकमात्रा ॥

Malli.—नेति । ‘नगजाः’ गिरिसंभवा ‘दयिता’ प्रिया ‘गजा न दयिता’ रक्षिताः [दयतिरत्र रक्षणार्थः] । ‘विगत’ पक्षिगतिरपि ‘विगत’ विरतम् । ‘वलित’ प्राणिवैष्टित् च ‘वलित’ विगतम् । ‘प्रमदा’ स्त्री । [जातौ एकवचनम्] ‘अप्रमदा’ऽवियमानहर्षा जाता । ‘महता’ प्रहरेण अग्निना ‘महतां’ शूराणाम् ‘अरण्यं’ दुर्मरणम् ‘समयात्’ कालवशात् ‘समयात्’ संयातम् संप्राप्तम् । [सं पृवात् यानि लुङ्] । यमकावलिः ॥ ९ ॥

CHARCHA,

1. नगजाः—न गच्छति इति न + गम् + ङ = नगः, पर्वतः । तत्र जायन्ते जाताः चेति नग + जन + ङ = नगजः । ते ; adj to गजाः ।

2. दयिताः—adj to गजाः । दय् + क्त कर्मणि । प्रियाः । दयते इति दय धातुः दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । That is the root means to give, to take pity, to protect, to injure and to take. Here the meaning is to take pity and so the word means प्रियः । cf. “मायाश्रमं दयितयेप्सितम् त्वधावत्” ; “आरे सुधामय लिपि दयितेर लेखा”—(Hemchandra); and “दयितात्यन्तहृदप्रवणा” ।

3. दधिताः—Here the root means to protect and hence the meaning is रक्षिताः । Verb to the उक्तकर्म “गजाः” ।

4. विगतम्—वि+पक्षी । वीणां पक्षिणां गतम् गमनम् इति इतत् । गतम् = गम् + क्त भावे । Movements of birds. Subj. to विगतम् ।

5. विगतम्—वि+गम् + क्त कर्त्तरि ।

6. ललितम्—लल् + क्त भावे । It means ईप्सितं वस्तु ; any covetable or beloved thing. लल—चुरादि आत्मनेपदी—to desire, to fondle. लालयते । Subject to ललितम् । See also our notes on उपलालयन्—Sak VII.

7. ललितम्—लल् + क्त कर्त्तरि । This लल् (from लङ्) = भ्वादि परस्मै-पदी विलासि = to play, to move about. ललति । Here the meaning is चलितम् = गतं = नष्टम् (passed away). Note that in यसक, ल-लयोरभेदः ।

N. B.—Malli reads here वलितं वलितम् । It may be explained thus :—

(i) वलितम् = वल् + क्त भावे । वल् सञ्चरणे इति भ्वादि आत्मनेपदी ; वलते to move about. Therefore वलितम् = प्राणिवेष्टितम् । Movements of men. Subj to वलितम् ।

(ii) वलितम् = वल् + क्त कर्त्तरि । वलितम् = चलितं = विगतम् । Stopped. verb to वलितम् ; we prefer ललितम् also cited by सरस्वतीकण्ठाभरण under स्थूलव्यपेतमस्थानयमकम् ।

8. प्रमदा—subj to जाता (understood).

9. अप्रमदा—प्रकृष्टः मदः हर्षः इति प्रादितत् । अवियमानः प्रमदः यस्या सा इति बहु— । with their spirits lost ; adj to प्रमदा ।

10. आमहता—आमः रोगः । अम् + घञ् । अम रोगे इति भ्वादि वा चुरादिः आमयति etc, to afflict with pain. आमेन रोगेन हता पीडिता इति

३ तत् । Jay says as they lost their spirits so they appeared to be afflicted with disease. यतस्ताः अप्रमदाः अतस्ताः आमहता इव अदृश्यन्त । यद्वा अम् गतिशब्दसंभक्तिषु इति भूदि परस्मैपदौ अम् धातुः । असति गच्छति । अम् + वज = आसः गतिः । आसिन गमनेन पलायनेन हताः विनष्टाः इति ३ तत् । Perished while flying away. पलायमानाः नार्यः अग्निना विनष्टा अभवन् इत्यर्थः । Malli omits this word, and reads महता in its stead. महता प्रहङ्गेन अग्निना । द्वेती तृतीया ; due to heavy conflagration.

11. महतां—महत् शब्दस्य षष्ठी बहुवचने । कटकर्मणोः कृतौति कृतप्रत्ययान्त मरणशब्दयोगे कर्तरि षष्ठी ।

12. मरणम्—अविद्यमानं रणं यस्मिन् तत् इति बहु । रणशब्दम् । रणं विनाऽपि । Without a struggle. ; adj to मरणम् ।

13. समयात्—हृती पञ्चमी । कालवशात् । सम् + इ + अच् = समयः ।

14. समयात्—सम् + या + लङ् । संजातः । occurred, Verb to मरणम् । लुङ् अयासीत् (समयासीत्).

Remark.

The rhetoric here is यमकावली वा यमकमाला as every word is twice repeated and this system occurs in each line. Some call it simply माला as well, cp Rudrata "उभयानि च जायते माला" । i. e, वक्त्र and शिखा यमक constitutes माला ।

10. *The invulnerable city was thus burnt
by Hanuman.*

अयुग्मपादयमकम्

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भिविक्रमैः ।

न वानरैः पराक्रान्तां ददाहनगरीं कपिः ॥ १० ॥

Prose.—महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः न पराक्रान्तां, (महद्भिः भीमविक्रमैः) नरैः न वापराक्रान्तां नगरीं कपिः ददाह ।

Beng.—महान् एव प्रभूत विक्रमशाली नर वा वानर ये नगरी (कथनञ्च) आक्रमण करिते পারে नाई, तादृश नगरी हनुमान् (वा हस्मान्) एकाई दाह करिया फेनिनेन ।

Eng.—Hanuman, (alone) burnt the city which was never assailed either by men or monkeys—themselves great and of tremendous vigour.

Sara.—(वालिप्रभृतयः) महान्तः शक्तिशालिनश्च वानरास्तथा (काचं वीर्याजुनं प्रभृतयः) महान्तः क्षमतासनायाश्च नराः यां नगरीं दग्धुम् न शक्नुः तादृशीम् लङ्घानगरीं हनुमान् एक एव ददाह ।

Jay.—‘वानरैरन्यैर्महद्भिः’ मंहाम्राष्टैः ‘भीमविक्रमैः’ असह्यशौर्यैः शक्रादिभिः ‘न पराक्रान्तां’ नावष्टब्धां ‘नगरीं’ लङ्घां ‘नरैः’ मनुष्यैर्न च पराक्रान्तां’ विगृहीतां ‘कपि हनुमान् ददाह’ दग्धवान् । अयुक्पादयमकमिति प्रथमद्वितीययोर्धनितत्वात् ।

Malli.—नेति । महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः न परिक्रान्तां तादृशैः नरैः मानुषैः वा न परिक्रान्ताम् अनाक्रान्तां ‘नगरीं’ लङ्घां कपिः ददाह । नरवानराक्रमणात् अर्वाक् स्वयमेक एव ददाह्यर्थः ॥ अयुक्पादयमकम् ॥ १० ॥

CHARCHA.

1. महद्भिः—adj to वानरैः—and also to नरैः ।
2. भीमविक्रमैः—भी + मक् = भीमः । विभेति अस्मात् इति भीमः—भयङ्करः । वि + क्रम् + घञ् = विक्रमः, शक्तिः । भीमः विक्रमः येषां तैः इति बहु । adj to वानरैः and to नरैः also. But Jay differs—He says महद्भिः वानरैः, तथा भीमविक्रमैः इन्द्रप्रभृतिभि एव नरैश्च etc ; thus according to him

महदभिः qualifies वानरैः only and भीमविक्रमैः is an adjective, used as a nom. to signify Indra and the like. अनुक्त कर्त्तरि तृतीया ।

3. वानरैः—अनुक्त कर्त्तरि तृतीया the क्रिया being पराक्रान्ताम् ।

4. पराक्रान्ताम्—परा + आ + क्रम् + क्त कर्मणि । स्त्रियामाप् । adj to नगरीम् । द्वितीया एकवचनम् । assailed ; Malli reads परिक्रान्ताम् । परि + क्रम् + क्तः कर्मणि । Prefer Jays's reading, for usually पराक्रान्त is used in this sense, cp. "पराक्रान्तं तूर्णं सूनर्ममस्तः"—Bh. VIII.

5. नरैः वान पराक्रान्ताम्—Parse as before.

6. नगरीम्—obj to ददाह, whose subject is कपिः ।

7. ददाह = दह् + लिट् + णल् ।

N. B.—Malli writes :—नरवानरा etc. It means before the city was assailed by नर (Ramchandra) and वानर (Sugriva), it was burnt by Hanuman alone. अनेन वस्तुना नरेभ्यः स तथा अस्मैभ्यः वानरेभ्यः हनूमतः उत्कर्षः व्यन्यते अतएव अत्र व्यतिरेकालङ्कारः व्यञ्जः । तस्य लक्षणं यथा काव्यादर्शे—शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनीर्धयोः, तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते । यतः हनूमता नगर-दाहनम् इति वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारः व्यन्यते अतएव अत्र वस्तुना (by statement of facts) असलङ्कार-ञ्जनिः (a rhetoric. fig. insinuated).

Remark.

The शब्दालंकार is यमक् of the अयुक्पाद यमक् type because it occurs in odd (I and III) lines.

11. *Soon the fine houses melted down upon the ground ;
the big gate also disappeared.*

पादादयन्तयमकम्

द्वृतं द्वृतं वह्निःसमागतं गतं, महोमहो नदुःखतिरोचितं चितम्
समं समन्तादपगोपुरं पुरं, परैः परैरप्यनिराकृतं क्षतम् ॥११॥

Prose.—चितम् अङ्गीनद्युतिरोचितं परैः परैः अपि अनिराकृतं पुरं वज्रि-
समागतं (सत्) द्रुतं द्रुतम् ; (तथा) महीं गतम् । (ततः) समन्तात् समम् अप-
गोपुरं (च) कृतम् ।

Sara.—सुवर्ण-खलिता नगरी कदापि शत्रुभिः प्रष्टव्या नासीत् । सा इदानीं
वज्रि-संयुक्ता सती विगलिता भूत्वा भूमिं पपात । गोपुरमपि ध्वस्तमभूत् । एवम्
निमिषेण सर्वं समभूमि जातं ।

Beng.—सुवर्ण ईश्टक रचित एवं उज्ज्वलद्युतियुक्ता लङ्का नगरी, बाहा
कदापि प्रबलशत्रु कर्तृक दलित হয় নাই, তাহা এক্ষণে অগ্নিদাহে
বিগলিত হইয়া ভূমিগাৎ হইল । চতুর্দিক সমভূমি হইল এবং পূবদ্বারও
ধ্বংস প্রাপ্ত হইল ।

Eng.—The city with golden houses and shining with
excellent grandeur, the very city that was never assailed by
even a mighty foe, was set in fire and soon melted down on
the ground ; it was rated to the ground all over together
with the palace gate.

Jay.—द्रुतमित्यादि । यत् पुरं 'चितं' सौवर्णशृङ्खल-सङ्ख्या च व्रातम्, तत्
'वज्रिसमागतं' अग्निसंयुक्तं 'द्रुतं' विलीनम् । द्रुतं प्रकारेण प्रवृत्तम् 'द्रुतं' शीघ्रम्
'अङ्गीनया' उत्कृष्टया 'द्युत्या' तेजसा 'रोचितं' भासितं 'महीं गतं' प्राप्तम् ।
'अपगोपुरम्' अपगतपुरद्वारम् अतएव 'समन्तात्' सर्वतः 'समं' तुल्यं 'कृतं', 'परैः'
'शत्रुभिः' 'परैरपि' उत्कृष्टैरपि शत्रूनादिभिः अनिराकृतम् अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्त
यमकम्—पादस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात् ॥

Malli.—द्रुतमिति, । 'चितं' हिरण्येष्टकचितं अतएव 'वज्रिसमागतम्' अग्नि-
संयुक्तं सत् 'द्रुतं' शीघ्रम् 'द्रुतं' विलीनम् अतएव 'महीं गतं' मल्लाम् स्रुतम् ।
'अङ्गीनया' अग्न्यन्तया 'द्युत्या' रोचितम् दीपितम् 'परैः' उत्कृष्टैः 'परैः' शत्रूनादि
शत्रुभिरप्यनिराकृतम् 'पुरं' समन्तात् 'समं' समतलम् 'अपगोपुरम्' गोपुरस्य 'कृतम्' ।
पादाद्यन्त यमकम् ॥ ११ ॥

CHARCHA.

1. चितम्—adj to पुरम् । चि + क्त कर्मणि । परिव्याप्तम् । Covered ; Jay. says covered with golden houses ; Malli. says covered with golden bricks (that constitute the house).

2. अहीन द्युतिरोचितम्—adj to पुरम् । ह्यात्वागे + क्त = हीनः । हीनात् अन्यत् इति अहीनम् । नञ् समासः । द्युतिः = शोभा । अहीना अनपकृष्टा द्युतिः इति कर्मधारयः । रुच् + णिच् + क्तः कर्मणि = रोचितं = शोभितम् । अहीनद्वया रोचितम् इति ३ तत् ।

3. परैः—adj to परैः (= शत्रुभिः) । It means अष्टैः ।

4. परैः—This means शत्रुभिः । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया - the verb being अनिराकृतम् ।

5. अनिराकृतम् - unassailed. निर + आ + क्त + क्त कर्मणि = निरा-कृतम् । न निराकृतमिति नञ् समासः । Qual. पुरम् ।

6. वक्रिसमागतम्—वक्रिणा समागतमिति ३ तत् । adj to पुरम् ।

7. द्रुतम्—शीघ्रम् ; adverb.

8. द्रुतम् = द्रु + क्त कर्त्तरि । Conj = द्रवति । विलीनम् । adj to पुरम् ।

9. महीं गतम्—भूमिसात् अभूत् । पुरम् is subj to गतम् and महीं its object,

10. समन्तात्—सर्वतः all over. अवायम् ।

11. समम्—तुल्य, समतलम् ; समभूमि इत्यर्थः । razed to the ground ; adj to पुरम् ।

12. अपगोपुरम्—गोपुरम् पुरद्वारम् । अपगतम् गोपुरं यस्य तत् इति बहु ; alternative form = अपगतगोपुरम् by the rule “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्चेति” ।

13. कृतम्—क + क्त कर्मणि । उक्तकर्म of कृतम् is पुरम् and अनुक्त कर्त्ता is हनुमता (understood).

Remark.

The यमक occurring here is called पादादन्त यमकम् because the first words of each line are identical and so are the last two words. Prof Trivedi says that this verse is cited in सरस्वती-कण्ठाभरण as an instance of आदान्तयमक ।

12. *A group of ladies fled away then and there.*

मिथुनयमकम्

नश्यन्ति ददर्श बृन्दानि कपीन्द्रः ।

हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम् ॥ १२ ॥

Prose.—कपीन्द्रः हारीणि हारीणि, अवलानाम् अवलानाम् बृन्दानि नश्यन्ति ददर्श ।

Sara.—काचित् अभिरामाः मुक्ताहारसनायाः रविह्वीनाः नार्थः पलायमाना आसन् इति हनुमान् अवलोकितवान् ।

Beng.—हनुमान् देखিতে পাঁইলেন যে কতকগুলি রক্ষকবিহীন মুক্তামালাধারিণী স্নানরী রমণী পলাইয়া যাইতেছে ।

Eng.—The monkey chief noted a group of beautiful ladies with (pearl) necklace (round them), flying away unguarded.

Jay.—नश्यन्तीत्यादि । 'अवलानां' स्त्रीणाम् 'अवलानाम्' अवियमानरचकानां 'बृन्दानि' समूहान् । 'हारीणि' हारवन्ति, 'हारीणि' अवश्यं हरन्ति । आवश्यके णिनिः । चेतस् इत्यर्थात् । नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो ददर्श । मिथुन यमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक मिथुनवदवस्थितत्वात् ।

Malli.—नश्यन्तीति । 'कपीन्द्रो हारीणि' मुक्ताहारोणि 'हारीणि' मनोहारौणि 'अवलानाम्' अनाधानाम् अवलानाम् स्त्रीणाम् 'नश्यन्ति' मिथो विशिष्यन्ति 'बृन्दानि'

‘ददर्श’ । मिथुनयमकम् । यत्र षड्चरपादं तनुमध्याहृतम् तत्र मिथुनमिति लक्षणात् ॥ १२ ॥

CHARCHA.

1. कपीन्द्रः — इदि + र = इन्द्रः । कपिषु कपीनाम् वा इन्द्रः इति सुप्सुपा वा—इ तत् वा । यद्वा कपिः इन्द्र इव इति उपमित समासः । Subject to ददर्श ।

2. हारीणि — हारः माला । हारः सुक्ताहारः अस्ति अस्य इति हारी । तानि हारीणि—neuter plural, ; adj to वृन्दानि ।

3. हारीणि — अवश्यम् हरति चेतः इति ह + णिनि (आवश्यकार्थे) = हारिन् as in Panini rule “अंशं हारी” । तानि हारीणि मनोहराणि attractive ; adj to वृन्दानि । वा—साधु हरतीति ह + णिनि कर्त्तरि साधकारिणि बाहुलकात् । वा—ह + णिनि कर्त्तरि यस्मादित्वात्—यस्मादि being taken as आकृतिगण ; compare हारिणा गीतरागण in Sak ; मन्थीनि in Bh. VI. 7 also सर्ङ्गिनी in Kirat XIV. and, our notes there &c.

4. अवलानां — अवलमानम् वलं (रचकः, नायः) यासां तासां इति बहु । रचकविहीनानाम्, अनाधानाम् । Unguarded. adj to अवलानाम् ।

5. अवलानान्—अवलाः नाय्यः । तासां । सम्बन्धे इष्टौ ।

6. वृन्दानि—समूहान् (groups). दलानि । obj to ददर्श ।

7. नश्यन्ति—नश्य नश्ये इति धातुः । नश्यति । नाशोऽदर्शनम् । नश्य + शठ = नश्यत् । स्त्रीबलिङ्गे बहुवचने । adj to वृन्दानि । नश्यन्ति = अदर्शनं गच्छन्ति and hence पलायमानानि सन्ति (Jay). Malli says मिथो विनिष्यन्ति मिथः परस्परं विनिष्यन्ति विच्छेदं गच्छन्ति । There were वृन्दानि and the ladies, forming the groups (वृन्दानि) were now separating themselves out of fear.

8. ददर्श—दृश् + लिट्, णल् ; verb to कपीन्द्रः ।

Remark.

Here the यमक is called मिथुन यमक ; because last two lines are identical, every foot (line) of the sloka contains six letters and the metre thus formed is called तनुमष्ठा । Thus the मिथुन (identical wording of the third and fourth lines) occurs just as a pair of chakravakas.

13. *The ladies could not find allaying resorts
anywhere in tanks etc.*

वृन्तयमकम्

नारीणामपनुनुदुः न देहखेदा-

नाऽरीणाऽमलसलिला हिरण्यवापयः ।

नाऽरीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्

नारीणामभवदुपेत्य शर्मं वृक्षान् ॥ १३ ॥

Prose.—आरीणामलसलिला हिरण्यवापयः अरीणाम् नारीणाम् देहखेदान् न अपनुनुदुः । नारीणाम् अनलपरीतपत्रपुष्पान् वृक्षान् उपेत्य शर्मं नाभवत् ।

Sara.—परिष्कृतसलिलाऽपि हिरण्यदीर्घिकाः शत्रु-रमणीनाम् अग्निदाहान् क्षणितम् देहतापम् शमयितुम् अलं नाभवन् । काञ्चित् नार्यः वृक्षान् उपसङ्गुः पद्मम् अग्निपरिगतपत्रपुष्पाः वृक्षाः ताभ्यः सुखम् न ददुः ।

Beng.—परिष्कृतसलिलं शूर्पण दीर्घिकासमूहं शत्रु रमणीगणैर्देह-
खेद अपनोदनं करिते पात्रे नाहै । वृक्षराजिरं पत्रपुष्पादि अग्नि
परिगतं हृदयैः, ताहादेरं तले गिर्यां नारीदेरं शांतिं हय नाहै ।

Eng.—The golden tanks, with their clear waters flowing,
could not mitigate the bodily heat of the ladies of the enemy.

They enjoyed no peace even resorting to the trees whose leaves and flowers were all covered with fire.

Jay.—नारीणामित्यादि—‘अरीणाम्’ सम्बन्धिन्यः ‘हिरण्यवाप्यः’ सुवर्णघटिता वाप्यः । ‘नारीणाम् स्त्रीणाम् अग्नितापात् ‘देहिष्वेदान् न अपनुमुदः’ नापनीतचक्षुः । कुतः ? आरीणामलसलिलाः । [रीड् अवये । इत्यच्चात् आङ्पूर्वात् “स्वादय ओदितः” इति निष्ठा नत्वम्] । ‘आरीणम्’ गतम् ‘अमलं सलिलं’ यासु’ हिरण्यवापी-
व्विति । वृक्षांशोपेत्य गत्वा ‘तासां शर्मं सुखं’ नाभवत् न जातम् । अनलपरीत-
पत्रपुष्पात् वृक्षाणाम् । आरीणाम् नारीणाम् इति योज्यम् । शत्रुसम्बन्धिनीना-
मित्यर्थः । [अरीणामिमा इति तस्येदम् (३।१।१२०) इत्यण् । तदन्तात् “टिङ्-
ढाणञ” (४।१।१५) इत्यादिना ङीप् ।] अत्र वृक्षान् उपेत्य स्थितानाम् इति अभ्या-
हृत्यर्थम् । अन्यथा समान-कर्तृकत्वात् पूर्वकाले ज्ञाप्रत्ययो न स्यात् ॥ वृन्तयमक-
मिति प्रतिपदं पुष्पफलस्यैव मूलैऽवस्थितत्वात् ।

Malli.—नारीणामिति । ‘आरीणानि’ आस्रुतानि । [रिणातेः ल्वादितात्
निष्ठा नत्वम्] तानि ‘अमलानि च सलिलानि’ यासां ता ‘हिरण्यवाप्यः’ हिरण्य-
दीर्घिका ‘नारीणां’ स्त्रीणां ‘देहिष्वेदान्’ संतापान् ‘न अपनुमुदः’—तासामपि क्लेश
त्वादितिभावः । किं च आरीणाम् अरिसम्बन्धिनीनाम् [अरिशब्दात् “तस्येदम्”
“यस्येति च” इति लोपे “टिङ्ढाण” इत्यादिना ङीप्] ‘नारीणां’ स्त्रीणाम् अमल-
परीतानि अग्निदग्धानि पत्रपुष्पाणि येषां तान् वृक्षान् उपेत्य स्थितानां इति शेषः ।
अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वे ज्ञानुत्थानात् ‘शर्मं सुखं’ नाभवत्, पत्रदाहं ज्ञायाभावादिनि-
भावः । वृन्तयमकम् ॥ १३ ॥

CHARCHA

1. आरीणा etc—आरीण=आ+री+क्त कर्त्तरि । “ल्वादिभ्यः” इति सूत्रेण निष्ठातकारस्य नकारः । Jay. has—आ+री दिवादि+क्त कर्त्तरि । रीयते इति रीड् खवये to flow, to ooze out. “स्वादय ओदितः” इति वचनात् त-
ल्ल्याने नकारः । आरीणानि आस्रुतानि, तान्येव अमलानि च इति आरीणामलानि

विशेषणं विशेषणेन कर्मधारयः । आरीणामलानि सलिलानि यासां ता इति बहु-
व्रीहिः, adj to हिरण्यवायः, with waters-clear and flowing.

2. हिरण्यवायः—हिरण्यमयी वापी रति शकपार्थिवादित्वात् समासः, ताः,
subj. to अपनुनुदः ।

3. आरीणाम्—सम्बन्धस्तु नारीणाम् इत्यनेन । सम्बन्धे षष्ठी ।

4. नारीणाम्—सम्बन्धे षष्ठी । सम्बन्धस्तु देहखेदान् इत्यनेन सह ।

5. देहखेदान्—देहानां खेदस्तान् इति ष तत् ; obj to अपनुनुदः ।

6. अपनुनुदः—अप् + नुद (नुदति) + लिट् उस्, verb to हिरण्य वायः ।
अपनीतवत्यः, removed ; assuaged. The tanks failed to assuage
their heat because they themselves were, heated on account
of the heavy conflagration—so says Malli.

7. नारीणाम्—सम्बन्धे षष्ठी, सम्बन्धस्तु शर्म्भ इत्यनेन सह ।

8. शर्म्भ—neuter ; सुखम्, subj to अभवत् ।

9 अनलपरीतपत्रपुष्पाङ्ग—adj to वृक्षान् (परि + इ + क्त कर्मणि =
परीतः परिगतः) । अनलेन अग्निना परीतः परिव्याप्त इति ३ तत् ; यद्वा अनलं परीतः
इति सुप्सुपा । पत्राणि च पुष्पाणि च इति पत्रपुष्पम् । जातिरप्राणिनाम् इति
समाहार इन्द्र समासः । 'अनलपरीत' पत्रपुष्पं येषां तान् इति बहुव्रीहिः ।

10. वृक्षान्—obj to उपेत्य ।

11. उपेत्य—उप + इ + ल्यप् । Now a question arises. It is
said—समान कर्तृकेषु क्ताच् प्रत्ययो भवति ; but here the subject of अभवत्
is not the subject of उपेत्य । How to defend it ? Both the
commentators say—वृक्षान् उपेत्य स्थितानां नारीणाम् इति अन्वयः कर्तव्यः ।
Bhattoji also adopts this procedure in such cases in his
"Manorama,

N. B.—The leaves were all burnt and so they had no
peace even there under trees.

Note.—Instead of reading अरीणाम् नारीणाम् both Jay and Malli. read आरीणाम्, आरीणाम् = शत्रु, सम्बन्धिनीनाम् । अरिः शत्रुः, “तस्य इदम्” इति सूत्रेण अण्—तेन आरः इति पदम् । “यस्येति च” इति सूत्रेण इकार-लोपः, ततः “टिड्ढाण्—“इत्यादि सूत्रेण ङीप् = आरी ; आरीणाम् इष्टौ बहुवचने, adj to नारीणाम् ।

Remark.

The यमक occurring here is of the वृत्तयमक type ; because the first word of each line is identical. Jay says प्रतिपदम् इति । “प्रतिपदम्” यमकाङ्गीभूतं प्रतिपदं पुष्पफलस्य इव सूत्रे अवस्थितत्वात् । यथा पुष्प-फलस्यम् सूत्रं वृत्तमिति कथ्यते तत्र पुष्पफलं तिष्ठति तथा अत्र यमकाङ्गीभूतम् प्रति-पदम् सूत्रे प्रतिचरणम् आदौ तिष्ठति अतः वृत्तयमकम् ।

खेदनिवारणकारणे सत्यपि देहखेदी न गतः इति विरोधाभासः इति अत्रार्था-लङ्कारोपि ।

14. *Hanuman now approaches Sita at अशोकवनम् ।*

पुष्पयमकम्

अथ लुलितपतत्रिमालं

रुग्नासनवाणकेशरतमालम् ।

स वनं विविक्तमालं

सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ १४ ॥

Prose.—अथ स अलं सीतां द्रष्टुम् लुलितपतत्रिमालं रुग्नासनवाणकेशर-तमालम् विविक्तमालं वनं जगाम ।

Sara.—अनन्तरं हनुमान् सीतासन्दर्शनार्थं अशोकवनं जगाम । तत्र पीत-शाल प्रभृतयो वृक्षाः अग्निदाहान् विभग्नाः तथा माख्यानि च इतस्ततः विविधानि आसन् । विहगाश्च ततः पलायमासुः ।

Beng.—अनन्तर हनुमान् सीताके भाल करिया देखिबार् जञ्ज अशोकबने गमन करिलेन । तथा हईते पक्षिगण पलायन करिया-
छिल । पीतसाल, बाण, नागकेशर ओ तमाल वृक्षराजि तथाय भङ्ग
हईया पड़िया रहियाछिल एवं माल्यगमूह तथाय ईतस्ततः विस्फिष्ट
छिल ।

Eng.—Then he went to visit (see) Sita in the forest,
named Asokavana—wherefrom birds flew away and where
Asana, Sal, Keshara and Tamalatrees were broken and
garlands lay scattered.

Jay.—अथ इत्यादि । दाहात् अनन्तरम् ‘लुलितानां’ चलितानां ‘पतविषां’
पक्षिणाम् ‘माला’ संहतिर्दक्षिन् ‘तदनम्’ अशोकवनिकाख्यम् ‘स कपिर्जगाम’ ।
रुग्णाः भग्नाः असनादयः यस्मिन् वने । तत्रासनः पीतसालः, बाणः यन्त्रिका,
केशरो नागकेशरो देववल्लभो वा । विविक्तां श्रुचयः ‘मालाः’ स्वजो यस्मिन् तद्विविक्त-
मालम् । सीतां द्रष्टुम् अलं पर्याप्तः सीतां द्रष्टव्यमीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रति-
पादं वृत्तादुपरि पुष्पमिव अवस्थितत्वात् ॥

Malli.—अथेति ॥ ‘अथ’ नगरदाहानन्तरं ‘स हनुमान् अलं सीतां द्रष्टुम्
लुलितपतविमालम्’ विस्मिष्टपक्षि, रुग्णाः भग्नाः असनादयो वृक्षविशेषाः यस्मिन्
तत् ‘विविक्तमालम्’ असङ्कीर्णं पङ्क्तिं ‘वनम्’ अशोकवनं ‘जगाम’ ॥ पुष्प-
यमकम् ॥ १४ ॥

CHARCHA

1 अलम्—अव्यय, playing the part of an adverb, modifyi-
ng the verb द्रष्टुम् । अलं पर्याप्तम्, यथेच्छम् ; to see Sita well ; cores-
ponding to the Bengali expression—“सीताके भाल क’रे देख्बार्
जन्य” ।

2. लुलित पतविमालम्—पत + शट् = पतत् falling, पतत् + क् + क =

पतवम् । पवनात् वायते यत् तत् पतवम् (wings), तदस्यास्ति इति मत्वर्थेयि
इन् = पवन्तिन् = विहगः । पवन्तिणाम् माला समूहः इति ३ तत् । लुलितम् =
चलितम् = विस्त्रिष्टः । लुलिता पवन्तिमाला यस्मात् तत् इति बहुव्रीहिः । adj to
वनम् ।

3. रुग्नासन-वाण-केशर तमालम्—रुज् + क्त कर्मणि = रुग्न्ः । रुज्—to
break ; रुजति । असनाय वाणाय केशराय तमालाय इति असनवानकेशर-
तमालम् । वृक्षवृक्षात् वैभाषिकः समाहारवृक्षः । रुग्न् असनवाणकेशरतमालम्
यस्मिन् तदिति बहु, ; adj to वनम् ।

4. विविक्तमालम्—विविक्तम् = वि + विच् + क्त कर्त्तरि । विच् to separate
विविक्ति । विविक्ता—विस्त्रिष्टा, (अतएव असङ्ख्यार्था) माला पङ्क्तिः यस्मिन् तदिति
बहु ; adj to वनम्, the forest where the rows stood aloof from
one another. But Jay says विविक्ता, शुचयः (शोभनाः, पविताः वा)
माला स्रजः यस्मिन् तदिति, where there were fine garland (scattered
hither and thither).

Remark.

The यमक occurring here is called पुण्ययमक as the last words
of each line are identical. The अर्थालंकार is सभावोक्ति, यथावद्वस्तु-
वर्णनात् ॥

15. Hanuman now meets Sita at the foot of the
Asoka tree.

पादादिमध्यमकम्

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना,

वनगता वनजदुरतिलोचना ।

जनमता ददृशे जनकात्मजा,

तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥ १५ ॥

Prose.—घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना तरुसृगेन वनगता वनजद्युतिलोचना जनमता तरुस्थलशायिनी जनकात्मजा ददृशे ।

Sara.—ततः पर्वतोत्तङ्गनि दलः हनुमान् अशोकवने तरतलवासिनीं पद्म-पलाशलोचनां लोकपूजितां सौतां दृष्टवान् ।

Beng.—विशाल पर्वत लङ्घने शूपाटु शाखाग्रग (हनुमान्) अशोक वने अवस्थिता वृक्षतलशायिनी पद्मनेत्रा लोकपूजिता जनकनन्दिनीके देखिते पाईलेन ।

Eng.—Then the monkey, who was expert in crossing high mountains found in the (Asoka) grove, the lotus-eyed daughter of Janaka, who was highly esteemed by the people and was laying herself down at the foot of the tree, (or the daughter of Janaka whose eyes possessed the beauty of the lotus).

Jay.—घनेत्यादि । ‘तरुसृगेण’ कपिना ‘जनकात्मजाददृशे’ दृष्टा । घनाः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः निघसदृशाः वा तेषां यत् लङ्घनम् अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना, ‘वनगता’ काननस्था ‘वनजद्युतिलोचना’ पद्मस्यैव कान्तिः यथो लोचनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः [“न क्रोडादि वल्लवः” (४।१।५६) इति ङीष् प्रतिषेधः] जनमता जननेन अवबुद्धा पतिव्रतयेयम् इति । [मनु अवबोधने इत्यस्य सूते निष्ठायां रूपम् । “न लोक—(२।३।६८) इति षष्ठी प्रतिषेधः, कर्त्तरि तृतीया । तस्यां च “कर्त्तृकरणे—(२।१।३२) इति समासः ; वर्त्तमाने “मति बुद्धि—(३।२।१८) इत्यादिना क्त प्रत्ययः । “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७) इति द्विष्टी, तस्यां च “क्तेन च पूजयायाम्” (२।२।१२) इति समासप्रतिषेधः स्यात्] । ‘तरुस्थल शायिनी’ तरुमूले यत् स्थलं तत्रैव शयाना, सत्यपि शयने, [तेन “व्रते” (३।२।८०) इति णिनिः] । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घन वन जन—तरु शब्दानां यमितत्वात् ॥

Malli.—घननेति, घनगिरीन्द्रानां महाशैलानां विलङ्घने शालने इति तच्छालिना तरुसङ्गेण हनुमता वनम् अशोकवनं गता वनजस्य जलजस्यैव द्युतिर्यथोक्ते लोचने यस्या सा, [“न क्रोडादिवङ्कचः “इति ङीष् प्रतिषेधः], जनेषु मता विदिता जनैः प्रथिता इत्यर्थः, भूते क्तः । यद्वा जनमता मतजना इष्ट स्वजननेति बहुव्रीहिः, आङ्गितान्मादित्वान्निष्ठायाः पर-निपातः ॥ अन्यथा (? न च) “मति बुद्धि—” इत्यादिना वर्तमाने क्तः, पच्चे (? तत्पच्चे) “क्तस्य च वर्तमाने “इति षष्ठां “क्तेन च पूजयाम्” इति समास-प्रतिषेधः स्यात्], ‘तरुस्यल-शायिनी’ वृचमूलशायिनी ‘जनकात्मजा सीता ददृशे’ दृष्टा । पादादिमधायमकम् ॥ १५ ॥

CHARCHA,

1. घनगिरीन्द्र—गिरिषु इन्द्राः इति सुप्-सुपा । See कपीन्द्रः—sl. 12. विशालपर्वताः । घनाः सान्द्राः निरन्तराः । यद्वा घनाः महान्सः गिरीन्द्राः इति कर्मधारयः, high hills. यद्वा घनाः मेघसदृशाः मेघवत् नीलवर्णाः इत्यर्थः ये गिरीन्द्राः । घनसदृशाः गिरीन्द्राः इत्यत्र शाकपार्थिवादित्वात् समासः । This is an alternative course—suggested by Jay. तेषां विलङ्घनम् इति इतत् । (तत्र शालने शोभते इति घनगिरीन्द्रविलङ्घन शब्दात् शाल्धातो ऋञि प्रत्ययः), द्वितीया ; adj to तरुसङ्गेण ।

2. तरुसङ्गेण—तरुस्थाम् वृक्षानाम् सङ्गः इति इतत्, शाखासङ्गः वानरः, अत्र हनुमान् । अनुक्त कर्त्तरि द्वितीया—the verb being ददृशे ।

3. वन-गता = वनं अशोकवनं गता प्राप्ता इति २ तत् by “द्वितीया त्रिताती-तगतात्पक्ष—” ; adj to जनकात्मजा ।

4. वनज-द्युति लोचनम्—वने जले जायते इति वनजम् । वन + जन् + ड । तस्य द्युतिरिति इतत् । वनजस्य द्युतिरिव द्युतिर्यथोक्ते इति वनजद्युतिनी । बहु-व्रीहिः by “सप्तसुपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपस्य वक्तव्यः” । ययोः (लोचनयोः) पक्षस्य शोभा इव शोभा अस्ति ते वनजद्युतिनी लोचने यस्याः सा इति बहुव्रीहिः । पक्ष मयना, eyes having the beauty of lotus ; adj to जनकात्मजा ।

5. जनमता—जनैः मता इति तृतीया तत् । सा पतिव्रता इति लोकेः अव-
बुद्धा । मन् + क्त कर्मणि अतीति = मता (स्त्रियामाप्) । Avoid जनस्य मता इति
इ तत्, because in that case the क्त will be in the present tense
by the rule “मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च” and the षष्ठी in जनस्य will be
available by “क्तस्य च वर्त्तमाने”, then the samasa will be barred
by the rule “क्तेन च पूजयाम्” । See also our notes under
राममहिम्नम् ।

Malli explains as जनेषु मता and also suggests an alternative
course. मतः जनः यथा सा मत्तजना इति बहुव्रीहिः ; then by the rule
“वाङ्मिताभ्यादिषु” (२।२।३७), we get an alternative form जनमता ।
इष्टस्वजना इत्यर्थः, one who likes his near and dear ones.

6. तरुस्थलशायिनी—तरुः वृक्षः, तरौ (तरुसमीपे तरुमूले वा) स्थलम्
इति सुप्सुपा । यद्वा तरुयुक्तं स्थलमिति शाकपार्थिवद्विवादिवात् समासः । तरुमूले
यत् स्थलं इति जयः । तत्र शयितुम् व्रतं यस्याः सा इति तरुस्थल + शी + णिनि
स्त्रियाम् (उपपदतत्—) adj to जनकात्मजा । Comp “वाचंयमान् स्थण्डिल-
शायिनश्च” III and “अश्वेति सा वाङ्मूलतोपशायिनी स्थण्डिले एव केवले”
Kum. V.

7. जनकात्मजा—जनकस्य आत्मजा इति इतत्, आत्मनः जायते इति आत्मन
जन् + ड = आत्मजः, स्त्रियामाप् ।

8. ददृशे—दृश् + कर्मणि लिटि ; agreeing with the अनुक्त कर्म
जनकात्मजा ।

Remark.

The यमक—here is known as पादादिमध्ययमक as the first
words (घन वन जन and तरु) of each line are repeated in the
body of the same line. सरस्वतीकण्ठाभरण quotes this as व्यपेत-
मादिमध्ययमकम् ।

16. *Sita was afflicted due to her separation from Ram.*

विपथयमकम्

कान्ता सहमाना दुःखम् चुरतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६ ॥

Prose.—[सीता ददृशे ; कीदृशी सेता इत्यपेक्षायाम् तत्र विशेषणानि स्थापयति] कान्ता दुःखं सहमाना, चुरतभूषा, सहमाना रामस्य वियुक्ता कान्ता ।

Sara.—रामस्य विरहात् दुःखम् सहमाना अलंकारयुक्त्या अभिमानवती सीता कपिना दृष्टा ।

Beng.—[गीता] इत्यान् कर्तृक दृष्टेः शब्देन ; कीदृशी गीता ।] रामविरहिता, दुःखं जहकान्तिनी, अनङ्गारभूषा, काङ्क्षिणीति एवम् अभिमानवती ।

Eng.—[Hanuman found Sita—who was] separated from Ram (and consequently) suffering a lot of miseries, devoid of her ornaments (but still) lovely and full of pride.

Jay.—कान्तेत्यादि—‘कान्ता’ कमनीया ‘सहमाना’ वेदयमाना दुःखम् वियोग-जम् । ‘चुरतभूषणा रामस्य कान्ता’ प्रिया वियुक्ता वियोगिनी, ‘सहमाना’ सहमानेन वर्तते इति [“वोपसर्जनस्य” (६।३।२२) इति सभावविकल्पः], ददृशे इति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमात् विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ।

Malli.—सीतामेव विशिनष्टि कान्तेति । ‘कान्ता’ कमनीया । दुःखम् ‘सहमाना’ सख्यमाणा । ‘चुरतभूषा’ त्यक्तभूषणा ‘वियुक्ता’ विरहिणी मानेन सह वर्तते इति ‘सहमाना’ मानिनी । [“वोपसर्जनस्य” इति विकल्पात् सहस्य सभावः] । तनुमध्यावृत्तम् उक्तम् । विपथयमकम् ॥ १६ ॥

CHARCHA.

1. कान्ता—कम् + क्त कर्त्तरि = कान्तः, स्त्रियामाप् ; adj to सीता । कम-
नोया—lovely.

2. दुःखम्—obj to सहमाना—which itself is an adj to सीता ।
सह + शानच् = सहमानः ; स्त्रियामाप् ।

3. च्युतभूषा—च्यु + क्त कर्त्तरि ; च्युता परित्यक्ता भूषा भूषणम् आभरणम्
यया सा इति बहुव्रीहिः ; adj to सीता ; bereft of her ornaments.
Because she was suffering from Rama's separation.

4. सहमाना—adj to सीता ; मानः अभिमानः pride ; self-respect ;
endowed with a high sense of self-respect. This suggests
she will sacrifice all but not her मान and so पातिव्रत्य—she will
keep her vow in tact.

5. रामस्य—सम्बन्धे षष्ठी—सम्बन्ध being with कान्ता ।

6. कान्ता—सीता इति पूर्वश्लोकस्थितस्य पदस्य विधेयपदम् ; case in
apposition with सीता of the previous sloka. कान्ता = प्रिया ; dear
wife.

7. विद्युक्ता—वि + युज् + क्त कर्मणि = विद्युक्तः ; स्त्रियामाप् = विद्युक्ता ;
adj to सीता । रामविरहिता ; separated from Ram.

Remark.

The metre occurring here is called तनुमध्या and the यमक
found here is known as विपथयमक—as it occurs in the first
and the fourth lines.

This is opposite of मिथुनयमक ॥

17. *Hanuman bids adieu to Sita before he starts for the Mt. Malyavat.*

মধ্যান্ত্যমকম্

মিতমবদদুদারং তাং হনুমান্ সুদাঙ্গং,
রঘুব্রহ্মসকাশং যামি দেবি প্রকাশম্ ।
তব বিদিত-বিষাদো দৃষ্ট-কৃত্ক্ষামিষাদঃ
শ্রিয়মনিশমবন্তম্ পব্বতং মাণ্ড্যবন্তম্ ॥ ১৩ ॥

Prose.—হনুমান্ সুদাঙ্গম্ (শ্রীমন্) তাং মিতম্ উদারম্ অবদত—“হে দেবি ! তব বিদিতবিষাদঃ দৃষ্টকৃত্ক্ষামিষাদঃ অহম্ রঘুব্রহ্মসকাশম্ অনিশম্ শ্রিয়ম্ অবন্তম্ মাণ্ড্যবন্তং পব্বতং প্রকাশং যামি” (ইতি) ।

Sara.—ততো হনুমান্ দৃষ্ট্বা শ্রীমন্ সীতাম্ উবাচ—“দেবি ময়া তব বিষাদঃ বিদিতঃ, রাক্ষসায় সর্বো দৃষ্টাঃ । অধুনা অহং দ্বিরশীমাশামিনং শ্রীরামেণ অধিষ্ঠিতং মাণ্ড্যবন্তং পব্বতং প্রতি চলিষ্যামি” ইতি ।

Beng.—(তাহার পর) হনুমান্ জাননে সীতা দেবীকে দ্রুত এই প্রকার পরিমিত ও উদার বাক্য কহিলেন—“দেবি, আমি আপনার দুঃখ অবগত হইলাম । সমস্ত রাক্ষসকেও দেখিলাম । অধুনা চির-শোভাশালী মাণ্ড্যবান্ পর্বতে শ্রীরাম সমীপে প্রকাশ্য ভাবেই গমন করিব ।”

Eng.—Then Hanuman, hurriedly said, out of joy, these concise and favourable words to Sita—“Goddess, (your Ladyship), I have been aware of your misery and have reconnoitred the total number of the Rakshasas ; now I shall proceed publicly towards the best of the race of Raghu in the Mt. Malyavat, which ever preserves perennial beauty.

Jay.—मितमित्यादि—‘मितम्’ अल्पाक्षरम् अर्थावगाढम् ‘तां सीताम् हनूमान् सुदा’ हर्षेण युक्तः ‘अवदत्’ कथितवान् । किम् इत्याह—‘अरम्’ शीघ्रम् ‘हृ देवि ! रघुव्रभमकाशम्’ रामसमीपम् ‘साख्यवन्तम् पर्वतम् प्रकाशम् प्रकटम् यामि’ । तव ‘विदित-विषादः’ ज्ञातावसादः । ‘दृष्टकृतकामिषादः’ वीक्षिताशेषनिशाचरः ॥ आमिषं मांसम् अदन्तीति “कर्म गण्” (३।२।१) । वासरूपोऽस्त्रियाम् (३।१।८४) इति वचनात् ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विट् प्रत्ययेन अक्षो विकल्पेन बाधनात् । ‘त्रियम् शोभाम् अनिशम् अवन्त’ रचन्त ‘पर्वतम्’ । मध्यान्तयमक्रमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥

Malli.—इदम् इति । ‘हनूमान् सुदा हर्षेण अरम्’ द्रुतम् ‘ताम् सीताम्’ महार्थम् ‘इदम्’ वक्ष्यमाणम् ‘अवदत्’ । तदेव आह—‘हृ देवि ! तव विदितविषादः’ विदितत्वद्वयः खः आमिषम् मांसम् अदन्तीत्यामिषादाः राक्षसाः [“अदोऽनन्ने” इति विट् प्रत्ययस्य सरूपस्य वासरूपोऽस्त्रियाम् इत्यबाधपक्षे कर्म गण्, प्रत्ययः] दृष्टाः कृतकामिषादा येन स एवम् कृतकृत्योऽहम् ‘रघुव्रभमकाशम्’ राम-समीपम् ‘अनिशम्’ त्रियम् शोभाम् अवन्तम् पुषान् ‘साख्यवन्त’ नाम पर्वतं प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा यामि यास्यामि । सानीये लट् ॥ मध्यान्तयमकम् ॥

CHARCHA

1. सुदा—out of joy. हेतौ तृतीया । सूदृशब्द is fem.
2. अरम्—द्रुतम्, शीघ्रम् ; अव्ययम्—an adverb, modifying the verb अवदत् (according to Malli) ; modifying the verb यामि (according to Jay).
3. ताम् सीताम्—indirect object of अवदत् ।
4. मितम्—adj used as a noun. परिमितम् अतएव अल्पाक्षरम् किन्तु अर्थावगाढम्, short but pithy. मा + क्त कर्मणि ; cf. “मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता” । “मित” betrays his वाग्मिता । प्रधान कर्म of अवदत् । Malli reads इदम् in its stead which is the direct object of

अवदत् । सितम् may be also parsed as an adverb-modifying the verb अवदत् ।

5. उदारम्—“उदारो दातृमहतीः” इत्यमरः । अतएव उदारम् = महार्थम् (Malli) pregnant with far reaching consequence ; conveying an important idea ; adv. to अवदत् । उदारम् may also mean अनुकूलम् here—(favourable).

6. तव विदितविषादः—तव is not compounded with विदित-विषादः which it ought to have been and in that case the form would have been : तव विषादः = त्वविषादः । विदितः त्वविषादः येन स विदितत्वविषादः ; but here the case is otherwise. विद् (वेत्ति &c) + क्त कर्मणि विदितः । वि + सद् (सीदति &c) + घञ् = विषादः । विदितः विषादः येन स विदितविषादः, बहु । ज्ञातृः ख । On: who knows (one who is aware of) the misery. कस्य विषादः ? तव । Thus तव stands outside the body of the compound. It is permissible in certain cases and is known by the name “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः” । Though तव is सापेक्ष, i. e. it should have been placed in the body of the compound, “गमकत्वात्” there being no difficulty in following the sense, समास in the compound has been allowed.

cf. “प्रतियोगिपदादन्यात्, यदन्यत् कारकादपि

वृत्तिशब्दैकदेशस्तु सत्त्वन्वस्ति न नश्यति ।”

(for detailed explanation of the above, see our Swapna-Vasavadattam).

7. दृष्टकृतस्त्रामिषादः — कृतस्त्रः निखिलः आमिषादः गन्धः इति कर्मधा । दृष्टः वीक्षितः (reconnoitred) कृतस्त्रामिषादः येन स इति बहु—, adj to अहम् । श् + क्त कर्मणि = दृष्टः । आमिषादः = आमिषं सांसम् अक्षि खादति इति आमिष

+ अद् + अण् by the rule “कर्मखण्” (३।२।१) Now a question may arise – The rule “अदोऽनन्त्रे” (३।२।६८) lays down that the suffix विट् is attached to अद् preceded by any word other than अन्न । शस्यस् अत्ति इति शस्यात्, but अन्नमत्ति इति अन्नादः । Therefore the proper suffix here (in आनिषादः) should have been विट् and the form thus should have been आनिषात्, still आनिषाद is correct ; the rule “वासकूपोऽस्त्रियाम्” (३।१।८४) says that “कृतसु भिन्नरूपोऽपवादो वा वाचकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना” (Bhasavritti), अतएव विट् प्रत्ययः असकृत्पक्ष (असदृशस्य) कर्मखण् इति अण् प्रत्ययस्य विकल्पेन वाचकः, तेन अण् इत्यपि स्यात् । अतएव आनिषादः इत्यपि पदं भवति ।

8. रघुहृषभ-सकाशम् – रघुः (लक्षणाया राघवः) हृषभः इव इति उपमित-समासः । रघुशब्दः लक्षणाया रघोर्गोत्रापत्यस्य राघवस्य वाचकः भवेत् । तथाहि सिद्धान्तकौमुद्याम् “रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये” निरूप्यमाना यदुभिः कथञ्चित्—इति तु रघुयदृशब्दयोस्तदपत्यं लक्षणाया ।” तस्य सकाशः, तम् इति ६ तत् । obj to यामि । Or—रघु-हृषभः सकाशे समीपे यस्य, व्यधिकरणं बहु— । In this case it qualifies पर्वतम् ।

9. अनिशम्—अविद्यमाना निशा यस्मिन् तत् यथा तथा इति बहु । अवन्तम् इत्यस्य क्रियाविशेषणम् ; सदैव इत्यर्थः, always ; ever. (without gap). अनिशम् – रात्रिरहितम् = अवसररहितम् (without interval).

10. श्रियम् = obj. to अवन्तम् – which qualifies पर्वतम् । अव् + शठ् + द्वितीयाैकवचने = पालयन्तम्, धारयन्तम्, preserving.

11. माख्यवन्तम्—पर्वतम् इत्यस्य विधेयपदम् । माख्यवत् शब्दः, it is the name of the hill.

12, पर्वतम् – obj to यामि ; it should stand in apposition with सकाशम् । रघुहृषभसकाशम् इत्यस्य विधेयपदम् पर्वतम् । So prefer our 2nd expl in note 8.

13, प्रकाशम्—adverb, modifying the verb यामि । व्यक्तम्, प्रकटम्, publicly ; not in a secret way. The idea is that Hanuman entered lanka in a secret way being afraid of the Rakshasas. But now he will go publicly to Ramachandra, after defeating them. N. B.—हन् + मतुप् सञ्ज्ञायाम् = हनूमान्, दीर्घ by शरादौनाञ् । And हन् + मतुप् निन्दायाम् = हनूमान्—See our note under Rag. XIII. sl 64.

Remark.

The यमक occurring here is called सध्यान्तयमकम् because in each line, the last word is identical with the middle word such as सुदारम्—सुदारम्, सक्ताशम्—प्रकाशम् and so forth. This vorse is also similarly cited in the Saraswati-kanthavarān.

N. B.—Also mark the sweet diction (साधुर्थ) here.

18. *Hanuman then assumed a tremendous figure and jumped into the air.*

गर्भयमकम्

उदपतद्विविधप्रगमः परै-

रुचितमुन्नतिमत् पृथुसखवत् ।

रुचितमुन्नतिमत् पृथुसखवत्

प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥ १८ ॥

Prose.—रुचितमुत् स नतिसत् पृथुसखवत् द्विषां भयदं वपुः प्रतिविधाय अप्र-
गमः (सन्) परैः रुचितम् उन्नतिमत् पृथुसखवत् विद्यत् उदपतत् ।

Sara.—ततः इष्टजनानन्ददायौ प्रणतसीताचरणः स कपिः शत्रूणां भयप्रदं
विपुलं शरीरं धारयित्वा शत्रुभिः अप्रपृष्टः सन् सिद्धचारणादिशोभितम् उच्छ्रायकम्
विशालम् आकाशम् उत्पपात ।

Beng.—ईष्टजनैर आनन्दविधानकारी हनुमान् (सीतार चरणे)
 प्रणत हईया, (ओ ताहार पर) शक्रगणैर भीतुपादक भीषण शरीर
 धारण करिया ; (शक्रगण कर्तृक) विन्दुमात्र आक्रान्त (वा अभिभूत) ना
 हईया (सिद्धचारणादि) शोभित उच्छ्वासशाली विशाल खेचर प्राणिसनाथ
 आकाशे उठिया पड़िलेन ।

Eng.—After saluting (Sita), he, the gladdener of his dear
 ones, assumed a huge figure striking terror to (the hearts
 of) the enemies and being unassailed, (at once) jumped into
 the elevated (and vast) sky that was illuminated (graced)
 by the (existence of) the great (super-human) beings and
 abounded with many aerial creatures.

Jay.—उदपतत् इत्यादि । ‘वियत् आकाशम् उदपतत्’ उत्पपात् । ‘परैः’
 शत्रूभिः ‘अप्रगमः’ अनभिभवनीयः । [गमिः ‘गह्व-हृ-दृ-निश्चिगमश्च’ (३।३।५८)
 इति कर्मण्यप् । ‘कर्तृकर्मणोः क्ति’ इत्यत्र ‘विभाषोपसर्गे’ इति मण्डूकमुल्या
 अनुवर्त्तनीयम् । सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषा षष्ठी], ‘रुचित’ शोभित’ ‘वियत्’
 निर्मलत्वात् । अथवा अप्रगमोऽन्येषाम् इत्यर्थात्, ‘परैः’ उत्तकष्टैः अन्तरिक्षचारिभिः
 ‘रुचित’ दीपितम् । ‘उन्नतिमत्’ उच्छ्वाययुक्तम् । ‘पृथुसत्त्ववत्’ प्राक्खिभिः युक्तम् ।
 किं क्त्वा उदपतत् इत्याह—‘वपुः शरीर’ प्रतिविधाय’ क्त्वा । रुचितान् तुष्टान् मोदय-
 तीति रुचितमुत् [यथार्थः अवान्मभूतः] । ‘द्विषां शत्रूणाम् भयदम्’ । नतिमत्—
 तदानीं देवेषु कृतशिरःप्रणामत्वात् । अथवा रुचिरमेव अभीष्टमेव वपुः । उन्नतिमत्
 विभ्रतिमत् । पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत् । सत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भयमकम् इति
 हयोः पादयोः मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥

Malli.—उत् इति । रुचितेषु इष्टजनेषु मोदते इति ‘रुचितमुत्’ । क्तिप् ।
 स ‘हनुमान् नतिमत्’ सीतापादयोः प्रणतिमत् ‘पृथु विशाल’ सत्त्ववत् ‘सत्त्वसम्पन्नम्’
 द्विषां भयदं वपुः प्रतिविधाय’ क्त्वा अतएव न प्रगम्यते इति अप्रगमो’ दुरासदः सन् ।

[“यह व-दृ-निश्चि गमश्च” इति कर्मण्यप् प्रत्ययः] । परैरुत्कृष्टैः सिद्धचारणादिभिः रुचितं दीप्तम् उन्नतिसम् उच्छ्रायवत् पृथु महत् सत्त्ववत् खिचरानेकप्राणिसम् ईदृशम् वियत् आकाशम् प्रति उदपतत् द्रुतं पपात । गर्भयमकम् ॥ १८ ॥

CHARCHA

1. रुचितसुत्—रुच् + क्त कर्त्तरि । रुचितस्तष्टः । रुचितान् तुष्टान् मोदयतीति रुचितसुत्—रुचित + सुद + क्तिप् । The root has got here the sense of शिच् (causality) suppressad within it ; therefore मोदते = मोदयति । Hence Jay says खर्षः (शिजन्तस्य अर्थः) अत्र (मोदते इति धातौ) अन्तर्भूतः (included). According to Malli—रुच् + क्त कर्मणि ; रुचितः हनुमता इष्टः । रुचितेषु इष्टजनेषु मोदते इति रुचित + सुद + क्तिप् । One, who takes joy in his beloved persons or consoles them ; adj to सः ।

2. नतिसम्—नम् + क्तिन् भावे = नतिः प्रणामः । नति + मतप् नतिसम् । सप्रणामम्—adj to वपुः । कं प्रति सप्रणामं वपुः ? सीताचरणं प्रति इति सङ्गः । आकाशस्थितान् देवान् प्रति इति जयः । Paying respect to. Jay further suggests an alternative reading also, it is रुचिरम् उन्नतिसम् वपुः । रुचिरम् अभीष्टम् । उन्नतिसम् विभूतिसम् अणिमादिविभूतियुक्तम् । आत्मनः अभीष्टम् शरीरं अणिमा-लघिमादि विभूतियुक्तं कृत्वा इत्यर्थः ।

3. पृथुसत्त्ववत्—Malli takes it to be two separate words पृथु विशालम् ; huge ; adj to वपुः । सत्त्ववत् सत्त्व + वतृप् (मतृप्) ; adj to वपुः । सार वत् ; full of essence ; full of muscles. Jay says पृथुसत्त्ववत् विसीर्णसत्त्ववत् (compound word). विसृतसारवत् ; possessed of extensive and massy dimension ; huge and bulky. यद्वा—सत्त्वं सत्वगुणः ; पृथुसत्त्ववत् अधिकसत्वगुणयुक्तम् । सत्वगुणस्य (लाघवस्य प्रकाशकत्वस्य च) अधिक्येन सनाथम् । तथाहि सांख्यकारिकायाम्—सत्वम् लघु

प्रकाशकम्, इष्टम्, । यद्वा—दृष्टुं विशालं तथा सत्ववत्, सत्वगुणयुक्तं लघु एवं दीप्तिमत्, च ।

4. द्विषां—शत्रूणां; षष्ठी by the rule “कतृकर्मणोः कृतिः” वा शेषे षष्ठी, related to भय in भयदम् ।

5. भयदम्—भयं ददाति इति भय + दा + क कर्त्तरि ; adj to वपुः । भय प्रदम्—Terror striking. All the adjectives are significant here ; these presage victory to Hanumat's side and defeat to Rakshsa side.

6. प्रतिविधाय—प्रति + वि + धा + ल्यप् । कृत्वा ; having assumed.

7. अप्रगमः—adj to सः । अनभिभाव्यः ; अनाक्रामणीयः ; अप्रपृथ्य ; un-assailable un-defiable, प्र + गम् + अप् = प्रगमः कर्मणि by the rule ‘यङ-ङ-ङ-निधि-गमश्च’ (३।३।५८) ; or—प्रगम्यते शब्दभिः यः स प्रगमः । न प्रगमः इति नञ् समासः । unassailable by his enemies. Jay construes परैः with अप्रगमः and explains in the above way. But a difficulty arises. Why not षष्ठी in परैः by the rule “कतृकर्मणोः कृतिः” ? परैः शब्दभिः अप्रगमः अप्रपृथ्यः इति । कथं परैः इत्यत्र न षष्ठी ?—upon this he says that the rule कतृकर्मणोः कृति may assimilate the rule विभाषोपसर्गो following the system known as मण्डूकप्रतगति । And then after assimilation, the rule कतृकर्मणोः कृति will mean कृतप्रत्ययान्त शब्दयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ; परम् “सोपसर्गस्य” उपसर्गयुक्तस्य कृतप्रत्ययान्त-शब्दस्य “प्रयोगे” विभाषा विकल्पेन “षष्ठी” स्यात् ; षष्ठ्याः अप्राप्तिपक्षे तृतीया । अतएव अप्रगमः इति उपसर्गसमासस्य कृत-प्रत्ययान्तशब्दस्य योगे परैः इत्यत्र तृतीया साधुः इति ; but evidently he is not satisfied with this trickery and indeed grammarians do not contenance such expl. here ; and so he suggests an alternative course which is the only one, written by Malli. It is अप्रगमः अप्रपृथ्यः । दुरासदः । केषाम् ?

अव्येषाम् इति वाच्यम् । हनुमान् अव्येषाम् अप्रगमः दुरासदः सन् इत्यर्थः । परैः
is then construed with रुचितम् । This expl. is better.

8. परैः—उत्कृष्टैः ; सिद्धचारणादिभिः अन्तरीक्षमादिभि र्वा श्रेष्ठैः जनैः ;
by the super-human beings ; by the creatures of superior
order. अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया the क्रिया being रुचितम् ।

9. रुचितम्—रुच् + क्त कर्मणि । दीपितं शोभितम् glazed ; illuminated ;
adj to वियत् ।

10. उन्नतिसत्—उन्नतिः उच्छ्रायः elevation. उन्नति + मतुप्—उन्नति-
सत् ; adj to वियत् ; elevated ; raised to the highest level ; raised
high.

11. पृथुसत्त्ववत्—adj to वियत् । पृथु महत् (Malli) ; and महत्
means both great and many ; पृथूनि महान्ति अनेभ्यो वा सत्त्वानि इति
कर्मधारयः । सत्त्वं प्राणी ; अत्र खिचरप्राणिनः । पृथुसत्त्वम् अत्र अस्ति इति पृथु-
सत्त्व + मतुप् । खिचरानेकप्राणिसत् ; infested with a large number
of aerial creatures ; यद्वा महाप्राणिसत्त्वम्—abounding with high-
souled persons such as the deities. These suggest allies of
high personages on Hanumat side.

12. वियत्—आकाशम् the air ; object to उदपतत् ।

13. उदपतत्—उद् + पत् + लङ् । Verb to सः । द्रुतम् उत्पतित-
वान् । Jumped or flew at once.

Remark.

The यमक occurring here is called गर्भयमकम् as it is placed in
the गर्भ (अन्तर, मध्यभाग) of the sloka. The middle lines, viz
the second and third lines contain the यमक and consequently
the यमक is so named. The adjectives here are all साभिप्राय

(significant) as remarked above, so পরিকরালঙ্কার is also জ্ঞাপিত here (সাধিপ্রায়বিশেষণত্বাৎ—পরিকরালঙ্কার:) ।

19. Hanuman's achievements pleased his friends ;
he then crossed the ocean.

সর্ব যমকম্ ।

বমৌ মরুত্বান্ বি-কৃত: স-মুদ্রৌ,

বমৌ মরুত্বান্ বিকৃত: স-মুদ্র: ।

বমৌ মরুত্বান্ বি-কৃত: সমুদ্রৌ

বমৌ মরুত্বান্ বিকৃত: সমুদ্র: ॥ ১৮ ॥

Prose.—মরুত্বান্ বি-কৃত: স-মুদ্র: (সন্) বমৌ ; বি-কৃত: মরুত্বান্ সমুদ্র:
(সন্) বমৌ । সমুদ্র: মরুত্বান্ (অতএব) বিকৃত: (সন্) বমৌ । মরুত্বান্
বিকৃত: (তথা) সমুদ্র: (চ) সন্ বমৌ ।

Sara.—অশোকবনভঙ্গাদিবীরত্বসূচক কৰ্ম আচর্য্য তথা সীতায়া: শিখামণি'
চ আদায় হনুমান্ যুযুধে । রাবণেন বিপ্রকৃত: ইন্দ্রৌপি এতন্ দৃষ্টা হৃষ' জগাম ।
হনুসত: উত্পতনজনিতবেগেণ চঞ্চল: সন্ সমুদ্রৌপি ররাজ । এব' বায়ুরপি স্বতনয়স্ব
মহাবীরস্ব শ্রীর্থ্য' দ্রৈত্য় আনন্দপূর্ণস্থিা মন্দগতিস্ব সন্ ভবাহ ।

Beng.—(বনভঙ্গ-নগরদাশাদি) বিবিধ প্রকার বিক্রম প্রদর্শন
করিয়া এবং (সীতা দেবীর চূড়ামণি রূপ) অভিজ্ঞান (পরিচায়ক বস্তু)
লইয়া পবননন্দন শোভা পাইতে লাগিলেন । (পূর্বের রাবণ কর্তৃক)
বিপ্রকৃত (লাজিত) দেবরাজ ইন্দ্র অপ্সরাগণের সহিত আনন্ডিত
হইলেন । (অথবা হর্ষপ্রদ হনুমানের সহিত অর্থাৎ হনুমানের স্তুতি
সুখী হইয়া শোভা পাইতে লাগিলেন) । (হনুমানের লক্ষ প্রদান
জনিত) বায়ু দ্বারা চঞ্চল সমুদ্রও দীপ্তি পাইতে লাগিলেন । সমুদ্রেরই
মত (অসীম ও নীলবর্ণ) বায়ুপ্রেরক মেঘও (হনুমানের বেগে) ক্ষুভিত

হইয়া শোভমান হইল। (অথবা লোকপাল পবনদেবও নিজগুণের
কৃতিত্বে সানন্দ হইয়া মন্দগতিতে বহিতে লাগিলেন) ।

Eng.—The son of windgod, thus inflicting a lot of injuries,
(now) shone with the keep-sake. The lord of the gods, for-
merly wronged (by Ravana), now smiled with the nymphs
(or with the friendship of Hanuman his gladdener). The
sea caught by the wind and (consequently) agitated, now
appeared bright. The wind-god himself pleased with his son
(Hanuman), blew slowly (gently); or the cloud charged
with the wind and appearing like the sea also shone.

Jay.—‘মরুতান্’ হনুমান্ পিতৃলেন মরুহিত্যে অস্ব্যতি ক্ৰত্বা [“অথঃ” (৮।১।১০)
ইতি বত্সম্]। ‘বিবিধ’ কৃত’ বনমহাদি কসং যেন ‘বিবিধ’ বা ক্ৰান্তি’ ইতি বিকৃতঃ
[ইমুপলচ্চয়ঃ কঃ] বচাদীনাং ছেদক ইত্যর্থঃ। ‘সসুদ্রো’ সুদ্রয়া অভিশ্রান্’ন শুষ্ক-
মণিণা বা সহ বর্ত্তে ইতি সসুত্পতিতৌ নমসি তেজঃপুঙ্গবঃ ইব বভৌ দৌষ্যন্তে অ।
ইত্যর্থঃ প্রথমঃ পাদঃ। তস্মিন্ তথাভূতে ‘মরুতান্’ ইন্দ্রঃ। অনজীবিতয়া মরুতৌ দেবা
অস্ব সন্তীতি ক্ৰত্বা। ‘বিকৃতঃ’ রাবণপরিভবাৎ বিহতদেবাধিপত্যঃ বিকৃতঃ, স অ
‘সসুদ্রঃ’ সুদ্রয়া অপ্-সরসা সহ বর্ত্তমানঃ। সসুপলব্ধনারুতিব্রহ্মান্নঃ ‘বভৌ’ ব্ৰহ্ম-
বান্। কপিণা তাবত্ ইদং কৃতং রানঃ পুনঃ সসুখং ছেতুস্বতীতি। [অনকার্থত্বাত্
ঘাতূনাং ভাতিব্রত্ তুষ্টৌ বর্ত্ততি] ইত্যর্থঃ দ্বিতীয়ঃ। ‘সসুদ্রো’ জলনিধিঃ মরুতান্
হনুমদূত্পতনজনিতবায়ুনা যুক্তঃ অতএব ‘বিকৃতো’তিক্ৰান্তমর্থ্যাদঃ ‘বভৌ’ বভূব।
অত্র সত্যার্থাং প্রযুক্তঃ—ইত্যর্থঃ তৃতীয়ঃ। সলোকপালৌ মরুতান্ মহাভূতাত্মকৌ যুক্তাঃ
মরুতান্ পূর্ববত্ মনুপ্। মরুতানিতি ব্যাখ্যানং “অলং জযৌজ্যে” (৮।১।১২)
ইতি জয়(ন) স্যাৎ। সুদৌ হর্ষস্য দাতা পুরৌ নৈ সুখেন যাস্বতীতি সুদং রাসি তদ্রাসি
[ইতি “আলৌগুপসর্গকঃ” (১।২।১)] ‘বিকৃতো’ মন্দগতিঃ। ‘বভৌ’ বাতি অ। অত্র
গতৌ প্রযুক্তঃ। ইত্যর্থঃ চতুর্থঃ। অন্যত্বাচ্চ যমকৌ ক্রিয়াপদস্য অভিধেয়ত্বং ন দৃশ্য-

तीति इति तेन दीप्तार्थः एव योज्यः । सर्वथमकम्—इति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात् ।

Malli.—विविधं कृतं करणं वनभङ्गनगरदाहादिकम् यस्य स 'विक्रतो' विक्रान्त इत्यर्थः । सुद्रया अभिज्ञानरत्नेन वर्त्तते इति 'समुद्रो' मरुत्वायुरस्यास्ति जनकत्वेन इति 'मरुत्वान्' मारुतिः ["भयः", मतुपो मकारस्य वत्वम्] । 'वभौ' वभासि—इति प्रथमं पादार्थः । अथ 'विक्रतो' विक्रान्तो राक्षसेन परिभूतो मरुतो देवा अस्य सन्तीति 'मरुत्वान्' इन्द्रः ["इन्द्रो मरुत्वान् इत्यमरः"] सप्त रातीति सुद्रो हर्षप्रदो हनूमान् । ["आतोऽनुपसर्गे कः"] तेन सह वर्त्तते इति 'समुद्रः सन् वभौ' । चिरात् रावणावसानार्थकमिच्छामादिन्द्रोऽप्यमन्दम् आननन्द इत्यर्थः—एषः द्वितीयपादार्थः । अथ 'समुद्रो'ऽब्धिः 'मरुत्वान्' वायुमान् हनूमल्लङ्घनविगवातः इत्यर्थः । अतएव विक्रतः क्षुभितः उद्धतः सन्वभौ । सोऽपि तेन हृष्टः—इति तृतीयपादार्थः । अथ आरम्भकत्वेन प्रेरकत्वेन मिथो विक्रतः कपिविगवाताह्वया क्षुभितो विस्तृतः समुद्रः समुद्रकल्पो वभौ—इति चतुर्थपादार्थः । सर्व्वं यमकम् ।

CHARCHA

1st line—जनकत्वेन i. e., प्रेरकत्वेन मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान् = हनूमान् ।

1. मरुत्वान्—मरुत् वायुः अस्य अस्ति जनकत्वेन पित्रत्वेन इति मरुत् + मतुप् । The म of मतुप् is changed to व by the rule "भयः" (पा० १०) ; hence we get मरुत्वान् ; we do not get मरुहत्, for when मतुप् follows, तान्त and सान्त words are regarded as "भ" and not पद्, by the rule "तसौ सत्वर्थे" । वायुपुत्रः हनूमान् इत्यर्थः ; subj. to वभौ ।

2. विक्रतः—adj to मरुत्वान् । विविधं बहुप्रकारम् नगरदाहवनभङ्गादिकृपम् कृतम् कार्यम् (करणं) यस्य स इति बहु— । कृतम् = कृ + क्त भावे, करणम् इत्यर्थः । यथा विविधं वस्तून् कृन्ति क्लिन्ति इति वि + कृत् + क कर्त्तरि by the "इगुपधञाप्रौक्किरः"— (३।१।३५) । वह्नां हचादीनां क्तेदकः (see Jay). Destroyer of so many things.

3. समुद्रः—सुद्रा परिचायकः। चिह्नम्—अत्र सीतायाश्चूडामणिः। तथा सुद्रया सह वर्त्तमानः यः स इति तुल्ययोगे बहु—। तुल्ययोगोऽत्र विद्यमानता साधम् ; adj to मरुत्वान्। सहसुद्रः is also correct by “वोपसर्जनस्य”।

4. वभौ—भा + खिट् + णत्। verb to मरुत्वान् ; यद्यभौ, रराज इत्यर्थः।

2nd line—

5. विव्रतः—adj to मरुत्वान् ; वि + क्त + क्त कर्मणि विव्रतः ; रावणेन उत्पौडितः, अवज्ञातः ; (formerly) wronged by Ravana.

6. मरुत्वान्—subj. to वभौ। मरुत् देवः। मरुतः देवाः सन्ति अस्य अनुजीवितया अनुचरत्वेन इति मरुत् + मनुप्। इन्द्रः। इन्द्रो मरुत्वान् इत्यमरः।

7. समुद्रः—adj to मरुत्वान्। सुद्रम् आनन्दं राति ददाति इति सुत् + रा + ड or better क by the rule आतोऽनुपसर्गकः ; सुद्रः आनन्ददायकः। तेन आनन्द दायकेन हनुमता सह वर्त्तमानः इति समुद्रः ; आनन्ददायकेन हनुमता सहितः ; तस्य मित्रतां लभमानः इत्यर्थः। इन्द्रस्य अवमानान्तरम् रावणम् पराजयमानेन हनुमता सह मित्रत्वम् उत्पादयन् इन्द्रः इति सरसार्थः। Jay says.—सुद्राः (feminine) आनन्दप्रदाः अपसरसः। ताभिः सह वर्त्तमानः यः स इति समुद्रः अप्सरोभिः सह वर्त्तमानः इन्द्रः।

8. वभौ—the same root with different meanings by the dictum “धातूनामनकार्यत्वात्”। आनन्दं जगाम ; ह्वयम् प्राप्तवान्। मारुति-ह्वयान् विदित्वा इन्द्रः सानन्दो बभूव।

3rd line—

9. समुद्रः—subject to वभौ ; It is the ocean here.

10. मरुत्वान्—मरुत् वायुः अस्ति अस्य इति मनुप्। वायुमान्। हनुमत्तः यत् उत्पतनम्, तेन जनिता यो वायुर्नेन आक्रान्तः सन् इत्यर्थः ; seized by the wind caused by Hanuman's jump and speed.

11. वि-कृतः—वि+कृ+क्त कर्मणि ; यतः वायुमान् अतः विचुम्बः ।
agitated ; as seized by the wind, so agitated. उद्धेलः, अतिक्रान्त-
मर्थार्थः ।

12. वभौ—रराज ; but Jay says वभौ=वभूव । विकृतः वभूव । भा
धातु here means to be.

4th line -

13. मरुत्वान्—subject to वभौ । मरुत् वायुरस्य अस्ति आरम्भकत्वेन
प्रेरकत्वेन वा इति मरुत् + मतुप् = मरुत्वान् मेघः । मेघानां प्रेरकः मरुत् अतएव
मेघः मरुत्वान् । प्रेरकः = Driver ; as clouds are driven by wind there-
fore. यद्वा मेघानां आरम्भकः उत्पादकः (उपादानकारणं मरुत् इति मेघः
मरुत्वान्), cf. धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निप्रातः क्व मेघः—Meghadutam,

Jay says—मरुत्वान् वायुदेवः । मरुतः वायवः सन्ति अस्य इति मरुत्वान्
वायूनाम् अधिष्ठातृदेवः—अष्टलोकपालानाम् अन्यतमः । Wind-god.

14. विकृतः—चुम्बितः ; कपिवेगवशात् सञ्जातचाञ्चल्यः ; agitated on
account of Hanuman's speed ; adj to मरुत्वान् (मेघः) ।

Jay says—विकृतः मन्दगतिः । मरुत्वान् वायुः मन्दगतिः अभूत् ।

15. समुद्रः—Same case with मरुत्वान् । समुद्रः=समुद्रकल्पः मरु-
त्वान्—मेघः, यः खलु समुद्रः समुद्रकल्पः (समुद्रः इव विसृतस्तथा नीलस्य
भवति) ।

Jay says स and मुद्रः are two separate words ; स qualifies
मरुत्वान् । स मरुत्वान्=प्रसिद्धः लोकपालः वायुदेवः । मुद्रः मुदं हर्षं राति
ददाति इति मुत्+रा+क । हर्षप्रदः । कथम् ? मम पुत्रो हनुमान् सुखेन
यास्यति इति खद्यं मन्दगतिर्भूत्वा पुत्रस्य हर्षम् जनयन् ।

16. वभौ—शशुभे । Jay has वभौ=वाति अ । वायुः खपुत्रस्य हर्षम्
उत्पादयन् मन्दं वाति अ ; Here the root भा=to blow, But

Jay remarks "As some say that in the case of Yamaka the repetition of the same verb in the same sense is not faulty, so the verb भा (वसौ) may mean "to shine" in every line".

Remark.

The Yamaka occurring here is called सर्वयसकम् as all the four lines are identical in composition though they differ in meaning ; some call this महायसक and their महायसक (as in next) is termed श्लोकाभ्यास । See next sloka.

20. *Hanuman now marched towards Ramchandra, who was on the Mahendra hill.*

महायमकम् ।

अभियातो वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥ २० ॥

Prose (after Malli).—हनूमान् पुरः वरं तुङ्गं रुचिरम् कर्कशम् प्रथितं धाम ससत्त्वं भूभृतम् पुष्करेक्षणम् अभियातः (or—अभियाता) ।

Beng.—हनूमान् लङ्कानगरीं हृष्टे श्रेष्ठे उन्नते, कण्ठिमान् अक्षुब्धमय आशिर्गगननाथ अस्मिन् स्थाने सहे (महाल्ल) पर्वते आकाशमार्गं दिग्वा युद्धे मध्ये चलिता बाह्वेन (or—गेलन) ।

Eng.—Hanuman will reach (or—reached) from the city (of Lanka) the great and elevated mountain, itself starchy and glazy and the noted residence of so many creatures, through the air, within a moment.

Malli.—वरं अष्टम् तुङ्गम् अङ्गीकृतम् रुचिं रातीति रुचिरं प्रीतिप्रदम् ।
["आतीत्युपसर्गकः"] । कर्कशम् सारुमत्वात् कठिनम् प्रथितं विद्वत् धाम

सिद्धविद्याधरादीनाम् विहारस्थानम् ससत्वम् अनेकप्राणियुक्तं भूयतम् महेंद्राद्रिम् यत्र अङ्गदादयः प्रतीक्षमाणाः स्थिताः इति भावः । पुरो लङ्कापुरात् पुष्करे व्योम्नि क्षणम् अभियातः आकाशमार्गे क्षणात् आयातः इत्यर्थः ॥

अन्यच्च—‘वरम्’भौष्टं सर्वलोकप्रियं ‘तुङ्ग’ गुणोन्नतं ‘रुचिरं’ सुन्दरं ‘पुरः’ पुरोभागे वक्षसि ‘कर्कशं’ भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । ‘प्रथितं’ प्रख्यातं ‘धाम’ सर्वाश्रयं तेजोमयं वा ‘ससत्त्वं’ सत्त्वसम्पन्नं सात्त्विकं वा ‘पुष्करेक्षणं’ पुण्डरीकाक्षं ‘भूयतम्’ राजानं राममभि रामं प्रति यातः । पदार्थावृत्तिवच्छ्लोकाद्व्यायमकं महायमकमुच्यते ॥ २० ॥

CHARCHA

I. अभियाता = This is Jay's reading which see below. अभि + या + लुट् । = अभियास्यति । पर्वताभिमुखं चलिष्यति ; verb to the subj हनूमान् understood, he will soon start for the mountain. But Malli reads अभियातः and explains it saying आयातः = आगतः । अभि + या + क्त कर्त्तरि । Came sharp to the mountain.

2. वरम्—श्रेष्ठम् ; adj to पर्वतम् । “देवात् इति वरः, श्रेष्ठे त्रिषु । क्षीवे मनाक्प्रियः” । वर is an adjective means श्रेष्ठ and may be used in the three genders, as the case may be.

3. तुङ्गम्—उन्नतम् lofty ; adj to भूयतम् ।

4. रुचिरम्—रुचिः कान्तिः । तां राति ददाति रुचि + रा + क । कान्ति-प्रदम्—that lends charm. कान्तिमन्तम् charming ; adj to भूयतम् ।

5. कर्कशम्—कठिनम् प्रसरमयत्वात्, hard on account of its being stony ; adj to भूयतम् । Malli says सानुमत्वात् कठिनम् । कठिनम् hard or rather insurmountable because of its being सानुमान् i. e. possessed of slopes, valleys or level spots &c.

6. प्रथितम् = प्रसिद्धम् । प्रथ् + क्त कर्मणि, noted : adj to पर्वतम् ।

7. धाम—same case with पर्वतम् । भूयतम् इत्यस्य विधेयपदम् ।

धामन्-शब्दस्य - द्वितीयायाः एकवचनम् । स्थानम्—विहारस्थानम् ; the place of sporting ; केषाम् विहारस्थानम् ? सिद्धविद्याधरादीनाम् इति मङ्गलः, of the siddhas and vidyadhara.

8. ससत्त्वं—adj to भूयतम् । सत्त्वैः प्राणिभिः सङ्गवर्त्तमानं यस्मिन्निवृत्तम् । अनेकप्राणियुक्तम्—abounding with various creatures.

9. भूयतम्—पर्वतम् ; obj to अभियाता वा अभियातः ; भुवः विभक्तिः इति भू + च + क्तिप् । Here the Mahendra mountain is implied. महेंद्र पर्वतम्—यत्र अङ्गदादयः वानरमुख्याः हनुमन्तम् प्रतीक्षमाणाः आसन्—(Where the monkey chiefs such as Angada and the like were eagerly awaiting the arrival of Hanuman).

10. पुष्करे—आकाशमार्गे ; सञ्चमी, अधिकरणे—giving here the sense of द्वितीया । आकाशमार्गेण ; through the aerial course. पुष्करम् = आकाशम् । In the other reading of the sloka the word is पुष्करे-चरणम् । See Malli above and Jay below.

11. क्षणम्—क्षणकालम् (moment). क्षणम् व्याप्य इति अत्यन्त-संयोगे रया । In a moment. It should have been क्षणेन (अपवर्गे द्वितीया) or क्षणात् (ल्यप्-लोपे पञ्चमी). However, the idea conveyed here is that the time passed in his coming was only a moment ; so अत्यन्त संयोगे रया is also tolerable.

N. B.—Jay explains it in a somewhat different way. His reading of the sloka is as follow :—

“अभियातावरं तृङ्गम् भूयतम् रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितम् धाम ससत्त्वं पुष्करेचरणम्” ॥ etc. as before.

Prose (after Jay).—अतावरं तृङ्गम् रुचिरम् कर्कशम् ससत्त्वं भूयतम् पुरः अभिया (हनुमता) पुष्करे धाम क्षणं प्रथितम् ।

Beng.—बायू अथवा सूर्याके ओटाकिरा फेलिते समर्थ सेई उच्च कांतिमान् कठिन ओ प्राणिगण सनाथ (महेन्द्र) परकताभिमुखे लङ्का हईते याईबार काले हनुमान् मूहूर्तेर जग आकाशे निजेर तेज बिसारित करिराहिलेन ।

Eng.—While marching from the city of Lanka towards the lofty mountain that covers even the sun, itself glazing, stony and infested with so many creatures, Hanuman spread for a while his lustre in the air (firmament).

Jay.—अभियाता इत्यादि । भूभृतं पर्वतं यत्र अङ्गदादयः स्थिताः तम् अभिया अभिगच्छता हनुमता ; कुतः ? पुरो लङ्कायाः सकाशात् । पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणम् मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितम् । अभियातीति [अनेग्रभ्योऽपि दृश्यते (३।२।१७८) इति क्तिप् । दतीयैकवचने । आतो धातोः (६।४।१४०) इत्याकार लोपे अभिया इति रूपम्] । कौदृशम् ? अतावरम् । सातत्येन अतति इति पचाद्यच् । अतो वायुः आदित्यो वा । आब्रवीति इति अप (? अच्) आवरः । अतस्य आवरम् यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरम् । रुचिरं तुष्टिदं रुचिं रातीति । कर्कशं कठिनस्वभावम् । ससत्त्वं प्राणियुक्तम् । महायमकम् इति श्लोकस्य एकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ।

N. B.—See below.

CHARCHA

1. अभिया—adj to हनुमता (understood which is अनुक्ते कर्त्तरि दतीया) अभिगच्छता । अभि + या + क्तिप् by the rule “अनेग्रभ्योऽपि दृश्यते” (३।२।१७८) । The आकार of या elides by the rule “आतो धातोः” (६।४।१४०) [भस्य आतो धातो लोपः स्यादिति भाषावृत्तिः] ; then the third case singular gives the form अभिया ।

2. अतावरम्—adj to भूभृतम् । अतति सततं गच्छति (goes on

continually) इति अत् + अच् by the rule पचाद्यच् (कर्त्तरि) = अच् ।
 anything, going continually and therefore it means बाधुः
 (who is also called सदागति) or आदित्य (the sun). आह्नोति इति
 आ + ङ + अप् (? अच्) कर्त्तरि = आवरः । आवरकः—one which covers.
 अतस्य सूर्यस्य पवनस्य वा आवरः आवरक इति ६ तत् । That which covers
 even the sun (or the wind). How ? यतः अयं तुङ्गः—because
 it is lofty.

3. पुरः—पुरं शब्दस्य पञ्चम्याम् एकवचने रूपम् । नगरात् from the city
 of Lanka.

4. धाम—neuter. तेजः glaze or might. उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

5. क्षणम्—अत्यन्तसंयोगे रथा ।

6. प्रथितम्—विस्तारितम्—agreeing with the उक्त कर्म धाम । प्रथ्
 + क्त कर्मणि । प्रथयति विस्तारयति, विस्तारयति spreads.

Remark.

The यमक appearing in this sloka is known as सहायमकम्,
 because the lines of this sloka are identical with the lines of
 the next sloka. This is called as श्लोकाभ्यास by Dandin ; the same
 sloka is read twice with difference of meanings, see below.

Hanuman now goes back to his Lord Ramchandra.

अभियाता वरं तुंगं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

ककेशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥

Prose.—वरम्, तुङ्गं रुचिरं पुरः ककेशम्, प्रथितं धाम ससत्त्वं, पुष्करेक्षणम्,
 भूभृतम्, अभियाता (अभियातः) ।

Beng.—इन्सान् जनप्रियं गुणवान् सर्वान् ज्ञानं कर्कशवक्त्रं प्रसिद्धं

তেজঃসম্পন্ন সাধিক পদ্মনেত্র রাজা রাঘচন্দ্রের অভিযুখে যাত্রা করিবেন (করিলেন) ।

Eng.—Hanuman will start (then started) for the king, who is popular and the best (accomplished), handsome and of hard breast (firm breast), noted and majestic vigorous (endowed with satwaguna) and lotus-eyed.

Jay.—অমিয়াতা ইত্যাदि । ভূষতং রামং বরং ঞ্চৈতং তুঙ্গম্ মহাকুলীনত্বাৎ ইতি সর্বধাম্ উপরিষিতম্ গুণৈঃ রুচিরং সর্বাঙ্গসুন্দরম্ পুরোদ্যতো বচঃস্থেখী কর্কশম্ লৌশমম্ প্রথিতং লোকে প্রখ্যাতং ধাম গৃহং বর্ষাশ্রমধর্মার্থাং, সসচ্চলম্, পরাক্রমযোগাত্ পুষ্করেচ্চয়ং পদ্মলোচনম্ অমিয়াতা আমিসুখিণ যাস্থতি হনুমান্ । স্তুটিরূপম্ ।

Malli.—বরম্ অমৌষ্টম্ সর্বলোকপ্রিয়ম্ তুঙ্গম্ গুণোন্নতম্ রুচিরম্ সুন্দরম্ পুরঃ পুরোভাগে বচসি কর্কশম্ ভাগ্যলব্ধত্বাৎ ইতি ভাবঃ । প্রথিতং প্রখ্যাতং ধাম সর্বাশ্রয়ং তেজোময়ং বা সসচ্চলম্ সত্বসম্পন্নম্ সাত্বিকং বা পুষ্করেচ্চয়ং পুষ্করীকাক্ষং ভূষতম্ রাজানং রামম্ অমি রামং প্রতি যাতঃ । পাদাঙ্কং ভক্তিবত্বং স্লোকাভিত্য যমকং মহাযমকম্ উচ্যতে ॥

CHARCHA

1. বরম্—ঞ্চৈতম্ ; অমৌষ্টম্, সর্বলোকপ্রিয়ম্ ; popular ; adj to ভূষতম্ ।

2. তুঙ্গম্—উন্নতম্ the best, the highest. How ? on account of his merits (Malli) ; on account of his high lineage (Jay), adj to ভূষতম্ ।

3. রুচিরম্—adj to ভূষতম্ ; handsome ; impressive.

4. পুরঃ—পুরতঃ ; অগ্ৰভাগে, বচসি ইত্যর্থঃ । অব্যয় ।

5. কর্কশম্—adj to ভূষতম্ । কঠিনম্ ইতি মন্তিঃ—and this indicates that he is fortunate. লৌশমম্ hairy—so says Jay.

6. प्रथितम्—प्रथ + क्त कर्मणि ; विख्यातम् ; famous ; adj to भूभूतम् । Jay says—noted in the world.

7. धाम—गृहम्, आश्रयः । कस्य आश्रयः ? वर्णाश्रमधर्मानाम् इति जयः । duties (or functions), befitting the castes and the different stages of life are strictly preserved by him. धर्माश्रमविहितो यो धर्मः—तस्य रक्षकः (पालयिता) इत्यर्थः ; that is he was the defender of the Aryan faith and society. Malli says सर्वाश्रयः = सर्वेषाम् आश्रयः—with whom any one may seek protection on account of his majestic power as well as of his divinity. An alternative meaning is also suggested by Malli. It is तेजोमयम् majestic ; mighty. भूभूतम् इत्यस्य विधेयपदम् ।

8. स-सत्त्वम्—सत्त्वेन सह वर्तमानः ; यस्यम् इति बहु । सत्त्वं—सत्त्वगुणः । अतएव ससत्त्वम् = सत्त्वगुणान्वितम् ; सत्त्वगुणस्य आधिक्येन युक्तम् अतएव सत्त्विकम् ; possessing a considerable quantity of Satwaguna. यद्वा सत्त्वम्—बलम्, अतएव ससत्त्वम् शक्तिशालिनम् । Hence Jay says ससत्त्वम् पराक्रमयोगात् । तस्मिन् राने पराक्रमस्य अस्तित्ववशात् स ससत्त्वः शक्तिशाली इति कथ्यते । Vigorous.

9. पुष्करेक्षणम्—adj to भूभूतम् । पुष्करं पद्मम् । लक्षणया (by transference of epithet) पद्मपलाशम्, पद्मपत्रम् । पुष्करम् कमलपत्रम् इव ईक्षणे लोचने यस्य स पुष्करेक्षणः । कमललोचनः । बहुव्रीहिः । तम् ; adj to भूभूतम् । ईक्ष्यम्—ईक्ष्यते अनेन इति ईक्ष् + लुट्, करणवाच्यं । लोचनम् ।

10. भूभूतम्—भुवम् पृथिवीं विभक्तिं पालयति इति भू + भू + क्तिप् कर्तरि = भूभूत् राजा । तम् ; obj to the verb अभियाता (Jay) or “अभि” इति कर्मप्रवचनीय युक्ति रया (Malli).

11. अभियाता—अभि + या + लुट्, ता ; its sub. is हनूमान् (understood). Malli takes it to be two words. अभि and यातः (not

(याता). यातः = या + क्त कर्त्तरि । गतः departed ; its subj. is हनुमान् (understood) ; whereas अभि is a कर्म प्रवचनीय denoting अभिसुखा by the rules “लक्षणेत्यभूतास्त्रान भाग-वीप्सासु प्रतिपर्ययः” and “अभिर-भागे” अभि denoting here लक्षण i. e. अभिसुखा and this अभि being a karmaprayachaniya governs भूयतम् in the २या by the rule—कर्म प्रवचनीय युक्ते द्वितीया ।

Remark.

Note that माख्यवत्पर्वत is a mountaneous range some where in the chain of the ranges of the Eastern Ghat. Here was Rama pining for Sita's news.

And महेन्द्र पर्वत is another range of the Eastern ghat and the ocean, where अदङ्ग etc were expecting the return of Hanumat. Again ऋष्यभूत पर्वत is also in southern country, Here Rama and Sugriva became friends. Lastly किष्किन्ध्या is the capital seat of Bali was somewhere near Mysore in southern India.

21. *The monkeys trembled to see the wonderful speed of Hanuman.*

आद्यन्तयमकम् ।

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूयतम् ।

हरयो वेगमासाद्य सन्नस्तामुमुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥

Prose.—चित्रम् चित्रमिव विचित्रम् भूयतम् आयातस्य वेगम् आसाद्य हरयः सन्नस्ताः (सन्तः) मुहुः मुमुहुः ।

Sara.—विचित्रवर्णरञ्जितम् पर्वतम् प्रति आगच्छतः हनुमतः अद्भुतं वेगं वीक्ष्य अन्ये कपयः पुनः पुनः भयात् भूर्च्छां प्रापुः ।

Beng.—অঙ্কুত এবং ছবির স্থায় বিবিধ বর্ণে রঞ্জিত সেই পর্বত
অতিযুখে আগমন কালে হনুমানের বেগ দেখিয়া বানরগণ ভয়ে পুন পুনঃ
মূৰ্ছা যাইতে লাগিলেন ।

[N. B.—Jay takes চিত্রম্ to qualify বেগম্, but Malli takes it
to qualify ভূতম্ । Here the assertion of Jay seems to be
better. After him the prose order will be চিত্রম্ বেগম্ আসাদ্য
and the Bengali will be অদম্য বেগ দেখিয়া ।]

Eng.—The monkeys repeatedly fainted out of fear to feel
the wonderful speed of Hanuman moving towards the moun-
tain, coloured (painted) like a picture.

Jay.—চিত্রমিবেত্যাদি । ভূতম্ ভূধরম্ পর্বতম্ চিত্রম্ গৈরিকাদিভিন্নানা-
বর্ণম্ অতএব চিত্রমিব আলিখ্যামিব । আয়াতঃ আগচ্ছতস্যস্ব হনুমতঃ বেগম্ জবম্
চিত্রম্ অদম্যতম্ আসাদ্য প্রাপ্য হরয়ঃ কপয়ঃ সন্দ্বস্তাঃ সুমুহুঃ । আদ্যন্যয়সক্ৰম্ স্লোকম্য
আদৌ অন্যে চ বসিতত্বাৎ ।

Malli.—চিত্রম্ অদম্যতম্ বিচিত্রম্ গৈরিকাদি নানাবর্ণমতএব চিত্রম্ ইব
আলিখ্যামিব স্থিতম্ । [“আলিখ্যাস্বার্থ্য্যৌচিত্রম্” ইত্যমরঃ] । ভূতম্ পর্বতম্
প্রত্যায়াতঃ আগচ্ছতঃ । যতিল্পটঃ শতরিঙ্কস্ । তস্য হনুমতৌ বেগম্ আসাদ্য প্রাপ্য
হরয়ঃ কপয়ঃ সন্দ্বস্তাঃ সুহুঃ পুনঃ পুনঃ সুমুহুঃ সৌৰ্ভ গতাঃ । স্লোকাচন্যয়সক্ৰম্ ।
ইতি থমকাধিকারঃ শব্দালঙ্কারভেদঃ ।

CHARCHA.

1. চিত্রম্—অদম্যতম্, surprising ; adj to ভূতম্ (Malli), to
বেগম্ (Jay).
2. চিত্রম্ ইব—আলিখ্যাম্ ইব ; like a picture.
3. বিচিত্রম্—adj to ভূতম্ । বিবিধম্ বহুপ্রকারম্ চিত্রম্ বর্ণম্
যস্য তমিতি বহু । of variegated colours. why ? on account of

the presence of so many types of minerals such as गैरिक and the like in it.

4. भूधृतम्—obj to आयातः ।

5. आयातः—आ + या + शट् ; then षष्ठी विभक्तिरिक्वचनम् ; qualifies तस्य । Note—आ + इ + शट् gives आयतः as in “चतुरस्रीयनिघोनिव आयतः”—Kirata II.

6. तस्य—हनूमतः ; सन्धत्वे षष्ठी ; the सन्धत्वे being with वेग ।

7. वेगम्—जवम् speed ; obj to आसाद्य ।

8. आसाद्य—प्राप्य ; आ + सदृ + णिच् + ल्यप् । feeling ; finding.

9. हरयः—वानराः : subj to सुसुहुः ।

10. सन्धत्ताः—सम् + दस् (= दसते) + क्त कर्तरि ; adj to हरयः भीताः ; frightened.

11. सुहुः—पुनः पुनः (repeatedly), अव्ययम् । But Jay says that it means क्षणम् (for a moment). After him सुहुः = सुहृत्तम् ; Jay's meaning is better ; for constant मोह of other monkeys shows unnerving of these and reflects discredit to the monkey legion.

12. सुसुहुः—सुहृ + लिट् + उस् । मोहं गताः । Fainted ; or rather were taken aback. आश्चर्यान्विताः वभूवुः । This gives a better idea.

Remark.

The यमक occurring here is called आद्यन्तयमकम्—because it is seen at the beginning as well as at the end of the sloka. See Jay “श्लोकस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात्” ।

Here ends Yamaka and with it the chapter of शब्दालङ्कार here ; अर्थालङ्कार are incidental and insignificant here ; next will begin the examples of अर्थालङ्कार as will be pointed out below.

22 sl.—[Jay—अर्थात्तद्भारस्तु दीपकरूपकादिभेदेन अनेकप्रकारः । तत्र वाक्यार्थप्रकाशनात् दीपकमुच्यते । तदादिमध्यात्ममेदात् त्रिविधम् इति दर्शयन् आह—]—

22. *When marching to Ram, Hanuman variously amused himself.*

आदिदीपकम् ।

गच्छन् स वारीन्यकिरत् पयोधैः,

कुलस्थितांस्तानि तरुनधुन्वन् ।

पुष्पास्तरांस्ते ऽगस्तुखानतन्वन्,

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२ ॥

Prose.—गच्छन् स पयोधैः वारीणि अकिरत् । तानि कुलस्थितान् तरुन-
धुन्वन्, ते अस्तुखान् पुष्पास्तरान् अतन्वन् । तान् मन्मथिनो किन्नरा अध्यतिष्ठन् ।

Beng.—बाहेते बाहेते हनुमान् समुଦ୍ରେର ଜଳ छିଟାईते লাগিলেন,
ঐ জল কূলে অবস্থিত বৃক্ষ রাজিকে কম্পিত করিতে লাগিল ।
(কম্পমান) তরুগণ দেহস্বত্বজনক পুষ্পশয্যা বিস্তারিত করিল এবং
কাহারও কিন্নরগণ ঐ শয্যায় উপবেশন করিল ।

Eng.—While going he sprinkled (scattered) the water
of the sea which (at once) shook the trees on the shore ;
they (on their part) spread masses of flowers (pleasing to the
body) ; which, the lusty Kinnars occupied (for these masses
of flowers formed into पुष्पशय्या) ।

Jay.—गच्छन् इति । 'स हनुमान् वेगेन गच्छन् पयोधैः' वारीणि वेगजेन
वायुना 'अकिरत्' विक्षिप्तवान् । 'तानि' वारीणि अधिष्ठितानि 'कुलस्थितान् तरुन-
धुन्वन्' कम्पितवन्ति । [धूञ् कम्पने इति अत्र सौवादिकः] । ते तरवः कम्पिताः
पुष्पास्तरान् पुष्पानाम् प्रकारान् [आसीत्थ्यन्त इति—चटदोरप् (३।३।५७)] अङ्ग

सुखान्, मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुखहेतून् अतन्वन् विस्तारितवन्तः । 'तान् पुष्पा-
स्तरान्' किन्नराः 'मन्यन्तिनः कामवन्तः अध्वसितवन्तः' अध्वसितवन्तः ["अधिशीङ्—"
(१।४।४६) इत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । आदिदीपकम् इति क्रियापदस्य
आदौ श्रूयमाणत्वात् । द्विविधं हि आदिदीपकम् । एकतिङ्कृतिकतिङ्कृतित्वं च ।
तत्र यत् पूर्वं तदेकमप्यन्येकार्थप्रकाशम् । यथाह भामहः—मदो जनयति प्रीति-
मानन्दम् मानभंगुरम् । यत् प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसङ्गाम् मनसः शुचम् इति ।
यत् द्वितीयम् तत् समस्तवाक्यार्थप्रकाशं यथेदम् एव । तत्र हि उत्तरेषाम्
वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् । तस्मिन्नसति शेषानामसङ्कटात् । पूर्वं कं परित्यज्य
द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत् प्रतीपदीपकम् नाम चतुर्थं मस्तीति दर्शनार्थम् । तद्
यथा—लक्ष्मीं ह्रिन्वि ; भज चमां जहि मदं, पापे रतिं मा कृष्याः, सत्यं ब्रूह्यनुयाहि
साधुपदबोमासेवस्व विद्वज्जनान् । मान्यान्मानय, विद्विषोऽप्यनुनय, प्रख्यापय स्वान्
गुणान् । कीर्त्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम्—इति । शेषो
यदत्र परस्परमसंबन्धमिति ।

Malli.—अथार्थलङ्काराः । गच्छन् इति । 'स हनूमान् गच्छन्' वेगेन पतन्
'पयोधेः वारीणि अक्रिरत्' विचित्रवान् । 'तानि' विचित्रवारीणि 'कूले स्थितान्
तहून् अधुन्वन्' अकम्पयन् । धृता वृत्ता अङ्गानां सुखयन्तीति सुखान् सुखकरान् ।
पञ्चाद्यच । पुष्पास्तरान् कुसुमतल्पान्यतन्वन् 'तान्' पुष्पास्तरान् 'कामिनः किन्नराः
अध्वसितवन्' अध्वसितवन्तः । अत्र वारिविच्छेपादौनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति
क्रमेण कारणत्वात् कारणमालाखगोलङ्कारः । तथा च स्वम-पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर-
हेतुत्वे कारणमालेति ॥”

CHARCHA.

1. अक्रिरत्—कृ + लङ् द । किरति scatters. Nom. सः ।
2. पयोधेः—पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयस् + धा + कि अधिकरणस्य बाध्यः ।
तस्य, related to वारीणि ।
3. कूलस्थितान्—कूले स्थितास्तान्, इति सुप्सुपा ; adj to तहून् ।

4. अधुत्वन्—धु + लङ् अन् । Nom तानि (= वारोणि) ; there are so many धू and धु roots i, e, धू कल्पने is found in several गणस, e. g. भ्रादि, स्वादि, क्रादि, तुदादि &c. धु to shake धुनोति ; it is used as स्वादि here ; धू to shake धवति—धवते । धू to shake धुवति । धू to shake धूनीति, धूनुते । धू to shake धुनाति, धुनीते । धू to shake धून्वयति धून्वते । धवयति is also seen. See our Kirata XIV. 47 under “विधून्वन्ती” ।

5. अङ्गसुखान्—अङ्गानां सुखास्तान् इति ६ तत् । सुखयति इति सुख (नाम धातुः) + अच् by the rule पचायच् । सुखकरः, pleasing (agreeable) to the body. पुष्पास्तरान्—पुष्पाणाम् आस्तराः तान् इति ६ तत् । आस्तरः—प्रकरः इति जयः । समूहः masses. तल्पम् इति मल्लिः । शय्या bed. आ + लृ + अप् = आस्तरः ।

6. अतन्वन्—तन् + लङ् अन् । तनोति spread ; scatter ; Nom. ते । तान्—Refers to पुष्पास्तर । अधिशीङ्स्यासां कर्म इति अधिकरणस्य कर्म सङ्गा ; obj to अध्यतिष्ठन् ।

8. किन्नराः—किम् (कुत्सितः) नरः इति किन्नरः । किमः क्षेपे इति सूत्रेण समासः । किन्नरः देवयोनिविशेषः ।

9. मन्मथिनः—मन्मथ + अस्त्रार्थे इनिप्रत्ययः । मन्मथः कामः । मन् + मन्थ + क कर्त्तरि, निपातने सिद्धम् : or मतो मथः = मन्मथः । मन्मथिनः—मदानाक्रान्ताः, कामार्त्ताः, lusty, victims to cupid.

10. अध्यतिष्ठन्—अधि + स्था + लङ् अन् । अध्यासितवन्तः । occupied.

Jay following the Mss sees here दीपक and indeed we have here आदिदीपकम् । Bhatti seems to follow some old Rhetoricians. Trivedi says, the order of अलङ्कार here in most case seems to be identical with that of उद्भट's अलङ्कारसंग्रह ॥

Remark.

The Rhetorie (अर्थालङ्कार) occuring here however is कारणमाला acc. to later school of Rhetoricians ; “परम् परम् प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता—तदा कारणमाला स्यात्”—इति साहित्यदर्पणे । Kavyaprakasa of Mammata has “यद्योत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता तदा कारणमाला स्यात्” ॥ Here the first sentence serves as the cause of the next one. As Hanuman scatterd the water, so it (the water) shook the trees ; as they were shaken so they shed masses of flowers pleasing to the limbs ; as they were pleasing to the limbs and fell down upon the ground—So the Kinnars took their seats upon them. Thus the first line serves as the immediate cause of the next one and so कारणमाला occurs. Malli follows this view of later school of Rhetoricians begininng with मन्मथ &c and his quotation seems to be from अलङ्कारसर्वस्व of Rajanaka Ruyyaka. But the name of Karanamala does not occur in Kavyadarasa or in the Mss here ; so Jay legitimately contends that the Rhetoric contained in the sloka is दीपक as proposed by old school of Rhetorcians ending with दण्डिन ; the particular kind of Dipak occuring here is known as आदि दीपक । Now the definition of दीपक as given by the later school of Rhetorics like विश्वनाथ the author of Shityadarpan, does not apply here. He says :—

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यन्ते, अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् । It is out of the question here. Jay says :—वाक्यार्थप्रकाशनात् दीपकम् । क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात् आदिदीपकम् । द्विविधं हि आदिदीपकम् एकतिङसङ्हितम् तथा अनेकतिङसङ्हितम् । अत्र अनेकतिङसङ्हितं दीपकम् ।

एतत् त्वं [समस्तवाक्यार्थप्रकाशम् उत्तरिणां वाक्यानाम् आद्येनैव दीपनात् ।” Kavyadarsa says :—“जाति क्रिया गुण द्रव्यवाचिनैकत्ववर्तिना । सर्व-वाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा ।” तत्र आदिक्रियादीपकम्—, आदिजाति दीपकम्, आदिगुणदीपकम्, आदिद्रव्यदीपकम् इति आदिदीपकम् चतुर्विधम् । If आदिदीपक is here, then it must be आदिक्रियादीपकम् । But the example of आदिक्रियादीपकम् as shown in Kavyadarsha does not support it. Hence it appears that “क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात् आदिदीपकम्” as said by Jay is not the same as the आदिक्रिया दीपक of Kavyadarsa. Kavyadarsa’s मालादीपकम् fits in well here. So it is rather मालादीपक according to काव्यादर्श । By a careful reading of the statement of Jay that “उत्तरिणाम् वाक्यानां आद्येनैव दीपनात्” we are led to assume that what Malli and Sahitya-darpan call कारणमाला, is called अनेकतिङ्सङ्घितम् आदिदीपकम् by the Mss. and Jay, the very name कारणमाला being absent with the early Rhetoricians as testified by Kavyadarsa—which does not mention the name of Karanmala. According to Kavyadarsa it should be मालादीपकम् as already said.

[अत्र इदमवधेयम्—यदा उपमानस्य तथा उपमेयस्य एकधर्मेण सङ्ग सम्पत्को भवेत् तदा दीपकम् स्यात् ; यथा अनेकानाम् क्रियाणाम् एकः एव कर्ता स्यात् ; तदापिदीपकम् इति साहित्यदर्पणमते । जयमंगलमते दीपकस्य त्रिविधम् आदि दीपकम्, मध्यदीपकम्, तथा अन्त्य दीपकम् च ; एषु यत् आदिदीपकम् तत्र आदौ एव क्रियापदम् श्रूयमाणं स्यात्, आदिदीपकम् त्रिविधम् एकक्रियायुक्तम् तथा अनेक क्रियायुक्तम् । एकक्रियायुक्तम् आदिदीपकम् इति श्रवणेन प्रतीयते यत् एकाद्याः क्रियायाः यदा बहवः कर्तारः सुसूताऽदिदीपकम् स्यात् ; तत्र क्रिया च आदौ वक्तव्या, (एतत् काव्यादर्शे स्वीक्रियते) तत्र आदिक्रियादीपकस्य यत् लक्षणं दृश्यते, तत् एवम्प्रकारमेव । अत्र श्लोके तु [एवंविधम् आदिदीपकम् (आदिक्रियादीपकम्)

न वर्तते । किं तर्ह्यत्र ? अनेकतिङ्सहितं (अनेकक्रियायुक्तम्) आदि-
दीपकम् इति जयमंगलः । इदं हि समस्तवाक्यार्थप्रकाशकम् । केन ? उत्तरेषां
वाक्यार्थानाम् आद्येनैव दीपनात् । तथा अकृते सति शेषाणां अस्मृत्त्वं जायते ।

ननु एकतिङ्सहितस्य दीपकस्य उदाहरणं न प्रदर्श्य कथं कविः अनेकतिङ्-
सहितस्य दीपकस्य उदाहरणं दर्शयति ? उच्यते—आदिदीपकम्, मध्यादीपकम्,
अन्यदीपकं च इति त्रिविधात् दीपकात् अन्यत् प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थदीपकं
विद्यते इति ज्ञापयितुम् । अस्य उदाहरणं जयमंगलेन प्रदर्शितम् । परं यत्तु
अनेकतिङ्सहितम् आदिदीपकं उत्तरेषां वाक्यानाम् आद्येनैव प्रकाशकम्
जयमंगलेन कथितं, तत्तु परवर्तिना आलङ्कारिकेण साहित्यदर्पणेन मञ्जिनाथेन च न
स्वीकृतम् । एवम्बिधे स्थले साहित्यदर्पणमते मञ्जिनाथमते च कारणमाला नाम
अलङ्कारः भवेत् । काव्यदर्शने कारणमालायाः नाम न दृश्यते । तन्मते तु एतत्
मालादीपकम् ; तथाहि ;—

युक्तः श्वेताचिंषो ब्रह्म पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोऽपि यूनां रतुगत्सर्वाश्रयः ॥ इति उदाहरणं काव्यादर्शे ;

तदनन्तरं च—

इत्यादि दीपकत्वेऽपि पूर्वं पूर्वव्यपेक्षिणौ

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ।

अतएव अत्र श्लोके साहित्यदर्पणमते कारणमाला, मञ्जिनाथमतेऽपि सा, काव्या-
दर्शमते मालादीपकम्, जयमङ्गलमते तथा ग्रन्थकारमते तु अनेकतिङ्सहितम् आदि-
दीपकम् । अत्र धी मतभेदः स तु नाममात्रे एव न तु विषये इति सर्वम् अवदातम् ॥

N. B.—Prof. Trivedi says, Jay quotes this दीपक from
Bhamaha a very old Alankarika ; his work is scarcely
available now.

23. Hanuman reaches the mountain where other monkeys were awaiting him.

अन्तर्दीपकम् ।

स गिरिं तरुखण्डमण्डितं

समवाप्य त्वरया लतामृगः ।

स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः

कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३ ॥

Prose.—स लतामृगः तरुख(ण)्डमण्डितं गिरिं त्वरया समवाप्य स्मित-
दर्शितकार्यनिश्चयः (सन्) मुदितैः कपिसैन्यैः (आत्मानम्) अमण्डयत् ।

Beng.—সেই শাখামৃগ (হনুমান) বৃক্ষরাঞ্জিতুখিত পর্বতে দ্রুত
উপস্থিত হইয়া মুখ হাতের দ্বারা কার্য্যগিদ্ধি জ্ঞাপন করতঃ প্রাক্টে কপি-
সৈন্যের দ্বারা পরিবেষ্টিত হইলেন ।

Eng.—That monkey, having quickly got to the hill abo-
unding with series of trees, indicated his success with a
smile and had the monkey army round himself.

Jay.—स गिरिम् इत्यादि—स 'लतामृगः' हनूमान् प्रयोजककर्ता । 'गिरिम्'
अङ्गदादिभिरध्यामितम् 'तरुखण्डमण्डितं' त्वरया वेगेन समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैः"
हृष्टैः प्रयोज्यकर्तृभिः अमण्डयत् [मण्ड भूषायाम् इति भीवादिकः, चौरादिके तु
कपिसैन्यैः कारणभूतैरिति योज्यम्] । मुदितत्वे कारणमाह—'स्मितदर्शितकार्य-
निश्चयः' ईषद्वस्मितप्रकटीकृतसोतोपलब्धनिश्चयः । अन्तर्दीपकमिति क्रियापदस्य अन्ते
निर्दिष्टत्वात् ॥

Malli.—स इति । 'स लतामृगो' हनूमान् 'तरुखण्डमण्डितं गिरिं' महेन्द्रं
'त्वरया समवाप्य स्मितेन हासेन दर्शितकार्यनिश्चयः' सूचितकार्यसिद्धिः सन्
अतएव 'मुदितैः' हृष्टैः 'कपिसैन्यैरमण्डयत्' आत्मानम् अलङ्घ्यकार सद्यस्कैः परिवेष्टि-

तोऽभूत् इत्यर्थः । तत्तस्य मण्डनमिति भावः । [अत्र स्मितदर्शितेत्यादि पदार्थस्य विशेषणगत्या चतुर्थपदार्थे हेतुत्वात् पदार्थहेतुकम्काव्यलिङ्गम् । “हेतोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् उदाहृतम्” इति लक्षणात्] ॥ २३ ॥

CHARCHA

1. लतामृगः—लतानां मृगः इति ६ तत् । शाखामृगः । Monkey. प्रयोजक-कर्त्ता of the verb अमण्डयत् । The name is appropriate here.

2. तरुखण्डमण्डितम्—adj to गिरिम् । तरुणां खण्डः समूहः इति इतत् । तैः मण्डितं भूषितम् इति ३ तत् ; decorated with a row of trees. Malli reads तरुषण्डमण्डितम् । Here षण्डम् may be a suffix added to तरु to signify variety and plurality ; or षण्ड is समूह, a separate word. Thus अमरटोका has “षण्डः समूहे” ; cf. नलिनीषण्डम् नलिनी समूहः । Hindusthanis pronounce ष like ख, hence this similarity of meaning. The गिरि was beset with groups of various trees.

3. त्वरया—प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

4. समवाप्य —सम् + अव + आप् + ल्यप् । प्राप्य ।

5. स्मित etc—स्मि + क्त भावे स्मितम् = मृट्टहास्यम् । ढश् + णिच् + क्त = दर्शितः (कर्मणि) । क्त + ण्यत् = कार्य्यम् (कर्मणि) । निस् + चि + अप् भावे = निश्चयः । स्मितेन दर्शितः इति ६ तत् । हास्येन सूचितः । कार्य्यस्य निश्चयः इति ६ तत् = कर्मसिद्धिः । स्मितदर्शितः कार्य्यनिश्चयः येन स इति बहु ; adj to लतामृगः ।

6. मुदितैः —मुद् + क्तः कर्त्तरि ; adj to कपिसैन्यैः ।

7. कपिसैन्यैः—कपिरिव सैन्यं इति कर्मधा । or कपीनां सैन्यम् । प्रयोज्य कर्त्ता of the verb अमण्डयत् ।

8. अमण्डयत् —मण्ड् (मण्डति भ्वादि परस्मैपदो) + णिच् + लङ् ।

Jay says that अमण्डयत् is the causative form of the भ्रादि

root मण्ड्; there is another मण्ड् of the चुरादि class, and if अमण्ड-यत् be a form of that मण्ड्, then कपिसैन्यैः should be parsed as करणे द्वितीया । The object of अमण्डयत् is आत्मानम् understood. अमण्ड-यत् = अलङ्कार - adorned ; the monkeys surrounded Hanuman and this was an act of decoration to him—so says Malli. Thus—कपिसैन्यैः आत्मानं मण्डति = (in णिच्) शाखामृगः कपिसैन्यैः आत्मनः मण्डयत् or गिरिमण्डयत् ।

Remark.

The rhetoric occurring here is काव्यलिङ्ग according to Malli. Sahityadarpan defines it saying “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” । Here the adjective क्षितदर्शितकार्यनिश्चयः is the cause of the fourth line “कपिसैन्यैः मुदितैः अमण्डयत्” ; as he indicated success with a smile, so the monkey forces beset him with welcome. Hence काव्यलिङ्गम् stands here. This rhetoric is not admitted by Dandin. Jay (following Mss) contends that here occurs what is called अन्तदीपकम्—the verb being placed last. But the example of अन्तक्रियादीपकम् as found in Kavyadarsa does not fit in well with this sloka. However the statement of Jay is after the Mss (=Manuscript) and not in accord with the rules laid down in Sahityadarpan etc ; nor he follows Kavyadarsa. Most probably he to support Mss follows other Rhetoricians such as Bhamaha and the like, as hinted before. And indeed the Mss here reads अन्तदीपकम् । So Jay justifies this with ref. to very old school of आलङ्कारिकग्रन्थ now lost to us. In other words, Jay to defend the Mss and so our Bhatti calls this figure अन्तदीपक, for the क्रिया is at the end of the sloka here.

But Dandin the oldest of आलंकारिक whose works is available (see काव्यादर्श) says that for दीपक we must have more than one sentence. Dandin's अन्तदीपक is given in “जलं जलधरोद्गौर्यं कुलं गृह-
शिखिण्डिनाम् बलं कुसुमधन्वनः” । Indeed Bharat Mallik seems to be of this opinion, for he construes here गिरिमनख्यत् and कपि-
सैन्यैश्चामण्डयत् । But this construction seems irrational. Dandin's
def. of दीपक as quoted by us in the previous sloka also does
not apply here, nor the def. of it given by modern आलंकारिकs
like मम्मट, विश्वनाथ (author of साहित्य दर्पण) or जगन्नाथपण्डित (author
of रसगंगाधर) &c does apply here. So the best course to defend
the Mss and Jay is that they follow some very very old
अलङ्कारग्रन्थ like भामह whose work is nowlost to us. Thus Jay
says “ज्जियापदस्थान्ते निर्दिष्टत्वात् अन्तदीपकम्” । We again say—
Malli following modern school all along sees काव्यलिङ्ग here
and his def. seems to be from Vidyanaatha's Prataparudra.

24. *Hanuman's speed seemed to be far superior to
that of the wind, light or Garuda.*

मध्यदीपकम् ।

गरुडानिलतिग्मरश्मयः, पततां यद्यपि सञ्चता जवे ।

अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४ ॥

Prose.—पततां जवे गरुडानिलतिग्मरश्मयः यद्यपि सञ्चताः तथापि ते कृतार्थ-
मागतम् तम् अतीव अमन्यन्त ।

Beng.—यद्यपि शীघ्रगामीদের মধ্যে বেগবিশেষে গরুড়, বায়ু এবং
সূর্য্যই সকলের অভিমত (সর্বত্র প্রসিদ্ধ), তথাপি অত্যন্ত কালের মধ্যে

कार्यगिद्धि करिग्रा आगत हनुमानके ताहारा ऐ गकनेर चेदेय अधिक-
तर बेगशानी मने करिलेन ।

Eng.—Though Garuda, wind and the sun of hot rays are thought to be the most swift amongst the speedy, yet they (the monkeys) deemed him (Hanuman) superior (to these), as he came out successful in no time.

Jay.—गरुडेत्यादि—‘पततां’ गच्छतां मध्ये यद्यपि ‘गरुडादयः जवे’ विगविषये ‘संमताः’ अभिमताः ‘तथापि तं हनुमन्तम् अचिरैव कालिन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीव जविनं ते कपयः अमन्यन्त’ । मन्यतेर्लङि रूपम् । मध्यादीपकमिति क्रिया-
पदस्यमध्ये निदृष्टत्वात् ॥

Malli.—गरुडेति । ‘पततां’ गच्छतां मध्ये ‘जवे’ विगविषये ‘गरुडानिलतिस्मर-
श्मरः ताव्यं वायुसूर्याः ‘संमता, यद्यपि’ प्रसिद्धा एव इत्यर्थः । [“यद्यपीत्यवधारणे”
इति केशवः] तथापि ‘ते वानराः अचिरैव’ अविलम्बेन ‘कृतार्थं’ कृतकार्यं ‘सन्तम्
‘आगच्छन्तम् हनुमन्तमतीव अमन्यन्त’—तेभ्योऽपि अधिकजवं मेनिरे इत्यर्थः । तदधिक-
जवत्वेऽचिरैव कृतार्थमागतमिति विशेषयेन हेतुक्तेः पूर्ववत् पदार्थं हेतुकम् काव्य-
लिङ्गम् अलङ्कारः । तन्मूला च तदधिकजवासंवन्धेऽपि सम्बन्धीकृतितशयोक्ति-
रित्यलङ्कारांगाभिभावेनसङ्करः ॥ [अत्र गच्छन्तित्यादि श्लोकवधे क्रमाद्यन्तमध्या-
वसानेषु क्रियापदप्रयोगात् आद्यान्तमध्यादीपकानि इत्युक्तं जयमंगलाकारेण तत्
परममंगलमूलव्यापारिज्ञानात् । अत्र—प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामस्यं तुल्यधर्मतः ।
औपम्यं गम्यते यत्र दीपकम् तन्निगद्यते—इति लक्षणागम्यस्य अपि असंभवात् इत्यल्यं
व्यालापैः] ॥ २४ ॥

CHARCHA

1. पततां—पत + शब् + षष्ठी बहुवचने । गच्छताम् ; धावतां मध्ये । निर्धार-
ेष्ठी । पतत् also means पक्षिन् । See “पततां पतताम्” ante.

2. जवे—वेगे । विषयाधिकारणे षष्ठी । जु + अप् = जवः ।

3. गरुड etc—गरुडश्च अनिलश्च तिग्मरश्मिश्च इति इन्द्रः । तौघः रश्मिः किरणः यस्य स तिग्मरश्मिः = सूर्यः । Hot-rayed sun. By तिग्मरश्मि we propose to take light that comes out of the sun. For in Physics light's force is very speedy.

4. सञ्चताः—सम् + मन् + क्त कर्मणि ; वर्तमाने क्तः—by the rule “मति बुद्धिपूजायैभ्यश्च ।” अतएव जनानां संमता अभिमताः इति कर्त्तरि षष्ठी । शीघ्र-गामित्वेन गणिताः इत्यर्थः ।

5. अचिरं—न चिरं अचिरम् नञ् समासः । अचिरं । or—न चिरं = अचिरं is an अव्यय । अपवर्गं श्या । compare “अचिरं परस्व भूयसीम्” &c Kirata II.

6. कृतार्थम्—कृतः साधितः अर्थः उद्देश्यः येन स कृतार्थः । तम्, adj to तम् ।

7. अति इव—Here अति may be said to be a Karmapra-
chaniya by the rule—अतिरतिक्रमणे च । Hence तान् । अति अतिक्रान्तः वेगविषये गरुडादीन् अतिशयितः इव इत्यर्थः ज्ञेयः ।

8. असम्बन्ध—मन् + लङ् अन्त । मतवन्तः । Nom. ते ।

Remark.

Malli says that—here the rhetoric (fig.) is काव्यलिङ्गम्—because कृतार्थं stands as the हेतु of his being esteemed as the speediest. “हेतुर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ।” From the very basis of काव्य-
लिङ्ग stands another rhetoric it is अतिशयोक्तिः—defined by Dan-
din as such :—विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ; असावतिशयोक्तिः
स्यादलङ्कारोत्तमा यथा । It is of five types (i) भेदे अभेदे ; (ii) अभेदे भेदे ;
(iii) सम्बन्धे असम्बन्धे ; (iv) असम्बन्धे सम्बन्धे ; and (v) कार्यप्रहेलौः पौर्वापर्याव्ययः
(affirming the priority of the effect and posterity of the

cause). अत्र असम्बन्धे सम्बन्धः । And these two are interrelated by अङ्गभिभाव and so these form संकर here (cp “अङ्गानिर्वृत्तकृतीनां... भवति संकरः”) ; Hanuman came successful in no time and so he was thought to be the speediest. Thus his being “successful” (कृतार्थ) is the cause of the estimation he met with. So here is Kavyalinga ; again as he was thought to be speedier than Garuda and others—a quality which he really did not possess—so here is असम्बन्धे सम्बन्धः ; गरुडादिभ्यः अधिकतरेण जवेन सह हनूमतः सम्बन्धो नास्ति, तथापि ते तं गरुडादिभ्य अपि वेगवत्तरम् अभ्यन्यन्त ; अतएव असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।

Again—व्यतिरेक is also possible, शब्दोपात्ते प्रतीते सादृश्ये वस्तुनोर्द्धयोः । तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ अत्र गरुडादिभ्यः वेगविषये हनूमतः आधिक्यकथनात् व्यतिरेकोऽपि सम्भवति ॥ Jay, following the Mss rightly also contends that here is मध्वादीपक as the verb stands in the middle of the sentence. Malli attacks the view of Jay for such a definition is not to be met with anywhere. जव is connected with गरुडः, अनिलः and सूर्यः and so we may have तुल्ययोगिता here. As regards दीपक—we should say that it may be farfetched here ; the उपमानस and the उपमेय—all bear connection with जव and here is अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धः ; but the जव of उपमेय (Hanuman) is said to exceed the जव of all the उपमानस so दीपक is not strictly speaking available here. This is Malli's view. But we support the Mss and Jay by saying (as before) that this is perhaps based on some old works as of भासह &c now lost to us. and Malli's attack against Jay is rather unjust.

25. Hanuman now appeared like a mountain
amongst the monkeys.

রূপকম্ ।

ব্রণকন্দরলীনশস্রসর্প: পৃথুবদ্ধ:স্থলকর্কশীৰ্ভমিতি: ।

অ তশোণিতবদ্ধধাতুরাগ: শৃশুম্বে বানরমূধরস্তদাঽসৌ ॥ ২৫ ॥

Prose.—ব্রণকন্দরলীনশস্রসর্প: পৃথুবদ্ধ:স্থলকর্কশীৰ্ভমিতি:, চুতশোণিত-
বদ্ধধাতুরাগ: অসৌ বানরমূধর: তদা শৃশুম্বে ।

Beng.—হনুমান তখন পর্বতের ছায় শোভা পাইতে লাগিলেন ।
(পর্বতকন্দরে সর্প থাকে) তাঁহারও ব্রণরূপ কন্দরে শস্ররূপ সর্প লীন
ছিল । (পর্বতের কঠিন ও বিশাল ভিত্তি থাকে) তাঁহার প্রশস্ত
বন্ধ:স্থলই কঠিন ও বিশাল ভিত্তি । (পর্বতে ধাতু সমূহের রক্তিম দৃষ্ট
হয়) তাঁহার দেহ হইতে যে রক্ত পড়িতেছিল তাহাই ধাতুরক্তিম
(ধাতুর রক্তিম তুল্য বোধ হইতেছিল) ।

Eng.—Then shone the monkey like a mountain ; the
weapons attached to his wounds playing the parts of snakes
hidden in the caves ; his extensive chest appearing as the
vast hard barrier ; and the blood oozing out (of his body)
representing the red-ness of minerals therein.

Jay,—ব্রণেত্যাদি—অসৌ বানরো মূধর ইব বানরমূধর: । উপমিত' (২।১।৫৬)
ইত্যাदिना समास: । तदा तस्मिन् बानरमध्यागमनकाली कृतार्थ: शृशुम्भे शोभते स्म ।
ब्रणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणीव । शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पा: ; ब्रणकन्दरेषु लीना:
शस्त्रसर्पा: यस्य । बद्ध:स्थल' कर्कशीर्भमिति रिव । सा पृथुला विसीर्णा यस्य स: ।
शोणित' बद्धधাতुराग इव श्लिष्टगैरिकादिराग इव, स चुतो यस्य । सर्वत्र उप-
मितम् (२।१।५६) इत्यादिना समास: । रूपकमिति सावयवेन मूधर'श्च उपमानिक

सावयवस्य कपेरुपमेयस्य तत्स्वभावतया अधारोपितत्वात् । यद्योक्तम् उपमानेन तुल्यत्वम् उपमेयस्य कृष्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः इति ।

Malli.—ब्रणेति ॥ ब्रणाः प्रहारमार्गाः तेषु एव कन्दरेषु दरीषु लीनाः शस्त्राणि वाणा एव सर्पाः यस्य सः । पृथुवचःस्थलमेव कर्कशोरुमिति यस्य सः । चुरत् स्त्रुत् शोणितमेव वल्ली घनोभूतो धातुरागो यस्य सः । असौ वानर एव भूधरोऽद्रिस्तदा शृणुभे । सावयवरूपकम् ॥

CHARCHA.

1. ब्रणकन्दरलीन—शस्त्रसर्पः—adj to वानरभूधरः । ब्रणाः = प्रहार-जनितानि चतानि, wounds ; कन्दराः—पर्वतगुहाः । ब्रणा एव कन्दरा इति कर्मधारयः । (Malli) ; यद्वा—ब्रणा कन्दरा इव इति उपमित समास—by the rule “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।६) (Jay) ; यद्वा ब्रण-रूपा कन्दरा इति रूपककर्मधारयः । This compound is—admitted by rhetoricians and not by grammarians. They usually call it शाकपार्थिवं इति तत् । शस्त्राणि आयुधानि missiles. शस्त्राणि एव सर्पाः इति कर्म-धारयः (Malli) or उपमितः (Jay) or रूपकः । लीनः—ली + क्त कर्त्तरि । ब्रणकन्दरेषु लीनाः इति सुप्.सुपा । ब्रणकन्दरलीनाः शस्त्रसर्पाः यस्मिन् स, यस्य स वा इति बहु— ।

2. पृथु—&c पृथु विशालम् wide. वचसः स्थलम् इति द्वितत् ; यद्वा वचः एव स्थलं कर्मधारयः । यद्वा प्रशस्तं वचः वचःस्थलम् इति कर्मधारय by the rule “प्रशंसावचनैश्च” । पृथु वचःस्थलम् इति कर्मधारयः । कर्कशं कठिनम् hard, stony, rocky. उरु—extensive. कर्कशश्च असौ उरुश्च इति कर्कशोरुः कर्मधारयः । भित्तिः = भिद् + क्त कर्त्तरि । कर्कशोरुः या भित्तिः इति कर्मधारयः । पृथुवचस्थलमेव कर्कशोरुमितिः यस्य स इति ; यद्वा पृथुवचस्थलं कर्कशोरु-भित्तिः यस्य स इति बहु— । adj to वानरभूधरः ।

3. चुरतशोणितवद्धधातुरागः—adj to वानरभूधरः । चुर (च्यवति) + क्त कर्त्तरि = चुरत् । चुरत् स्त्रुत् (dropped) शोणितमिति कर्मधा । स्त्रुत् इति यत्

रक्तम् । धातोः रागः इति ६ तत् । धातु—metal ; गैरिकादिरक्तवर्णानि उप-
लानि । रागः—रन्ज् + घञ् = रागः (भावे)—रक्तिमा—redness, ruddi-
ness. वद्धः = वन्ध् + क्त कर्त्तरि ; संलग्नः, attached. वद्धः यो धातुरागः इति
कर्मधा । चुगत्शोणितम् एव वद्धधातुरागो यस्य स इति ; यद्वा चुगत्शोणितरूपः
वद्धधातुरागः यस्य स इति वद् ।

4. वानरभूधरः—subj. to शुशुभे । धरति इति धरः । पचाद्यच् । घृ +
अच् = धरः । भुवः धरः इति ६ तत् ; पर्वतः । वानररूपः भूधरः इति रूपक-
समासः ; उपनिवृत्ति इति जयः ; कर्मधारयः इति सङ्घिः ।

5. शुशुभे—शुभ् + लिट् ए । Nom. वानरभूधरः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is रूपक defined by Dandin as
उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकम् उच्यते । It takes place where the उपमेय
is said to be identical with उपमान ; here is what is called
सावयवरूपकम् (called अवयवरूपकम् by Dandin)—because the उपमेय
(हनूमान् here) with all his parapharnelia is said to tally with
उपमान् (भूधर here) with all its parapharnelia.

26. The other monkey shone like so many slopes
round Hanuman.

[अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः । एतद् विशिष्टोपमायुक्तं

रूपकम्] ।

चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः,

स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि संहतयः ।

कलधौतसानव इवाथ गिरिः,

कपयो वभुः पवनजागमने ॥ २६ ॥

Prose.—अथ पवनजागमने चलपिङ्गकीशरद्विरण्णलताः, स्फुटनीतपङ्क्ति-
मणिसंहतयः कपयः गिरिः कलघीतसानव इव वभुः ।

Beng.—अनन्तर हनुमान्नेर आगमने बानरगण (ताँहार चारि पार्श्वे)
पर्बतेश्च सुवर्णमय साहस्रप्रदेशेश्च भाय शोभा पाईते लागिलेन । [हनु-
मान् निजे पर्बत ; कपिगण साहस्रप्रदेश । साहस्र प्रदेशेश्च सादृश
कोथाय ?] बानरगणेश्च दोहल्यामान पिङ्गलवर्ण केशर राजिहै कपि-
सान्धुर स्वर्णलता, आर ताँहादेश्च विकसित नयनपङ्क्तिहै साहस्र मणि-
समष्टि ।

Eng.—Then, at the arrival of Hanuman, the (so many)
monkeys shone (round him) like golden vales or slopes round
a hill ; thus the wavering brown manes representing the
golden creepers therein and their thin glazing rows of eyes
playing the part of array of gems.

Jay.—चलित्यादि—‘अथ पवनजागमने’ हनुमदागमने “कपयो” गिरिस्तथैव
कलघीतसानव इव” सौवर्णाङ्गदेशा इव ‘वभुः’ शोभन्ते स्म । ‘पिङ्गकीशराणि’ पिङ्गल
सटाः तानि ‘द्विरण्णलता इव’ सुवर्णलता इव तासुना येषां कपीनाम् । नीतपङ्क्तयो
मणिसंहतय इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषाम् इति । एतदपि रूपकमेव । किन्तु कल-
घीतलेन सानूनां विशिष्टत्वात् विशिष्टोपमायुक्तं ‘कमलक’ नाम ॥

Malli.—चलति । ‘अथ पवनजागमने’ हनुमान् समागमे सति ‘चलाः पिङ्गलाः’
पिङ्गलाः ‘कीशराः’ सटा एव ‘द्विरण्णलता येषां’ ते ; ‘स्फुटानि’ विकसितानि ‘नीत्रागथैव
चारवो मणिसंहतयो येषां’ ते । ‘कपयो’ऽगदादयो ‘गिरिः’ हनुमान् एव गिरि-
स्तथैव ‘कलघीतसानवः’ कणकप्रस्था इव वभुरित्युत्प्रेक्षा ॥

CHARCHA,

1. पवनजागमने—पवनात् जायते इति पवन + जन् + ड । पवन-तलयः ।
तस्य आगमनम् । ६ तत् । तस्मिन् इति कालाधिकरणे or भावे ङी । तस्य आगमन-
काले or आगमने सति इत्यर्थः ।

2. चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः—चलः चञ्चलः । पिङ्गः पिङ्गलः (brown). चलञ्चासौ पिङ्गश्च इति चलपिङ्गः कर्मधा । चलपिङ्गाः केशराः (सटाः) (manes) इति कर्मधा । हिरण्यं स्वर्णम् । हिरण्यवर्णा लता इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । चलपिङ्गकेशराः एव हिरण्यलता येषां ते इति बहुव्रीहिः ; adj to कपयः । Malli spells केसर rightly with a dental स । Thus Raghunatha says” सटायां केशरो दन्ताः” । Though both केशर and कशर are seen in the lexicons (cp “केशरं केसरं तथा” इति हिरूपकोषः) yet there is a difference of meaning. If the word is applied to the pollens of flowers both केसर and केशर are correct ; but when applied to the manes of a lion then केसर should be used ; comp “धनुर्धरं केसरिणं ददश” —Raghu II.

3. स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः—स्फुटः = विकसितः । नेत्राणां पङ्क्तिः इति ६ तत्—(row of eyes). स्फुटा नेत्रपङ्क्तिरिति कर्मधा । मणीनां संहतिरिति मणिसंहतिः—६ तत् । संहतिः = समष्टिः (series of gems). स्फुटनेत्रपङ्क्तयः एव मणिसंहतयः येषां ते इति बहु । adj to कपयः । Malli reads स्फुटनेत्रचारुमणिसंहतिः ; expound thus स्फुटनेत्राख्ये चारुमणिसंहतयः येषां ते ॥ The reading पङ्क्ति improves the diction here.

3. गिरः = पर्वतस्य । हनुमान् एव पर्वतोऽयः ; तस्य ।

4. कलधौतसानवः—कलधौत is स्वर्णं । सानु प्रदेशः । कलधौतमयः सानुरितियद्वा कलधौतवर्णः सानुरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।

5. वधुः = भा + लिट्, उत्स । Nom. कपयः ।

Remark.

The sloka presents some difficulty. Our charcha follows Malli and according to him—the rhetoric here is उत्प्रेक्षा defined by Dandin as—अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्यैतरस्य वा । अन्यथोत्

प्रेक्ष्यते यत्र ताम्रतुप्रेक्षां विदुष्यथा । Here the वृक्षः (qualities) are in the slopes or valleys ; but they are supposed to rest in the monkeys and so here is उत्प्रेक्षा—एतादृशाः कपयः कल्पधीतसानव इव वसुरिति कपिः उत्प्रेक्ष्यते । But Jay following the Mss contends it to be a Rupaka of some particular kind known as Kamalaka. His exposition is thus :—कपयः गिरैः (पवनतनयपर्वतस्य) कल्पधीतसानु-प्रदेशाः इव वसुः । How ? because कपिषु सानु प्रदेशस्य हिरण्यलता इव चलपिङ्गकेशराः आसन् । मणिसंहतयः इव स्फुटनेत्रपङ्क्तयः आसन् ; that is the चलपिङ्गकेशर of the monkeys are taken to be the golden creepers of the vales or slopes and the glazing eyes are taken to be the array of gems ; thus partially ignoring their difference by way of comparison ; but as the vales are said to be golden thus possessing an additional attribute, so the Rupaka is said to be विशिष्टोपमायुक्तं रूपकम् surnamed Kamalakam. We may interpret the sloka in another way thus :—अथ पवनजागमने चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः, स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः, कपयः गिरैः चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः कल्पधीतसानवः इव वसुः ; two adjectives qualifying both कपि and सानु । With reference to सानु they will be expounded thus :—चलपिङ्गकेशरा इव हिरण्यलताः यत्र and स्फुटनेत्रपङ्क्तिरिव मणिसंहति र्थम् ; i. o, in the case of कपि, चलपिङ्गकेशर is प्रस्तुत (उपमेय) and it is compared with हिरण्यलता (अप्रस्तुत उपमान) and स्फुटनेत्र पङ्क्ति (प्रस्तुत, उपमेय) is compared with मणिसंहति (अप्रस्तुत, उपमान) whereas it is just the reverse in the case of सानु । Hence we get here उपमा which may be called रूपकानुप्राणिता, उपमा or रूपकगर्भीयमा ; the name विशिष्टोपमा वा द्विवानुप्राणितोपमा may also be given here ।

27. Hanuman gladdened the monkeyes who, then
shout out of joy.

शेषार्थाऽन्ववसितम् अवतंसकम्

कपितोयनिधौ प्लवङ्गमेन्दु-

मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।

वचनामृतदीधितौ वितन्व-

न्नक्तानन्दपरीतनेत्रवारीन् ॥ २७ ॥

Prose.—प्लवंगमेन्दुः कपितोयनिधौ मधुरेण दर्शनेन मदयित्वा वचनामृत-
दीधितौ वितन्वन् आनन्दपरीतनेत्रवारीन् अकृत ।

Beng.—সেই বানরেন্দু (হনুমান) কপিসমুদ্রবর্গকে মধুরদর্শনের
দ্বারা আনন্দিত (ও উচ্ছ্বসিত) করিয়া বাক্যামৃতকিরণ বিস্তার করিয়া
তাঁহাদিগকে আনন্দপ্রবুদ্ধনয়নজন করিলেন ।

Eng.—Then the moon-like monkey (Hanuman) having
put the monkey-seas in rapture with his charming audience,
made them filled with tears of joy by shedding his rays in
the shape of nectarlike (sweet) words, [or shedding his
nectarays in the shape of words (information)].

Jay.—कपीत्यादि । प्लवंगस इन्दुरिव 'प्लव गमेन्दुः' । 'कपयस्तोयनिधय इव'
कपितोयनिधौ । 'मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा' हर्षयित्वा । [मदी (? दिवादि)
हर्षं स्वपनयोः, इति घटादित्वात् मित्रे ऋषलम्] वचनानि अमृतमयदीधितय
इव 'वचनामृतदीधितौ वितन्वन्' विस्तारयन् । लोकवृत्तान्तसंवीधकम् आह्लादकम्
वचनम् उदाहरन् इत्यर्थः । 'आनन्देन' हर्षेण 'परीत' संजातं 'नेत्रवारि येषां'
तान्येव विधान् 'अकृत' कृतवान् । एतद्रूपकम् शेषार्थान्ववसितम् । रूपितादन्यो

योऽयं : “आनन्दपरीतनेत्रवारीन्” इति स शेषः ; तेनान्ववसितं युक्तम् अवतंसकं नाम विसदृशस्य अर्थसा लपितत्वात् । एतत् अन्यैः स्वच्छरूपकम् उच्यते ॥

Malli.—कपीति—‘प्रवंगमो’ हनुमान् विन्दुः ‘कपी’नंगदार्दीन् ‘तीयनिधीन्’ समुद्रान् ‘मधुरेण’ मनोहरेण ‘दर्शनने’ दर्शनदानेन ‘मदयित्वा’ हर्षयित्वा वचनान्य वामृतदीधितिरीरमृतकिरणान् ‘वितस्वन’ विस्तारयन् आनन्देन परीतानि प्रहृष्टानि नेत्रवारीणि येषां तान् उद्भूतानन्दवाच्यान् क्षुभितजलांश्चाकृत कृतवान् । अत्र वारिद्वयसा अभेदाधारावसायादतिशयोक्तिः । सा च रूपकोपेतिति सङ्करः ॥ २७ ॥

CHARCHA.

1. प्रवंगमन्दुः—प्र (प्रवति) + अप् = प्रवः कृद् नम् । प्रवेन गच्छति इति प्रवः + गम् + खच् = प्रवंगमः वानरः । स इन्दुरिव इति उपमित समासः—This is after Jay who writes that here is a particular type of Rupaka ; but there is one difficulty the word इन्दु forming an upamita compound with any word by the rule “उपमित” व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” often conveys the idea of greatness thereby losing its original meaning ; cf. दिलीप इव राजेन्दुः—रघुवंश ; so it is preferable to say प्रवंगरूपः इन्दुरिति रूपककर्मधारय—a kind of karmadharaya admitted by rhetoricians only. The grammarians sometime call it शाकपार्थिवादितत् sometime मयूरव्यं सकादितत् । Malli says that the sloka contains अतिशयोक्ति and so he makes it a karmadharaya (मयूरव्यं सकादि) expounding it thus—प्रवंगम एव इन्दुरिति ।

2. कपितोयनिधीन्—obj to मदयित्वा । नि + धा + कि = निधिः । तोयानां जलानां निधिरिति ६ तत् । कपितोयनिधिः—अत्र समासः पूर्ववत् । उपमित after Jay and कर्मधारय after Malli, and रूपक after rhetoricians.

3. दर्शनने—by his appearance ; with his audience. करणे न्वतीया । दर्शनप्रदानेन इत्यर्थः ।

4. मदयित्वा—मद (मायति etc) + णिच् + क्ताच् having gladdened.

5. वचनामृतदीधितौः—दीधो धातुः दीप्ती ; तस्मात् क्ति प्रत्ययः तेन दीधितिः ।
किरणः । अमृतः = सुधा (nectar). अमृतमयी दीधितिरिति शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः । वचनानि एव अमृतदीधितिरिति कर्मधा । (Malli). वचनानि
अमृतदीधितय इव इति उपमित (Jay) ; or it may be Rupaka also ;
the nectar-like gentle rays in the shape of words (leading to
sita's whereabouts). ¶ The words of Hanuman were full of
information and so they gladdened the monkeys and hence
they are compared with the rays of the moon.

6. वितन्वन्—वि + तन् + शङ्, प्रथमा—एकवचनम् । वितरन्—Hara's
spread.

7. आनन्दपरीतनेत्रवारोन्—adj. to कपितोयनिधीन् । परि + इ + क्त
कर्मणि = परीतः ; परिगत, संजातः - Jay ; प्रवृद्ध - Malli. नेत्रस्य वारीणि
इति ६ तत् ; आनन्देन (द्विती द्वितीया) हर्षवशात् परीतानि प्रवृद्धानि (over-grown)
इति ३ तत् ; तादृशानि नेत्रवारौणि येषां तान् इति बहु । उद्भूतानन्दवाप्यान्
(with reference to कपि) ; क्षुभितजलान् (with reference to
समुद्र) ।

8. अकृत - कृ + लुङ् त (आत्मने पदम्) ; अकृत, अकृषाताम्, अकृषत ;
कृतवान् इत्यर्थः ।

Remark.

Let us have an analysis of the sloka's purport. It is a
fact that at the rising of the moon the sea becomes agitated ;
comp—नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः—Kalidasa ; चन्द्रोदयं समुद्रः क्षुभति ;
now यथा इन्द्रुः (चन्द्रः) मधुरेण (सौख्येन) दर्शनेन (उदयेन) तोयनिधीन्
(समुद्रान्) मदयित्वा (क्षोभयित्वा) अमृतदीधितोः (मधुमयकिरणान्) वितन्वन्
(विस्तारयन्) [तान् समुद्रान्] परीतवारोन् (प्रवृद्ध जलान्, क्षुभितजलान् इति

यावत्,) करोति तथा प्रवङ्गमः (हनुमान्) सधुरेण दर्शनं न कपीन्, हर्षयित्वा तत्त्व-
 संबलितं वचनं प्रकाशयन्, तान् आनन्दवाच्ययुक्तान् कृतवान् । Here प्रवङ्गम,
 कपि, वचन are upameyas and इन्द्र, तोयनिधि and अमृतदीधिति are
 upamanas. Now, the उपमेय and उपमान are said to be identical
 here and so here is Rupaka. Here Mallinatha however in-
 geniously stresses the अभेदाध्यवसान of तयोनिधि and नैववारि and
 sees अतिशयोक्ति here. And this is enlivened by रूपक so we have
 a conglomeration of both (a संकर) । We prefer Mallinath's
 expl. here ; for he goes a step further by finding अतिशयोक्ति । But
 in the case of the monkeys, there is one additional property.
 It is आनन्दपरीतनैववारीन्,—so says Jay, and hence it should be
 termed शेषार्थान्वयसत्तम् or शेषार्थयुक्तं रूपकम् ; its other names are
 अवतंसकम् and खण्डरूपकम् । It is perhaps the same as अधिकारुद्ध
 वैशिष्ट्यरूपकम् of Sahityadarpan ; the नैववारि—water oozing out
 from the eyes being absent in the case of the sea, it becomes
 an additional property of the monkeys so it is अधिकारुद्धवैशिष्ट्य-
 रूपकम् । Malli admits Rupaka, but in his opinion as the
 difference between the two waters i. e the overgrown waters
 of the oceans and the tears of joy of the monkeys is lost
 sight of, there is अतिशयोक्ति of the भेदे अभेदे type ; and this
 being supported by Rupaka, the rhetoric occurring here should
 be called रूपकानुप्राणिता अतिशयोक्ति or रूपकातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

N. B.—संकर is conglomeration of अलङ्कार interrelated as
 अंगानिभाव (चौरनौरन्यायेनमिश्रणम्) but सङ्घटि is commixture of अलङ्कार
 in one place unconnected with each other (तिलतण्डुलन्यायेन
 मिश्रणम् ; cf “मिथोऽनपेक्षया एतेषां स्थितिः सङ्घटि” (a mixture

of Rupaka and Atishayokti). Malli is too fine in his view—but Jay who follows the Mss all long is certainly not incorrect.

28. *The monkeys then shook sugriva's Madhu-grove out of joy, in pursuance to the order of Angada.*

अर्द्धरूपकम् ।

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः, परिपीतामलनिर्भराम्भसः ।

दुधुबुर्मधुकाननं ततः, कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥ २८ ॥

Prose.—ततः परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्भराम्भसः कपिनागाः मुदिताङ्गदाज्ञया मधुकाननं दुधुबुः ।

Beng.—अनन्तर कपि प्रधानगण विद्यापर्वतेर लताकुलिके उपड़ा-ईया फेलिया (अथवा भाल भाल लताकुलिके थाईया फेलिया—मल्लि-नाथ) एवं निम्नल वरगार जल पान करिया परे प्रकृष्ट अङ्गदेर आज्ञाय मधुवन काँपाईया तुलिल ।

Eng.—Then the monkey chiefs who uprooted the creepers of the Vindhya ranges (or—after Malli, who all ate the charming creepers) and sipped the pure water of the springs, disturbed the Madhu-grove pursuant to the order (by the order) of the highly pleased Angada—(or—of Angada then in good humour).

Jay.—परिखेदितेत्यादि—‘तत’ उत्तरकालं ‘कपयोनागा इव’ हस्तिन इव कपि-नागाः ‘मुदितस्य अङ्गदस्य आज्ञया मधुकाननं’ सुखीवस्य क्रौडोद्यान ‘दुधुबुः’ कम्पित-वन्तः । मधुनि उपसृज्य संभ्रमम् अकुर्वन् इत्यर्थः । ‘परिखेदिताः’ परिमुदिताः ‘विन्ध्यवीरुधः’ विन्ध्यलतागुच्छादः । ‘परिपीतामलनिर्भराम्भसः’ अर्द्धरूपकम् इति यस्मिन्नाच्च कपिनागा इति रूपितम् ।

Malli.—परोति ॥ 'ततो' ह नूतन्समागमनान्तरं 'कपयो नागा इव' कपि नागाः कपिशेष्ठाः—उपमितसमासः । अतएव उपमालङ्कारः । 'परिखादितद्वय-वीरुधः परिपीतामलनिर्भराम्भसः' विन्ध्याचले जलवह्नारफलभक्षणापनुग्रहमाः सन्तः इत्यर्थः । 'सुदितस्य हृदस्य अंगदस्य आश्रया मधुकाननं' मधुवनाख्यं सुशोबीद्यानं 'दुधवृक्षः' इच्छाविहारयोगोपदुधुवृत्तित्यर्थः ।

CHARCHA

1. ततः—after Hanuman's Arrival ; उत्तरकालम् (Jay) ; it means during the period, subsequent to the arrival of Hanuman.

2. परिखेदितविन्ध्यवीरुधः—adj to कपिनागाः । वि + रुद्ध + क्तिप् कर्त्तरि = वीरुध्, लता । "न्यङ्गादीनाञ्च" इति हकारस्य धकारः, इहृदय निपातनात् उपसर्ग-दीर्घलञ्च इति हरदत्तः । or —The short इ is lengthened by the dictum "उपसर्गस्य दीर्घल्वं क्तिप् चजादौक्किदभवेत्" । विन्ध्यस्य (विन्ध्यगिरी स्थिताः) वीरुधः लताः इति इ तत् । परि + खेद् + क्तः कर्मणि = परिखेदितः—disturbed ; uprooted. परिखेदिताः विन्ध्यवीरुधः यैस्ते इति बहु । Those who injured the creepers on the Vidhya range.

Malli rightly reads परिखादितद्वयवीरुधः । द्वयाः मनोरमाः । इदि भवाः यद्वा हृदयस्य हृदम् etc इति हृत् or हृदय + यत् । द्वयाः वीरुधः इति कर्मधा । परि + खाद् + क्त कर्मणि = पारखादिताः सम्यक् भक्षिताः ; इतस्ततः भक्षिताः ; eaten hither and thither. परिखादिताः यत्र तत्र भक्षिताः द्वयवीरुधः यै स्ते इति बहु— । The real reading of the book seems to be परिखादित-द्वयवीरुधः । For the monkeys were now in South India in Mahendra Mt. in the Eastern Ghats whereas vindhya ranges are in the central portions of India, The reading परिखादित-विन्ध्यवीरुधः may be supported on the assumption that who

before ate up creepers in the Vindya ranges, now shook Madhukanama. But this is rather unusual.

3. परिपीतामलनिर्भराम्बसः—adj to कपिनागाः । परिसम्यक् यद्वा सर्वतः पीतं इति परि + पा + क्त कर्मणि । अविद्यमानः मलः अस्मिन् इति अमलम् (क्लृव) ; निर्भरस्य अम्बः इति ६ तत् । अमलं निर्भराम्बः इति कर्मधा । परिपीतं अमल-निर्भराम्बः यै स्ते इति परिपीतामलनिर्भराम्बसः । बहु— । Who drank the pure water of the springs to their heart's content.

4. कपिनागाः—subj to दधुपुः । कपयः वानराः नागाः हस्तिनः इव इति उपमितसमासः—by the rule “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।” वानर-श्रेष्ठाः । Also compare “सुगतरपदेत्वसौ सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थ-गोचराः” in Amara.

5. सुदितांगदाश्रया—हेतौ तृतीया । सुद + क्त कर्त्तरि सुदितः glad. सुदितः अंगदः इति कर्मधा । तस्य आज्ञा इति ६ तत् । तथा । अंग + दा + क = अंगदः । आ + श्र + अङ् स्त्रियामाप् = आज्ञा । Pursuant to the order of Angada who was in high spirits ; permitted by the highly pleased Angada.

6. मधुकाननम्—obj to दधुपुः । It was a big grove of trees yielding honey and sweet fruits owned by Sugriva and protected by Dadhimukha. The monkeys out of joy sported there thereby highly injuring the plants, after having received the necessary permission from Angada who became highly pleased at the brilliant achievement of Hanuman.

7. दधुपुः—पु धातु + लिट् + उस् । Shook ; कम्पितवन्तः ; disturbed by sporting there.

Remark.

Rhetoric that occurs here owes its existence to the word

कपिनागाः । It is an instance of उपमित समास and so Malli contends that there is उपमान which Dandin defines saying “यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्नोद्भूतं प्रतीयते, उपमा नाम सा” । The view of Malli is supported by others also. The annotator of kavyadarsa writes under the sloka “समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु” (२५ परिच्छेदः ; ६ श्लोकः) ‘समासश्चेति चकारेण “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६) इत्यनेन विहितः कर्मधारयश्चेति वक्तव्यम् ; यथा पुरुषव्याघ्रः इत्यादि” । Sahityadarpan, too, seems to support this view ; cf विध्यति सुखाजं अस्याः—where सुखाजम् is said to be an instance of उपमा । But Jay following the Mss here disagrees. He says that the difference between कपि and नाग has been apparently lost sight of and so here is रूपकम् and this occurring in the second half of the sloka it should be termed अर्धरूपम् । Malli is certainly more logical ; but Jay is also not wrong as we may expound it as कपिरूपाः नागाः—elephant-like monkeys or elephants in the shape of monkeys making it thereby an instance of रूपकसमास admitted by rhetoricians. '

२७. *The monkey chief (Hanuman) explained his success to the monkeys and then went to Ramchandra in order to relate everything to him.*

एतदन्वर्थोपमायुक्तं ललामकम् ।

विटपिष्टगविषादध्वान्तनुद्वानरार्कः,

प्रियवचनमयूखैर्वीधितार्थारविन्दः ।

उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमुच्याभ्यगात् खं,

नृपहृदयमुहास्यं ब्रून् प्रमोहान्धकारम् ॥२८॥

Prose.—বিটপিমৃগবিষাদধ্বান্ননুদ্ বানরাকঃ প্রিয়বচনমযুখৌষীতার্থা-
বিন্দে: উদয়গিরিঃ ইব অদ্রিঃ স'প্রসুচ্য নৃপহৃদয়গুহ্যস্থ' প্রমোহান্বকারম্ ঘন
খলমধ্যগাৎ ।

Beng.—অগ্ৰাণ্ণ বানরগণের বিষাদরূপ অন্ধকার বিনাশকারী সেই
বানরসূর্য্য প্রিয়বাক্যরূপ কিরণের দ্বারা কার্য্যসিদ্ধিরূপ অর্থকে উদ্বো-
ধিত করিয়া, রাজা রামচন্দ্রের হৃদয় গহবরে অবস্থিত প্রমোহান্বকারকে
ধ্বংস করিবার অভিলাষে উদয়গিরিসদৃশ সেই পর্ব্বতকে পরিত্যাগ
করিয়া আকাশে উদগত হইলেন ।

Eng.—The monkey-sun, who has dispelled the darkness
of grief that seized the tree-hoppers (monkeys), and who
has blown open the lotus of success with the rays of his
agreeable speech, now rose up in the sky leaving that moun-
tain as the sun does the rising hill, with a view to dispense
with the darkness of dejection resting in the king's heart's
cave.

Jay —বিটপীত্যাদি—বানরাকঃ বানরৌসক্ ইব 'বানরাকঃ' । 'উদয়গিরিঃ
ইব অদ্রিঃ' পর্ব্বত' মহেন্দ্রম্ 'স'প্রসুচ্য খলম্ আকাশম্ অধ্যগাৎ । অধিগতবান্ ।
'বিটপিমৃগাণাম্ যৌ বিষাদ আসীত্ কথ' সীতা অন্ব'ষণীয় ইতি স 'ধ্বান্নমিষ ত'
নুদতীতি ক্লিপ্ 'প্রিয়বচনানি মযুখৌ ইব' তৈঃ করম্ভূতৈঃ 'বোধিতম্ অর্থারবিন্দ'
য়েন' অর্থঃ সীতৌপলব্ধিঃ সৌরবিন্দমিষ । নৃপহৃদয় গুহ্য তত্র তিষ্ঠতীতি
'নৃপহৃদয় গুহ্যস্থম্ । 'প্রমোহৌ বিষাদৌস্বকার ইব ত' ঘন' হনিষ্যন্ । বর্ন্তমান-
সমৌপল্যাত্ ভবিষ্যতি লট্ । এতৎ ইতি রূপকম্ অন্বর্থ'যৌপময়া যুক্ত' ললাসক' নাম ।
যল উদৈল্যস্মাদিল্যুদয়ঃ—অকর্ত্ত'রি চ কারকে—(১।১।১৫) ইত্যচ্ । স চাসৌ গিরি-
শ্চ'তি অনুরূপার্থতা । যদ্বান্বর্থ'তা নাস্তি উপমায়া: তদুপমায়ুক্তমেব রূপকম্
দ্রষ্টব্যম্ ॥

Malli.—विटपेति । विटपमृगाणाम् कपोनाम् विषादी बौद्धेन्द्रार्शनप्रयुक्त-
स्तमेव ध्वान्तं नुदतीति तन्न, त् । क्तिप् । 'प्रियवचनैः प्रियमन्दशैरेव 'मयूखैः' ;
'बोधित' ज्ञापितं विकासित' अर्थः' कार्यसिद्धिरिवारविन्दं येन स वानरः' हनुमान्
एव अर्कः अद्रिम् महेन्द्राद्रिं उदयगिरिम् इव संप्रसुच्य नृपस्य रामस्य हृदयमेव गुहा
तत्र तिष्ठतीति तत्स्थम् । "सुपिस्थ." इति कः । प्रसोहः शोकमूर्च्छां तमेव अन्धकारम्
घ्नन् हनिष्यन् । सामीप्ये लट् । खम् आकाशम् अभ्यगादुत्पपात । उपमा-
गर्भित रूपकम् ॥ २९ ॥

CHAROCHA

1. विटपिमृगविषादध्वान्तनुद—adj to वानरार्कः । विटपानि शाखाः सन्ति
अस्य इति विटप + इनि = विटपिन् हन्तः । तत्र मृगः इति सहसुपेति समासः ।
तस्य मृगः इति वा ६ तत् । मृगः पशुः । शाखामृगः—वानरः इत्यर्थः । तेषां
विषादः इति ६ तत् । वि + सद् + घञ् = विपादः । स त् कथं सीता अन्वष्टव्या
इति भावनाप्रयुक्तः, सीतायाः अदर्शनप्रयुक्तो वा । स ध्वान्तम् इव इति उपमित-
समासः—(Jay). स एव ध्वान्तम् इति कर्मधा—(Malli); ध्वान्तं तमः । तं
नुदतीति नाशयतीति नुद + क्तिप् । नुद = नुदति etc । cp—'मन्द मन्द नुदति
पवनः' इति मेषदूते । Malli reads विटपमृग ।

2. वानरार्कः—subj. to अभ्यगात् । वानरः अर्क इव इति उपमितः—
(Jay). वानरः एव अर्कः इति कर्मधा (Malli).

3. प्रियवचन-मयूखैः—करणे तृतीया—it being the instrumental
of the verb बोधित ; प्री + क = प्रियः ; वच् + लुगट् = वचनम् । प्रियं वचनमिति
कर्मधा । तदेव मयूखः इति कर्मधा—(Malli); यचनं मयूख इव इति उपमितः
(Jay). मयूखः किरणः ।

4. बोधितार्थारविन्दः—अरं शीघ्रं विन्दति इति, यद्वा अराणि दलानि विन्दति
इति अर + विद् (तुदादि) + श कर्त्तरि = अरविन्दं पद्मं । अर्थः कार्यसिद्धिः सा च
सीतायाः उपलब्धिरुपा—(successfull accomplishment of object).

अर्थः अरविन्दम् इव इति उपमितः (Jay). अर्थ एव अरविन्दम् इति कर्मधा । (Malli). बुध् + णिच् + क्त कर्मणि = बोधित ; प्रकाशित ; or उद्भासित illuminated ; blown open. cf. “अरुण उदय भेल कमल प्रकाश” । बोधितं प्रकाशितं अर्था रविन्दं येन स इति बहुव्रीहिः ; adj to वानराकः ।

5. उदयगिरिम्—obj. to परिसुच्य ; it is उपमान कर्मधा—whereas अद्रि is the उपमेय कर्मधा ; अद्रिः is here compared with उदयगिरिः । Jay says :—उदेति अस्मात् इति उत् + इ + अच् in अपादान वाक्य उदय-श्चासौ गिरिश्च इति उदयगिरिः । The sun was supposed by our ancients to rise from some particular hill which afterwards passed by the name of उदयगिरि ।

6. अद्रिम्—refers to मरुन्द्रपर्वत ।

7. संप्रसुच्य—सम् + प्र + सुच् + ल्यप् । परित्यज्य ।

8. नृपहृदयगुहास्थं—adj to प्रमोहान्धकारम् । नृन् पाति इति नृ + पा + क कर्त्तरि = नृपः, नरपालः । तस्य हृदयम् इति इ तत् । तत् एव गुहा इति कर्मधा—(Malli) ; तत् गुहा इव इति उपमितः—(Jay). तस्यां तिष्ठति इति नृपहृदयगुहा + स्था + क कर्त्तरि by the rule “सुप्ति स्थः” ।

9. प्रमोहान्धकारम्—obj. to घ्नन् । प्र + सुह् (सुच्छति) + वञ् = प्रमोहः । यद्वा सुह् + वञ् = मोहः । प्रकृष्टः मोहः इति प्रमोहः—प्रादि समासः । Excessive dejection. अन्ध करोति इति अन्ध + क्त + अण् by the कर्मण्यण् ; तमः, (dark-ness). प्रमोहः अन्धकारः इव इति उपमितः (Jay). प्रमोह एव अन्धकारः इति कर्मधा—(Malli). तम् ।

10. घ्नन्—घ्नन् + शट्, प्रथमा एकवचन ; referring to वानराकः । हनिष्यन्—नाशयिष्यन्—with a view to dispell ; here by the rule “वर्त्तमानसामौघे वर्त्तमानवद्वा” the present tense is sanctioned and so शट् (instead of स्यट्) is used ; it conveys the sense of immediate futurity. अचिरं यैव नाशयिष्यन् अधुनैव हनिष्यन् इत्यर्थः ।

11. खम् — आकाशम् ; obj to अभ्यगात् ।
 12. अभ्यगात् — अभि + इ + लुङ् । The root इ is changed to गा in लुङ् । उत्पतितवान् ; rose up.

Remark.

First let us analyse the meaning of the sloka. यथा अर्कः (सूर्यः) प्रकाशमात्रेणैव तमः नाशयित्वा कमलानि च किरणैः बोधयित्वा पश्चात् उदय-गिरिं परित्यज्य गुहास्थितम् अस्वकारम् ताडयितुम् मध्यगगनम् आरोहति, तद्वत् हनुमान् अपि आत्मनः आविर्भावेण वानराणां हृदयविषादं विनाश्य तथा प्रियवचनैः कार्यसिद्धिं च प्रकाशय पश्चात् महेन्द्रगिरिं परित्यज्य गगनम् उदयगिरिं आरोहन् सोऽहम् ताडयितुम् आकाशम् उदपतत् । Here the following are upamanas :—

अर्कं, मयूख, अरविन्द, उदयगिरि, and अस्वकार, and the following are upameyas :—

वानर, प्रियवचन, अर्थ, अद्रि and प्रसीद । The difference between the sets of upamanas and upameyas being apparently lost sight of (save in the case of उदयगिरि and अद्रि where the उपमा बोधक शब्द इव occurs), these are held to be identical giving rise to the rhetoric known as Rupaka ; but as in the case of उदयगिरि and अद्रि, उपमा predominates so the said Rupaka is called उपमागर्भित रूपकम् a Rupaka—having an instance of upama within the body of the sentence. This is Malli's view. Jay also agrees stating that the Rupaka occurring here should be called Lalamaka as it is mixed up with upama—which is अन्वर्थ—i. e. which has justified its own existence ; on the other hand, in case of a rupaka, mixed up with upama which has been merely incorporated without any legitimate justification

for, or without any special importance attached to the said incorporation, then in that case the Rupaka should be called simply उपमायुक्तं रूपकम् and not ललासकम् ।

30. *At length Hanuman gets to Ram attended by Lakshman, in the तपोवन there.*

इवोपमा ।

रघुतनयमगात् तपोवनस्थं,
विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।
परमिव पुरुषं नरेण युक्तं,
समश्मवेषसमाधिनानुजिन ॥ ३० ॥

Prose.—हनूমান্ তপোবনস্থ' বিধৃতজটাজিনবল্কল' সমশ্মবেষসমাধিনা অনুজিন যুক্ত' রঘুতনয়ম্ নরেণ যুক্ত' পরম্ পুরুষমিব অগাৎ ।

Beng.—নর-সমন্বিত পরম পুরুষের (নারায়ণের) আয় নিজ সদৃশ ব্রত, পরিচ্ছদ ও সমাধি প্রতিপালন কারী অলুঙ্গ-সনাথ, জটা ও অজিন এবং বন্ধলপরিহিত তপোবনস্থিত রামচন্দ্রের নিকট হনুমান্ উপস্থিত হইলেন । [বদরী তীরে নর ও নারায়ণ একত্রে থাকেন ; বদরীক্ষেত্র স্থিত নর ও নারায়ণের আয় রামচন্দ্র ও লক্ষণের নিকট হনুমান্ উপস্থিত হইলেন, উভয়েই তখন তপোবনে ; রামচন্দ্র জটা মৃগচর্ম্ম ও বন্ধল বেধে শোভিত ছিলেন এবং লক্ষ্মণও অম্লরূপ শম (মনঃ সংযম), এবং সমাধির (চিত্তৈকাগ্রতার) অলুষ্ঠান করিতেছিলেন এবং তুল্য বসন-পরিহিত ছিলেন] ।

Eng.—Then Hanuman reached the descendant of the race of Raghu, clad in deer skin and bark clothing, together with matted hair (on the head) and attended by his younger

brother, who had put on a like dress and had, like him, control over his mind, and (consequently) concentration (of the same), in the penance grove, just as one approaches the Supreme being attended by Nara (in the Badari-kshetra).

Jay.—रघु-तनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयम् अगात् प्राप्तवान् । तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितम् । विष्टता जटा अजिनं चर्मं वल्कलं च येन तम् । अनुजिनं कनौयसा भ्रात्रा लक्षणेन समास्तुत्याः वेशाः ससाधयश्च यस्य तेन युक्तं परमं उत्तमम् पुरुषम् पुरुषोत्तम् इव नरेण युक्तम् । वदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्यया स्थितत्वात् । इवोपमेति इवशब्देन उपमास्यस्य गम्यमानत्वात् । “उपमायाः लक्षणां विरुद्धोपमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत् साम्यं गुणमात्रेण सोपमा” । —इति । अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्योपमेयस्य तपवनस्थत्वेन विष्टतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्षणेनानुगतत्वेन गुणमात्रेण साम्यम् उपमानम् ।

Malli.—हनूमान् तपोवनस्थम् अन्यत्र वदरीवनस्थं विष्टतानि जटाजिनवल्कलानि येन तं समाः शमवेषसमाधयो यस्य तेन अनुजिनं लक्षणेन युक्तं रघुतनयम् रामं नरेण युक्तं रघुतनयम् परमपुरुषम् नारायणमिवागात् । प्रापत् । अत्र उपमानोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपादकशब्दरूपचतुरंगयोगात् पूर्णोपमा—तत्रापि सादृश्यप्रतिपादक इवशब्दयोगात्प्रतीतिः ॥

Charcha

1. तपोवनस्थम्—तपसः वनम् इति तादर्थ्यं १ इ तत् ; यद्वा तपःप्रधानं वनम् तपःसाधनं वनं वा इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । तत्र तिष्ठति इति तपोवन + स्था + क = तपोवनस्थः ; तम् । adj to रघुतनयम् ।

2. विष्टतजटाजिनवल्कलम्—adj to रघुतनयम् ; जटाश्च अजिनं च वल्कलं च जटाजिनवल्कलानि । इन्द्र समासः । अजिनं मृगचर्म । वि + घृ + क्त कर्मणि = विष्टत ; परिहितः । विष्टतानि जटाजिनवल्कलानि येन तम् इति बहुव्रीहिः ।

3. समश्मवेषसमाधिना—adj to अनुजिन ; शमः = अन्तरिन्द्रियनियन्त्रणम्, शम इत्युच्यते। Having mind under control, checking of the mind, वेषः परिच्छेदः ; तपस्त्रिवेष इत्यर्थः। Garb of an ascetic. समाधिः—सम् + आ + धा + क्ति। समाधिः—चित्तस्य एकाग्रता ; तथाहि पातञ्जलि योगः समाधिः ; स तु चित्तवृत्तिर्निरोधरूपः ; by samadhi, concentration of the mind is generally implied. समः = तुल्यः, रमिण एव तुल्यः। शमस्य वेषः च समाधिश्च इति शमवेषसमाधयः इन्द्र समासः। समाः रमिण तुल्यः। शमवेषसमाधयः यस्य तेन इति बहुव्रीहिः।

4. अनुजिन—अनु पश्चात् जायते इति अनु + जन् + ङ कर्त्तरि। अनुक्त कर्त्तरि ऽद्या।

5. युक्तम्—युज् + कर्मणि क्त। Its अनुक्त कर्त्ता being अनुजिन and it itself qualifies रघुतनयम्।

6. रघुतनयम्—obj to अगात्। तनयः = पुत्रः, सन्ततिः। रघोः लक्षण्या रघुकुलस्य तनयः सन्तानः इति ङ तत्। A descendant from the line of Raghu.

7. नरेण—अनुक्त कर्त्तरि ढतीया ; the verb being युक्तम्।

8. परम्—अष्टम्, उत्तमम् ; adj to पुरुषम्।

9. पुरुषम्—परमपुरुषम्, नारायणम्।

10. अगात्—ङ + लुङ् + ङ। अगतम् ; got to.

N. B.—“नर-नारायणौ ऋषौ”—So say our ancients. It is said Nara and Narayan were two prominent sages incarnations of आदिपुरुष—they were constant companions and they practised penance for long at Badarikasram which still is the highest place of sanctity with the Hindus. During the Dwapar yuga, they descended on earth as Krishna and Arjuna. The theosophists too admit their greatness.

Remark.

Analysis of the sense—यथा कश्चित् वदरोवनस्थं विष्टतजटाजिन-
वल्कलम् सम-शम वेषसमाधिना नरेण युक्तं परमं पुरुषम् उपैति, तथा हनुमान्
तपोवनस्थं विष्टतजटाजिनवल्कलं समशमवेषसमाधिना अनुजं युक्तं रघुतनयम्
अगात् । The rhetoric occuring here is उपमा । परमपुरुष being
उपमान, रघुतनय the उपमेय । Now here all the requirements occur
in full and are clearly expressed ; viz

उपमेय—रघुतनयम्, उपमान—परमपुरुषम् । सादृश्यबोधक शब्द इव ।
सामान्यधर्मः (common property or common attributes)—तपो-
वनस्थं, विष्टतजटाजिनवल्कलं. and समशमवेषसमाधिना अपरं अतुगतलं ;
the अपर being in one case लक्षण and in another case वर ।

On account of all the requirements being present and
explicitly stated, the उपमा is called पूर्णोपमा औत्तरे or औत्तरे पूर्णोपमा ।
The Mss, and Jay too calls it इवोपमा ।

31. Hanuman then lay prostrate before Rama and
presented him the gem that lay on Sita's head.

यथोपमा ।

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं,
परिविरलांगुलिनिर्गताल्पदीप्ति ।
तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत् परिभुग्जानुसूधा ॥ ३१ ॥

Prose.—करपुटनिहितं परिविरलांगुलिनिर्गताल्पदीप्ति रत्नं दधत् स परिभुग्-
जानुसूधा (सन्) तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपम् अनमत् ।

Bang.—हनुमान् गेहे रत्न (जीतार हूड़ागि), बाह्य हहेते अङ्गुलि-
मध्य दिशा अन्न अन्न दीप्ति बहिर्गत हहेते छिन्न, हस्ते स्थापित करिष्या,

जान् ७ मूर्त्तिं अवनत करतः अन्न कपिलवर्णं घनमेघमध्यवर्तीं चन्द्रेर श्वाय
(शोभमान) राजांके प्रणामं करिनेन ।

Eng.—Then, he lay, with his thighs and head made prostrate before the king, appearing like the moon, shrouded in slightly tawny and massy clouds, taking upon the folds of his hands, that gem, from which slight glaze was coming out through the interval (got) between the fingers.

Jay.—करपुटनिहितम्—इत्यादि । करपुटे करग्रन्थे निहितं न्यस्तम् रत्नं सीता-
चूडामणिं परिविरलांगुलिभ्यो निर्गता अल्पादीप्तयो यस्य तद्रत्नं दधत् धारयन् स हनुमान्
नृपम् रामम् अनमत् प्रणतवान् । परिभुग्ने अवनते जानुनीं मूर्धा च यस्य हनुमतः
यद्येन्दुं इन्दुमिव तनुः तथा कपिलश्च यो घनः मेघः तत्र स्थितम् इन्दुमिव नृपम् । यथो-
पमेति यथाशब्देन उपमायस्य गम्यमानत्वात् ॥३१॥

Malli.—करेति । करपुटे निहितम् परितो विरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्प-
दीप्तयो यस्य तद्रत्नं अभिज्ञानरत्नम् दधत् स हनुमान् परिभुग्मं अवनतम् जानुनीं च
मूर्धा च जानुमूर्धं यस्य स सन् । तनीं अल्पं कपिले पिङ्गले घने मेघे स्थितम् इन्दुम्
यथा इन्दुमिव स्थितम् हनुमतसन्निधानात् इति भावः । नृपम् रामम् अनमत् प्रणतः ।
अत्रापि पूर्ववत् पूर्णोपमा यथाशब्दप्रयोगात् ।

CHARCHA

1. करपुट निहितम्—adj to रत्नम् । करयोः हस्तयोः पुटम् इति ६ तत् ।
the fold of the hands. तत्र निहितम् इति सुप्सुपा । नि + धा क्त कर्मणि
= निहितम् । This shows careful handling of the gem.

2. परिविरलांगुलि निर्गताल्पदीप्ति—adj to रत्नम् । परितः विरलाः इति प्रादि
समासः । तादृश्यः अंगुल्यः इति कर्मधारयः । निर + गम् + क्तः कर्त्तरि इति निर्गतः ।
परिविरलांगुलिभ्यः निर्गताः इति ५ तत् or सुप्सुपा । अल्पा दीप्तिः इति कर्मधा ।
दीप् + क्त = दीप्ति । परिविरलांगुलिनिर्गता अल्पदीप्तिः यस्मात् तत् इति वङ्— ।

3. दधत्—धा + शठ् ; referring to सः ; प्रथमा—एकवचनम् ।
 4. परिसुग्रजानुसूर्ध्व—adj to सः ; जानुनी च सूर्ध्वं च जानुसूर्ध्वं । प्राण्यङ्ग-
 लात् समाहारः । परि + भुज + क्तः = परिसुग्रः । भुजो कौटिल्यं इति तदादि-
 गण्यः धातुः ; to bend, to curve ; भुजति । और्दलात् निष्ठानत्वम् । परि-
 सुग्रः = अवनत bent ; परिसुग्रं जानुसूर्ध्वं यस्य स इति बहुव्रीहिः ।
 5. तनुकपिलघनस्थितम्—adj to इन्दुम् । तनुः = अल्पः । कपिलः पिगलः
 tawny. तनुश्चासौ कपिलश्च इति तनुकपिलः कर्मधा । तादृशो घनः इति कर्मधा ।
 घनः = मेघः ! तव स्थितम् इति ७ तत् or सुप्सुपा ।
 6. अनमत्—नम + लङ्, द । verb. to सः ।

Remark.

Jay following the Miss says that “तनुकपिलघनस्थितं इन्दुम् यथा” stands in relationship with रत्नम् the former being the उपमान and the latter the उपमेय ; in his opinion तनु means clear or transparent. Malli differs and in our charcha and prose order we have followed him. According to Jay, the simile is drawn with the help of यथा and so it is called यथोपमा । Malli calls it a पूर्वोपमा—अथैतो as before, यथा being competent to take the place of इव in a simile.

32. *Ram eyed the gem of Sita which instilled
 fresh hope unto him.*

सहोपमा ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः

परिपूर्णाश्रितरश्मिमण्डलः ।

समदृश्यत जीविताश्रया

सहरामिण वधूशिरोमणिः ॥ ३२ ॥

Prose.—रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः वधूश्शिरोमणिः रामेण जीविताशया सह समदृश्यत ।

Beng.—श्रीरामचन्द्र, उज्ज्वल ও রত্নগৌরব সনাথ এবং পূর্ণচন্দের রश्मির আশ্রয় दीप्तिशील पत्नीর शिरोमणि নিজের জীবনের আশার সহিতই दर्शन করিলেন । (অর্থাৎ সীতা বিরহে রামচন্দের दीर्घদিন সীতার জীবনের আশা পরিত্যাগ করিয়াছিলেন এক্ষণে সীতাদেবীর চুড়ামणि দেখিয়া তাঁহার জীবনের আশা হইল) ।

Eng.—The crest-gem of his wife which was shining and highly esteemed amongst its class and was possessed of a lustre like that of the full-moon-light, was now eyed by Ramchandra together with the hope of his own life.

Jay.—रुचिर इत्यादि—वधूश्शिरोमणिः सीताचूडामणिः । उन्नतं महद्गौरवं महामूर्धादिलक्षणं यस्य, रुचिरी दीप्तिमांश्चासौ उन्नतरत्नगौरवश्चेति सः । परिपूर्णस्य अमृतरश्मश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः । रामेण समदृश्यत संदृष्टः । कर्मणि लङ् । जीविताशया सह सार्धं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सह । सा रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति इति कृत्वा । उन्नतरत्नगौरवात् उन्नतं रत्नेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यामिति । परिपूर्णम् अमृतम् अमरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति । सहोपमेति सहशब्देन जीविताशया उपमाद्योतनात् ।

Malli.—रुचिर इति । उन्नतं महत् रत्नेभ्योः गौरवम् उत्कर्षो यस्य स, रुचिर उज्ज्वलः स चासौ उन्नतरत्नगौरवश्चेति वैवक्षिकी विशेषणसमासः । आशापक्षे रुचिरा प्रीतिदीप्तं रत्नेष्विव गौरवं आदरो यस्याः तथा इति लिंगविभक्तिविपरिणामः । परिपूर्णामृतरश्मिः पूर्णेन्दोरिव मण्डलं यस्य सः । अन्यत्र परिपूर्णम् अमृतम् अमरणमेव रश्मिमण्डलं सारो यस्यास्तथेति पूर्वं वत् विपरिणामः । एवंविधो वधूश्शिरोमणिः रामेण कर्मा जीविताशया । इतः परं जीविष्यामि इति मनोषया सह समदृश्यत संदृष्टः तद्वत् संदृष्टः इति औपम्यगम्यतायाम् सहोक्तिभेदोऽलङ्कारः । “सहार्थेना-

नव्योर्थव भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितोपम्यपर्यन्ता सा सङ्कोक्तिरिच्छते” इति लक्षणात् । अत्र कर्मसाहित्यम् । आशाशिरोमणिमन्दर्शनयोः समीचाचाक्षयज्ञान-लक्षणायोः भेदे अभेदश्चोक्तः । अतश्च शिरोमणिः प्रकृतत्वात् वस्तुनः समप्राधान्येऽपि आशायाः सहाय्येनान्वयात् प्रस्तरप्रहरणे शाखाया इव सम-प्राधान्यम् । एतच्च चतुर्थी षष्ठौ शावरे सुवक्त्रं प्रस्तरे शाखाययवत् इत्यत्र इति संक्षेपः ।

CHARCHA

N. B.—The two adjectives qualify both शिरोमणि and जीविताशया and hence the prose construction is this :—रुचिरोन्नत रत्नगौरवः परिपूर्णमृतरश्मिमण्डलः बहुशिरोमणिः रुचिरोन्नतरत्नगौरवया परिपूर्णमृत-रश्मिमण्डलया जीविताशया सह रामेण समदृश्यत ।

1. रुचिरोन्नतगौरवः—adj to बहुशिरोमणिः । उद + नम् + क्त कर्त्तरि = उन्नतः । रत्नम्—जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते । रत्नेभ्यः गौरवम् इति सङ्ग-सुपेति समासः । गुरोर्भावः इति गौरवम् = उत्कर्षः, महावर्गादिलक्षणम् । उन्नतं रत्नगौरवं यस्य स इति बहु— । रुचिरः उज्ज्वलः shining. रुचिरस्यासौ उन्नतरत्न गौरवश्च इति कर्मधा । सीताचूडामणिः उज्ज्वलः तथा रत्नेभ्यः अधिकतरम् उत्कर्षम् आवहन् आसौत् ; now by the लिङ्गविभक्तिविपरिणाम process (that is the changing of the gender and vibhakti of an adjective so as to make it an attributive for one or more additional nouns or pronouns,) it will qualify जीविताशया also ; in that case the form (after लिङ्गविभक्तिविपरिणाम) will be रुचिरोन्नतरत्नगौरवया—the word being in the feminine gender and third case-ending after जीविताशया । In will be expounded as such :—रुचिरा = रुचिं प्रीतिम् राति ददाति इति रुचि + रा + ङ or क कर्त्तरि, स्त्रियामाप् ; आनन्द-दायिनी । उन्नतम् रत्नेष्विव गौरवं बहुमानी यस्यां सा इति उन्नतरत्नगौरवा ।

रुचिरा चासौ उन्नतरत्नगौरवा चेति रुचिरोन्नत गौरवा । तथा । यथा रत्नेषु गौरवम्
तथा आशायामपि अधिकं गौरवम् इति भावः ।

2. परिपूर्णमृत—रश्मिमण्डलः = adj to वधूशिरोमणिः । परि + पूरि or पूर
दिवादि + क्त = परिपूर्णः । न मृतम् or मृतात् अन्यत् इति अमृतम्—नञ समासः ।
अमृतमयः रश्मिः किरणः इति शाकपाथिवादित्वात् समासः । चन्द्रः । परिपूर्णः
सम्पूर्णमण्डलः षोडशकलः इति यावत् अमृतरश्मिरिति कर्मधा । The full moon.
तस्य मण्डलं इव मण्डलं यस्य स इति बहु । मण्डल परिवेषः ; circumference ;
it will be परिपूर्णमृत रश्मिमण्डलया—qualifying जीविताशया । Expound
it thus :—मृ + क्त भावे = मृतम् = मरणम् । तस्य अभावः इति अमृतम् अमरणम् ।
नञ समासः in the sense of अभाव (cf. तत्सादृश्यमभावश्च etc) ; परिपूर्णम्
अमृतम् इति कर्मधा । सम्पूर्णं जीवितम् ; the whole span of life ; the
complete duration of life. परिपूर्णमृतम् (एव) रश्मिमण्डलं सारः (light,
essence) यस्याम् सा इति बहु । इया । In which the light (as the
essence) is nothing but duration of life.

3, वधूशिरोमणिः = उक्तं कर्मणि रमा । वध्वाः शिरोमणिरिति इतत् ; शिरः-
स्थितः मणिः इति शाकपाथिवादित्वात् समासः ।

4. जीविताशया = जीव + क्त भावे = जीवितं जीवनम् । तस्य आशा इति
इ तत् ; इया । सहाये इया ।

5. समदृश्यत = सम् + दृश् + लङ् त कर्मणि ; its उक्त कर्म being वधू
शिरोमणिः and अनुक्त कर्त्ता = रामेण ।

Remark—The rhetoric occuring here is सङ्गोक्ति (acc to
Malli) ; Dandin defines it saying सङ्गोक्तिः सङ्गभावेन कथनं
गुणकर्मणाम् । But this गुणकर्मणाम् सङ्गभावेन कथनम् must be
based on अतिशयोक्ति (which is in this case either भेदे अभेदरूपा
or कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा—taking the succession

of the cause and the effect to be simultaneous) and so Sahityadarpan defines it saying—महायस्य बलादेकम् यत् स्याद्वाचकं द्वयोः, सा सङ्घोक्तिः सूत्रभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् । Again if this सङ्घोक्तिः be based on अतिशयोक्ति of the भेदेऽभेदेरूप type, then it may be of two kinds according to the very nature of अभेद in भेद ; it may be due to श्लेष or it may be otherwise. Now let us see what is the case here. वधूश्चिरोमणिः and जीविताशा were eyed simultaneously ; but there is भेद difference between वधूश्चिरोमणि सन्दर्शन and जीविताशासन्दर्शन ; in the former case, the word सन्दर्शन conveys the idea of चाक्षुषज्ञान whereas in the case of the latter सन्दर्शन means मनीक्षा (विचार) ; but the difference between these two सन्दर्शन has been lost sight of and they are averred to be taken at the same time, so it is सङ्घोक्तिः based on अतिशयोक्ति of the भेदेऽभेदेरूप type ; we may explain it otherwise also ; first he eyed the gem and then he hoped to live longer ; thus the looking of the gem was the cause of his hope of living longer ; the first (as it is the cause) certainly occurs first and the second as it is the effect comes next ; but the succession of these two things the cause and the effect is ignored and is held to be simultaneous, so here is सङ्घोक्तिः, based on अतिशयोक्ति of the कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा type.

Jay following the Mss contends that here is सङ्घोपमा because here is simile (उपमा) ; जीविताशा being उपमान and चिरोमणि being उपमेय—and this औपम्य (equality, similarity) is expressed by the word सह so it is सङ्घोपमा ; the common property (be-

longing to both उपमान and उपमेय) being expressed by the two adjectives which go on to qualify both वधूश्चिरोमणि and जीविताशा । Now in उपमा—the उपमेय is predominant the उपमान subordinate ; if चिरोमणि is given greater prominence then Jay may be right ; but if equal importance be attached to both चिरोमणि and जीविताशा then Malli is also right.

33. *The crest gem appeared like Ram's own self preserving the dignity only.*

तद्धितोपमा

अवसन्नरुचिम् वलागतम्, तमनामृष्टरजोविधूसरम् ।

समपश्यदपेतमैथिलिं दधतम् गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३ ॥

Prose.—अवसन्नरुचिम् वलागतम् अनामृष्टरजोविधूसरम् अपेतमैथिलिं गौरवमात्रम् दधतं तम् आत्मवत् समपश्यत् ।

Beng.—बागच्छ सेई गणिके तौहार निजेबई मत् दशांपन्न देखिलेन—ठिक तौहारई मत् हीनकास्ति, बनबागी, धुलाय धूसर एवंगीता बिबही ; तौहारई मत् उहा केवल निजेर गौरवटुकु बजाव राखिशाछे ।

Eng.—He beheld the gem sharing the same lot with him, like his own self it was reduced in lustre, gone to forest, gray with dust that was not rubbed out and was bereft of the daughter of the king of Mithila, and preserving only its own dignity.

Jay.—अवसन्नरुचिम् इत्यादि । ‘तं चिरोमणिं आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् रामः’ । [तेन तुल्यम् (५।१।११५) इति वतिः] ‘अवसन्नरुचिम्’ मन्दग्रभं

वैशीवन्धनमलिनत्वात् । इतरत् सशोकत्वात् । 'वनागतम्' अशोकवनिकाग्न्यवन-
मावतम् इतरम् पितुरादेशात् वनम् आगतम् । सुप्सुपेति समासः । अनामृष्टम्
अनपनीतं यद् रजः तेन विधूसरम् उभयमपि अपेतमैथिलि येन यस्माद्वा । 'दधत्'
गौरवमात्रं' गुरुत्वमेव न दीप्तादिकं इतरं साहात्म्यं दधतम् । तद्धितोपमेति तद्धित-
प्रत्ययाः द्रष्टव्याः ।

Malli.—अवसन्न इति । 'अवसन्नरुचिम्' एकत्वं संस्काराभावात् अन्यत्वं विरुद्ध-
दुःखाच्चक्षीणकान्तिसीकत्वं 'वनात्' अशोकवनात् 'आगतम्' अन्यत्वं वनमागतम् प्राप्तम् ।
'अनामृष्टेन' अनुपनृन्नेन 'रजसा विधूसरम्' मलिनम् । अपेता मैथिली यस्मात् तम्
'अपेतमैथिलिम्' [समासान्तविधिरनित्यत्वात् "नट्टातश्च" इति कप्रत्ययाभावः ।
"गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ऋस्त्वम्] 'गौरवमात्रम्' गुरुत्वमात्रं बहुमानमात्रम् च
'दधत्' मनिम् आत्मवत् आत्माना तुल्यम् [तेन तुल्यं इति तुल्यार्थे] वतिप्रत्ययः ।
अतएव धर्मव्यवधानेन सादृश्यप्रतीतिः आर्थी तद्धितगा पूर्णोपमा ॥ ३३ ॥

N. B.—In the sloka, the rhetoric is upama, the gem being
the upamana, and आत्मा (in आत्मवत्) being the upameya. Now
the attributes, common to them are expressed by the adjec-
tives ; and hence they qualify both तम् (मणिम्) and आत्मानम् इव
ददर्श । आत्मानम् इव = आत्मवत् ।

CHAROHA.

1. अवसन्नरुचिम्—adj to तम् as well as to आत्मानम् । अव + मृष्ट
+ क्त = अवसन्न ; क्षीण reduced. रुचिः = कान्तिः । अवसन्ना रुचिर्यस्य
तम् । मन्दप्रभम् । मणिः संस्काराभावात् तथा वैशीवन्धनवशात् च अवसन्नरुचिः ;
रामश्च विरुद्धदुःखात् तथा शोकत्वात् अवसन्नरुचिः ।

2. वनागतम्—adj to तम् and आत्मानम् । वनात् अशोकवनात् आगतम्
रामचन्द्रसमीपे उपस्थितम् इति ५ तत् or सुप्सुपा । In case of आत्मानम् वनम्
दण्डकारण्यम् आगतम् प्राप्तम् पितुरादेशात् इति २ तत् or सुप्सुपा ;

३. अनासृष्टरजोविधूसरम्—adj to तम् and आत्मानम् । आ + सृज् (माष्टि) + क्त कर्मणि = आसृष्ट । परिष्कृतः । उपनुनूनः इत्यर्थः ; rubbed ; न आसृष्टम् इति नञतत् । अनासृष्टः । अनासृष्टं रजः इति कर्मधा । विशेषण धूसरम् इति प्रादिः । अनासृष्टरजसा विधूसरम् इति ३ तत् ।

४. अपेत मैथिलिम्—adj to तम् and आत्मानम् । अप् + इ + क्त = अपेतः । अपगतः विच्छिन्नः—bereft ; destitute of. मिथिलायाः राजा इति मिथिला + अञ = मैथिलः । तस्य अपत्यं कन्या इति मैथिली by the rule “पुंयोगादाख्यायाम्” । अपेता मैथिली यस्मात् तम् इति बहु ; जानकौविच्छेद-विधुरम् । See Malli for grammar here.

Note that मिथिला was the name of a जनपद also of a नगर, the capital of the जनपद । The latter is meant here. If meaning the जनपद we should say मिथिलानां राजा in the plural and not मिथिलायाः । Janaka had two other names वैदेह and मिथिल, cp जन्मना जनकः सोभूत् वैदेहस्तु विदेहजः । मिथिला मथनाज्जात मिथिला येन निर्मिता Bhagavatam. मिथिलस्य निवाधो जनपदः मिथिला । The fem. is by usage and not regulated by grammar. “लिङ्गमशिश्वम् लोकाश्रयत्वा-ल्लिङ्गस्य” । Lastly मिथिलायाः राजा इत्यञ् as above. Again by transference of epithets मिथिल may mean any partisan of मिथिल i, e, a class of क्षत्रिय । Hence मिथिलानां निवासी जनपदः मिथिलाः । तेषां राजा मैथिलः । अञ् by the rule “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” and “तस्य राजन्यपत्यवत्” ।

५. गौरवमावम्—गुरोर्भावं इति गुरु + अण् = गौरवम् । गौरवमेव इति गौरव-मावम् नित्य समासः—सयूर व्य'सकादिलात् समासः ; obj to दधतम् ।

६. दधतम्—धा + शट् = दधत् । तम् । adj to तम् and आत्मानम् ।

7. आत्मवत्—आत्मानम् इव (आत्माना तुल्यम्) इत्यर्थे तेन तुल्यम् इति वति प्रत्ययः । See Jay and Malli.

8. समपश्यत्—सम् + दृश् + लङ्, द । verb to see ।

Note.—अपेतशैथिलिम् इत्यत्र अपेता मैथिली यस्मात् तं इति वाक्ये “नद्युतश्च” इति सूत्रेण क-प्रत्ययो कथं न स्यात् इति चेत् ?—उच्यते । अनित्यः खलु भवमासान्त-विधिः ; तस्मादेव । The rules governing the samasa are not obligatory ; they may be sometimes violated and it is a case of violation.

अनं तथा चेत् कथमत्र ईकारस्य ऋस्त्वम् ? उच्यते । शीस्त्रियोरुपमज्जनस्य इति सूत्रेण ऋस्त्वम् ।

Remark.

The simile occurring here is of the पूर्णोपमा type ; the उपमान (आत्मानम्), the उपमेय (तम्), the मादृशवाचक शब्द (वत्) and the common attributes all being present. But the मादृशवाचक शब्द and the उपमेय are found in one body undergoing the change by the rule “तेन तुल्य” of the तद्धित ; It is permissible. Dandin writes :—इव वद वा यथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः etc.

[अत्र टीका—by I. vidyasagar—वदिति इत्यर्थे तुल्यार्थे च विहितो वति-प्रत्ययः । तस्य अनुशासनं च “तत्र तस्यैव” (५।१।११६) ; तेन तुल्यं क्रिया चेत् वति (५।१।११५) इति]. Now the तद्धित suffix causing the उपमा—the उपमा passes here by the name of तद्धितोपमा ? Sahityadarpan also says—“इह तद्धिते समासे ।” “इह = श्रौती and आर्थी । श्रौती यथैव वा शब्दाः इवाथो वा वतिर्यदि । आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तु स्याथो यत्र वावर्ततः । अत्र “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” इति सूत्रेण वति प्रत्ययात् आर्थी पूर्णोपमा ।

34. The wonderful feat of Hanuman led Ram, Lakshman and Sugriva to believe that he could supply them with any thing they desired.

लुप्तोपमा

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-

चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।

सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं

शास्त्रामगानीकपतिश्च मेने ॥ ३४ ॥

Prose.—सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थः हनूमान् चिन्तामणिः कथं न स्यात् इति सलक्ष्मणः भूमिपतिः (रामः) शास्त्रामगानीकपतिश्च (सुग्रीवः इत्यर्थः) तदानीं मेने ।

Beng.—हनूमान् अ शक्तिते (रामचन्द्र) आकाङ्क्षित वस्तु सम्पादन करिषांछेन—अतः इति चिन्तामणि जट्ट इहेवेन ना केन—एहेरूप प्रीरामचन्द्र, लक्ष्मण, एवं वानरपति अक्षीव चिन्ता करिषांछेनेन ।

Eng.—Why will not Hanuman, who had done the desired object by dint of his might, be equal to chintamani (the precious stone that creates gold)—so thought Ram-chandra with Lakshmana as also the monkey chief.

Jay.—सामर्थ्येति, 'सामर्थ्येन शक्त्या सम्पादितो निष्पादितो वाञ्छितो अभिलषितोऽर्थो' येन 'स हनूमान् कथं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यात्' इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपतिः रामः शास्त्रामगानीकपतिश्च सुग्रीवः, लुप्तोपमेति चिन्तामणिरिव इत्यत्र इवशब्दार्थस्व गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥

Malli.—सामर्थ्येति, 'सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितवाञ्छितार्थः' सम्पादित-मनोरथः 'हनूमान् कथं चिन्तामणि न स्यात् इति लक्ष्मणो भूमिपतिः रामः तदानीं मणिदर्शनकाले मेने' । 'शास्त्रामगनीकपतिः' कपिसेनापतिः सुग्रीवश्च 'तथा मेने', चिन्तितार्थदर्शनात् चिन्तामणिरिवैवम् इत्युत्प्रेक्षा ।

CHARCHA

1. सामर्थ्यं etc—adj to हनुमान् । समर्थस्यभावः इति समर्थ + ष्यञ् = सामर्थ्याम् । तेन सम्पादितमिति ३ तत् । सम् + पद + णिच् + क्त कर्मणि = सम्पादित done । वाञ्छ् + क्त = वाञ्छितः । वाञ्छितः अर्थः इति कर्मधा । सामर्थ्या-सम्पादितः वाञ्छितार्थः येन स इति बहु ।

2, चिन्तामणिः—रत्नविशेषः । चिन्ता भावना लक्षणया चिन्तितवस्तु । चिन्तादायी चिन्तितवस्तुप्रदाता मणिरिति शाकपाणिंवादित्वात् समासः । तथाहि श्रीकृष्णकर्णामृते चिन्तामणिर्जयति ; cf.—मणिं वैके अविज्ञत प्रसवे ह्रस्वभार—श्रीचैतन्यचरितामृतम् । चिन्तामणिस्तु, स्वर्णादिप्रसवकारो रत्नविशेषः । Harivamsa also supports this ; स तु अभीष्टवस्तुप्रदाता । अत्र हनुमान् यतः श्रीरामस्य अभीष्टवस्तु सम्पादितवान्—अतः स चिन्तामणिना सह भीमस्य गच्छति ।

3. सलक्ष्मणः—लक्ष्मणेन सह वर्तमानः यः स इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । adj to भूमिपतिः ।

4. भूमिपतिः—भूमेः पतिः इति ६ तत् ; subj. to सेने ।

5. शाखामृगानीकपतिः—शाखामृगानाम् अनौकम् (सैन्यवाहिनी) इति शाखामृगनीकम् । ६ तत् । तस्य पतिरिति ६ तत् । subj to सेने ।

6. सेने—मन् + लिट् ए । The construction is this:—भूमिपतिः सेने, शाखामृगानीक पतिश्च सेने ।

Remark.

The rhetoric occurring here is upama ; Hanuman being upameya and chintamani the upaman ; सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थः—being the common property. But the सादृश्यबोधक शब्द इव being absent, the upama passes by the name लुप्तोपमा । The is after the Mss followed by Jay ; but Dandin makes no mention of it. Sahityadarpan admits it (as उपम्यवाचिनोक्तोपे

समासे क्विप् च द्विधा), but his case is different. It is his opinion, the इव may disappear either on account of samasa or on account of क्विप् प्रत्यय; but neither of the cases are here; so Jay's view is supported neither by Dan 'in nor by Sahityadarpan. Malli following modern opinion takes it to be a case of उत्प्रेक्षा, (भवेत् सम्भावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना—Sahityadarpan; अन्यथा स्थितामृत्तिश्चितनस्थितरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्षते यत्र तासुत्प्रेक्षा विदुर्बुधाः) here Hanuman is conceived as chintanani—as he is the fulfiller of desired object. The view of Malli seems to be a better one from existing books. But as already said Bhatti follows some old book on rhetoric now lost to us.

35. Hanuman expressed his view about Ravana saying that he lies at Lanka only to meet his death at your hands.

समोपमा

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान्

सीतास्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः ।

लङ्कावनं सिंहसमोऽधिगते

मर्तुं द्विषन्नित्यवददनुमान् ॥ ३५ ॥

Prose.—सिंहसमी जाल्मः द्विषन् युष्मान् क्षयवायुकल्पान् अचेतन् सीतास्फुलिङ्गं परिगृह्य लङ्कावनम् मर्तुम् अधिगते इति हनुमान् अवदत् ।

Beng.—सिंहसदृश असमीक्ष्यकारी शत्रु तोगादिगके प्रलय बायु तूल्या ना जानिया जीतारूप अग्नि फूलिङ्ग लईना मरिबार निमित्तई लङ्का बने अवस्थिति करितेछे—एई कथा हनुमान् बलिनेन ।

Eng.—The lionlike rogue your enemy by not recognising you a veritable dissolution-wind, is residing at Lanka with the spark of Sita to die—so said Hanumat (to Rama etc).

Or Thus.—The lion like inconsiderate foe, without knowing you to be (as dreadful as) the doomsday wind, resides in the Lanka forest, taking the spark of fire in the shape of Sita (with him) in order to meet his death only—so said Hanuman.

Jay.—युष्मान् रामादीन् चयवायुकल्पान् प्रलयकालमहावायुमदृशान् अचितन् अजानन् [चित्ती स'ज्ञाने इति भौवादिकः] । द्विषन् दशाननः जायः सूर्खः सीता-स्फुलिङ्गम् सीताम् अग्निकणमिव परिगृह्य आदाय लङ्कावनम् अधिशते । मर्त्यम् मरि-ष्यामिति सिंहसम इत्यवदत् हनूमान् । समोपमं—समशब्देन उपमायाः अमिधानात् । अत्र निभसदृशादयः अपि द्रष्टव्याः ।

Malli.—युष्मान् इति । सिंहसमीपतएव जायःसमीप्यकारौ आपदचिह्नित इत्यर्थं द्विषन्मित्रो रावणः [“द्विषोऽमित्रे ” इति शब्द प्रत्ययः] युष्मान् ईषदसमाप्तः चयवायुः प्रलयमारुतः ततकल्पान् तद्वत् अग्निसंघुञ्जकान् ‘अचितन’ अजानन् [चित्तीभौवादिकात् लटः शब्दादेशः] ‘सीता स्फुलिङ्गः अग्निकण इव तं परिगृह्य’ आदाय लङ्काम् वनमिव इत्युभयत्र उपमितसमासः । स्पष्टोपमानरसाहचर्यात् । अतएवात्र अनुक्तीवाख्यौ लुप्तोपमानेदौ । तदनम् मर्त्यम् अधिशते । स्वावासवने स्फुलिङ्गगलेषा सिंह इव त्वयैव वायुना संघुञ्जिताग्निना तेनैव सह भक्ष्यते इत्यर्थः । इति हनूमान् अवदत् । अत्र कल्पादीनां समसदृशादिशब्दानां “तेन तुल्यम्” इति वतेश्च धर्मिहारा सादृश्यप्रतिपादकत्वात् आर्थोपमा । तत्र तस्यैव इतीवार्थे वनेः इववायथादिशब्दानांचसाक्षात्सादृश्यबोधकत्वात् तत् प्रयोगे श्रौतीति विवेकः ॥

CHARCHA.

1. सिंहसमः—adj to द्विषन् । सिंहसमः इति ३ तत् । हिनस्यति

ककत्तरि = सिंहः, पृषोदादित्वात् साधुः । सिंहे वर्षविपर्ययः इति अत्र वर्ष-
विपर्ययः (metathesis) द्रष्टव्यः ।

2. जाळः—adj to द्विषन्; असमौल्यकारी inconsiderate.

3. द्विषन्—subj. to अधिशेते । द्विष् + शृह = द्विषन्; to denote enemy the suffix शृह is attached to द्विष् । See Malli.

4. युष्मान्—obj to अचेतन् । रामादीन् ।

5. चयवायुकल्पाण्—adj to युष्मान्; चयः = चि + अच । प्रलयः ।
वा + यु = वायुः । चयकालीनः वायुः इति शाक पार्थिवादित्वात् समासः । ईषद
समासः चयवायुः इति अर्थे कल्पप्रत्ययः, तेन चयवायुकल्पाः तान् । प्रायेण प्रलय
पवनतुलितान् । This indicates Ravana's destruction.

6. अचेतन्—चित संज्ञाने इति भ्वादिः । चेतति । चित + शृह =
चेतन् । न चेतन् इति अचेतन्—नञ समासः । अजानन्—without
knowing.

7. सीता स्फुलिङ्गम्—obj to परिगृह्य । सीता स्फुलिङ्गः इव इति उपमित
समासः । स्फुलिङ्ग अग्निकणः (sparkle fire). स्फुलिङ्गसदृशी सीताम् इत्यर्थः ।

8. परिगृह्य = परि + गृह् + ल्यप् । आदाय ।

9. लङ्कावनम्—obj to अधिशेते । लङ्कावनमिव इति उपमित समासः ।
obj. (कर्म) by the rule—अधिशोङ् स्थासां कर्म ।

10. अधिशेते—अधि + शे (शेते) + लट् ते ।

11. इति—अव्यय ; obj to अवदत् ।

12. मर्तुम्—मृ + तुम् ; in order to die.

Remark.

Here the following are upameyas :—द्विषन्, युष्मान्, सीता and
लङ्का and the following are the corresponding upamanas :—
सिंह, चयवायु, स्फुलिङ्ग and वन । लङ्का is compared with वन and the

सादृश्यवाचक शब्द इव disappears in the उपमितसमास ; सीता is compared with स्फुलिङ्ग and here also इव disappears in the उपमित समास ; such a practice is sanctioned by the following rule of Sahityadarpan :—“श्रौपस्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा” । द्विषन् is compared with सिँह and the word used सम entering into a तृतीयातत् समास with सिँह stands as the उपमावाचक शब्द । Dandin allows this, vide kavyadarsa “सद्वपसमसञ्ज्ञिताः—(उपमाबोधक शब्दाः) ; again युषान् is compared with चयवायु and the suffix कल्प attached to चयवायु stands as the उपमावाचक शब्द । Dandin supports this saying—कल्पदेशोय दिश्यादिः । Therefore the rhetoric occurring here is upama and Jay following Mss. calls it sanopama as the simile is expressed by the word सम । Malli contends this and calls it an instance of आर्थोपपन्नम् । It is a type of लक्ष्णोपपन्नम्—because the सादृश्य वाचक शब्द इव is dropped in the case of लङ्कावनम् and सीतास्फुलिङ्गम् ।

30. Hanuman said that he met Ravana, as full of pride and consequently fallen off from the path of virtue.

अर्थान्तरन्यास

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनं
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।
विभवमदेन निहनुतङ्गियाऽतिमात्रं संपन्नकं
व्यथयति सत्पथादधिगताथवेह संपन्नकम् ॥३६॥

Prose.—समेतमायः यः युधि धनेश्वरस्य धनम् अहृत, विबुधैः कृतोत्तमायोधनं

निर्ऋतक्रिया विभवमदेन अतिमात्रसंपन्नकम् तम् विलोक्य अहम् इतः। अथवा इह् अधिगता (अतिगता) संपत् सत्पथात् कं न व्यथयति।

Beng.—माया-सनाथ ये रावण युद्धे धनपति कुबेरের ধন অপহরণ করিয়াছিল, দেবগণের সহিত যে ষোরতর সংগ্রাম করিয়াছিল এবং যে ঐশ্বর্য গর্বে গর্বিত এবং লজ্জাহীন. তাহাকে দেখিয়া আমি এখানে আসিয়াছি। ঐশ্বৰ্য্যের অতিবৃদ্ধি হইলে কেই বা সংপথ হইতে ভ্রষ্ট না হয়।

Eng.—I have come here, after having seen him, who is an adept in magic, who wrested away the riches from Kuvera in a fight, who struggled hard with the gods and who had grown proud of his excessive wealth; and consequently shameless; or whoever is there, that is not led astray from the right path by the excessive accumulation of wealth?

Jay.—अहन्तेत्यादि—यो द्विषन् युधि संयामि समेतमायः समेता प्राप्ता माया येन इति तृतीयाथे बहुव्रीहिः। मयावी इत्यर्थः। धनैश्चरस्य धनदस्य धनमदृतं हृतवान्। ऋसादङ्गात् ८।२।२७ इति सिचो लोपः। तं विबुधैः देवैः सह क्रतोत्तमायोधनं क्रतुमहामंयामम्। निर्ऋता अपलपिता क्लीलंजा येन विभवमदेन तेन निर्ऋतक्रिया अतिमात्रम् सुष्ठु सम्पन्नकम् युक्तं येन पर स्त्रियमपहृत्यानीत वानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः। विभवमदो लज्जां त्याजयती इति अनुमेवार्थं अनुस्मृत्य अर्थात्तरम् आह—अथवेति। अथवा शब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते। यस्मादिहल्लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्पथात् सन्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति। व्यथिरतचलने वर्तते। अर्थान्तरन्यास इति उक्तात् अर्थात् अन्यस्य उपन्यासात्। यथोक्तम्—उपन्यसनमर्थस्य प्रमानाद परस्य यत्। ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यास पूर्वार्थानुगतो यथा। इति।

Malli.—अहृत इत्यादि। समेताः संगताः मायाः यं स समेतमायो मायावी

यो राधणः युधि युद्धे धनेश्वरस्य कुवेरस्य धनमहृतं हृतवान् ! हरतेः कर्त्तरि लुङि-
तङि । “ऋसादङ्गात्” इति सिच्-सलोपः । विवुधैः देवैः सह । “वृद्धोयूना”
—इति वत् सहायार्थप्रयोगेऽपि सहाये ढतीया । कृतम् उत्तमायोधनं महायुद्धं येन तं
किं च निज्जुतक्रिया त्याजितलज्जेन विभदमदेन संपदगर्वेण अतिमात्रं भृशं
सपन्नमेव संपन्नकं युक्तं । स्वार्थे कः । संपन्नमदात् त्यक्तलज्जम् इत्यर्थः । तं
रावणं विलोक्य अहमितः प्रापत् । इणः कर्त्तरि क्तः । अथवा तथाहि इत्यर्थः ।
इह लोके अभिगता अतिप्रवृद्धा संपदं विभूतिः कं सत्पथात् सन्मार्गात् न व्यथयति
न चलयति । व्यथ् भयचलनयोः । संपन्नदात् निर्लज्जं उत्पथप्रवृत्तः सर्वथा
अयम् उच्छेदितव्यः इत्यर्थः । सामान्येन विशेषं समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । “कार्य-
कारणसामान्यविशेषानां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः”—
इति लक्षणात् । तस्य यमकेन शब्दालङ्कारेण संसृष्टिः ।

CHARCHA

1. समेतामायः—adj to यः ; सम् + आ + इ + क्तः कर्त्तरि । समेता माया
यं स इति बहु । (Malli) सम् + आ + इ + क्त कर्मणि ; समेता प्राप्ता माया
येन स इति बहु । (Jay). मायावी ।

2. धनेश्वरस्य—सम्बन्धे ई छी । ईश् + वरच् = ईश्वरः । धनस्य ईश्वरः
इति ई तत् ।

3. अहृत—हृ + लुङ्, त । हृतवान् । The सिच् that is added
to root in लुङ्, elides here by the rule “ऋसादङ्गात्” (८।२।२७)
[ऋसात् परस्य सिचोलोपः स्यात् इति भाषावृत्तिः] ।

4. विवुधैः—देवैः ; “वृद्ध यूना” इतिवत् अविविधमानेऽपि सहाये ढतीया ।

5. कृतोत्तमायोधनं—adj to तम् । कृ + क्त कर्मणि = कृतः । उद्धृतं तमः
अस्मादिति उत्तमः बहु । आयुष्यतेऽस्मिन् इति आ + युष् + लृट् = अयोधनम् ।
कृतोत्तमायोधनं येन तं इति बहु । Who offered a deadly fight with
the gods.

6. निऋतक्रिया—adj to विभवमदेन ; क्रीः लज्जा ; नि + ऋ + क्त कर्मणि = निऋत । ऋते to remove, to take away. निऋता अपनीता त्याजिता इति यावत् क्रीः येन तेन इति बहु । विभवमद i. e. pride of wealth caused him to shake off shame.

7. विभवमदेन—वि + भू + अप् = विभवः ऐश्वर्यम् । मद + अप् = मदः—गर्वः । विभवात् मदः इति ५ तत्, सहस्रपा वा ; यद्वा विभवजन्यः मदः इति शाकपार्थिवादि ल्वात् समासः । तेन । सम्पन्नकम् इत्यस्य अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

8. अतिमात्रसम्पन्नकम्—adj. to तम । मात्राम् सीमानम् अतिगतः इति अति-मात्रः । प्रादिः । यद्वा अतिमानः मात्राम् इति अतिमात्रः । अत्यादयः क्रान्तादयश्च द्वितीयया इति समासः । सम् + पद् + कर्मणि क्त सम्पन्नः । सम्पन्नः एव इति स्वार्थे क, तेन सम्पन्नकः । युक्तः । सनाथः इत्यर्थः । अतिमात्रं सम्पन्नकः तम् इति सहस्रपेति समासः । ऐश्वर्यगर्वेन भृशं युक्तः । Extremely proud of his wealth,

9. विलोक्य—वि + लोक् + णिच् + ल्यप् ; its obj = तम् ।

10. इतः—इ + क्त कर्त्तरि ; प्राप्तः, इमं देशं आगतः इत्यर्थः ।

11. अथवा—it means तथाहि (Malli) ; यस्मात् (Jay) ; अव्यय ।

12. इह—अस्मिन् लोके ; अव्यय ।

13. अधिगता—अधि + गम् + क्त कर्मणि स्त्रियमाप् । प्राप्ता ; Malli reads अतिगता—अत्यन्तं अतिशयितं वा गता इति अतिगता । प्रादितत् । अति प्रवृद्धा ; grown excessively ; excessive growth of prosperity ; adj to संपत् ।

14. सत् पथात्—अपादाने ५मी । सन् पन्थाः इति कर्मधा । “चतक् पूर्वधूपथामानक्षे” इति सूत्रेण समासान्तः ।

15. व्यथयति—व्यथ् + णिच् + लटति । व्यथ चलने ; व्यथयति = आलयति । आलयति causes to deviate.

Remark.

The rhetoric occurring here is অর্থান্তরন্যাস:—defined by Dandin as such :—*ত্রয়ঃ সৌধ্যান্তরন্যাসৌ বস্তু প্রসূত্য কিংচন, তৎসাধন-মমর্থস্য ন্যাসৌঘৌণ্যস্য বস্তুনঃ* ॥ Here the general assumption অথবা বহু অতিগতা সম্পত্তি সত্পথাত্ কং ন ব্যঘয়তি supports the particular case of Ravana's deviation from the right path due to his excessive accumulation of wealth. So here is অর্থান্তরন্যাস of that type which is said to be সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপ by Sahityadarpan. It is called বিশ্বব্যাপী by Dandin.

Moreover, there occurs the যমক at the end of lines, (cf. সাযোধন' (i) সাযোধন' (ii) সম্পন্নক' (iii) সম্পন্নক' (v) So here is a commixture of যমক and অর্থান্তরন্যাস ।

N. B.—ছন্দোমঞ্জরী quotes this verse as an instance of the metre নন্দন cp “নজমজৈরস্তু, রেফসহিতৈঃ শিবৈর্দ্বৈর্নন্দনম্” ।

37. *Non-Aryan as Ravana is, there is no ground for his treading upon the right path.*

অন্তিঃ

ঋজিমান্ রাক্ষসো মূঢ়শ্চিত্রম্ নাসৌ যদুদ্বতঃ ।

কৌবা হিতুরন্যার্থাণাং ধর্ম্যে বর্মানি বর্ন্তিতুম্ ॥১৩॥

Prose.—ঋজিমান্ রাক্ষসঃ মূঢ়ঃ অসৌ যত্ উদ্বতস্তাত্ ন চিত্রম্ ; অনার্থাণাং ধর্ম্যে বর্মানি বর্ন্তিতুম্ কৌ বা হিতুঃ ।

Beng.—সমৃদ্ধিশালী, জাতিতে রাক্ষস, এবং অবিবেকী এই ব্যক্তি যে উদ্ধত হইবে না ইহাই আশ্চর্য্য ; কি হেতু আছে যে অনার্থোদ্ভাৱ ধর্ম্ম পথে রহিবে ?

Eng.—It is no wonder that prosperous, by birth a Rakshasa, and foolish as he is, he would be haughty; for upon what ground will a non-Aryan (or adishonest) follow the path of rightuousness ?

Jay.—ऋद्धिमान्—इत्यादि । 'यदसौ उद्धतो दुर्वृत्तः न तद्धिदम् आश्चर्यम्' । यस्मादसौ ऋद्धिमान् राक्षसः । उभयथा ग्मिदम् इति एतदयुक्तमिति प्रतिषेधयन् । आह—को वेति किम् अनेन उक्तं यस्मात् अनायार्णां तद्धिधानां धर्म्यं धर्मात् अनपेते वर्त्मनि मार्गे वर्त्तितुम् को वा हेतुः किं नाम कारणम् । नैव इत्यर्थः । आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम । यथोक्तम्—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधत्तुसया । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो यथा ॥ इति । अत्र पूर्वार्धे नोक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य को वेत्यादिना विशेषप्रतिपादनच्छेया प्रतिषेधः इति । स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद् द्विविधः । अयम् उक्तविषयः ॥

Malli.—ऋद्धिमान् इति । ऋद्धिमान् संपन्नो राक्षसो जात्या क्रूरः मूढः अविवेकी असौ ईडक् रावक्षः उद्धतो दुर्विनीत इति यत् तत्तन् चिदम् । तथाहि अनायार्णां असाधूनां धर्म्यं धर्म्यात् अनपेते वर्त्मनि वर्त्तितुम् को वा हेतुः न कोऽपीत्यर्थः । प्रवृत्त आदरं प्रतिष्ठितहेतुमदम् इति औद्धत्यमेव युक्तमिति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ऋद्ध्यादिप्रदार्थानां विशेषणगत्या औद्धत्यहेतुत्वात् पदायहेतुकं काव्यलिङ्गं च इत्यनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥

CHARCHA

1. ऋद्धिमान्—adj to असौ ; ऋध् + क्ति = ऋद्धिः ऐश्वर्यम् ; सा अस्य अस्ति बाहुल्येन इति भूमाये सतुप् = ऋद्धिमान् ; extremely prosperous.

2. राक्षसः—असौ इत्यस्य विधेयपदम् ; रक्षः एव इति राक्षसः ; स्वाधे प्रज्ञादित्वात् अण् ; यतः राक्षसः अतः जात्या क्रूर इति बोद्धव्यम् ; cruel by nature as he is a Rakshasa.

3. मूढः—मुह् + क्त = मूढ and सुग्धः ; blockhead ; adj to असौ ;

4. असौ = रावणः ; subj to अस्ति etc understood.
5. यत्—अव्यय ।
6. चित्तम्—आश्चर्यम् ; wonderful : adj to तत् understood.
7. अनार्याणाम्—सम्बन्ध सामान्ये पष्टी । ऋ + ण्यत् = आर्याः साधुचरितः ; तस्मात् अन्वः इति अनार्याः असाधुः । नञ् तत् ।
8. धर्म्ये—धर्मात् अनपेतः इत्यर्थे धर्म + यत् = धर्म्यः ; ; adj to वर्तमानि ;
9. वक्त्रिणि—अधिकरणे ङमी ।
10. वर्तितुम्—वृत् + तुम् ; अवस्थितुम् ; to tread upon ; to be resorted to.
11. हेतुः—कारणम् ; ground ; reason ; subj to अस्ति understood.

Remark.

The Mss has आक्षेप here, But the rhetoric occuring here is (according to Malli) अर्थान्तरन्यासः । The haughtiness of Ravan is supported on the ground that he is a Non-Aryan and consequently uncivilized. Hence Malli writes :—आर्यादि विपरोतहेतुसदभावत् owing to the existence of grounds that he is a non-aryan and the like, औद्धत्यमेव युक्तम् his haughtiness is supported. अनार्याणां स्वभावतः एव औद्धत्यं प्रदर्शय अनार्याविशेषस्य रावणस्य औद्धत्यं समर्थयति अतः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ; moreover the adjectives ऋद्धिमान् and the like stand as the cause of haughtiness so there is kavyalinga also, out of these two अर्थान्तरन्यास is the principal (अङ्गो) and काव्यलिङ्ग subordinate (अङ्ग) and so there is a conglomeration of अर्थान्तरन्यास and काव्यलिङ्ग ; काव्यलिङ्गा-र्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । But Jay following Mss contends

thus—according to him, the rhetoric is आक्षेपः । It is prof. Trevedi says, supported by Angi, udbhata &c.

Dandin says :—प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्यैवाख्यापितव्या विधा । अथास्य पुनराक्षेपस्य भेदानन्वादनन्तता । According to Jay it is उक्तविषयगत आक्षेपः । Sahityadarpan says “वक्ष्यमाणः आक्षेपः उक्तगम्य आक्षेपः इति द्विधा आक्षेपः” । Jay also says this ; but the question is—Is here आक्षेप of the उक्तविषयगत type ? First we should know that this प्रतिषेध is by all means विशेषदोषनार्थम् न तु खरूपतः (यथार्थतः) एव प्रतिषेधः अभिधीयते । Jay also says this ; but his argument that अत्र पूर्वार्धे न उक्ती यः इष्टः अर्थः तस्य को वा इत्यादिना विशेष प्रतिपादनेच्छया प्रतिषेधः इति—is rather open to objection ; where is that प्रतिषेधः ? what is the thing here, that is apparently forbidden ? The negative particle in नासौ convinces us that there is no प्रतिषेधः in the second half of the sloka. चित्रम् नासौ यदुद्धतः—this portion undergoes समर्थन and not प्रतिषेध (or apparent prohibition) or प्रतिषेध इव in the second assertion ; and so in our opinion Malli is more logical and आक्षेप of the Mss is rather farfetched.

38. Hanuman said that he visited Sita, but he declined to give an account of his achievements at Lanka.

आक्षेप एव

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ

दृष्ट्वा मया रामपतिः प्र-मन्युः ।

कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो वः

प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८ ॥

Prose.—तस्य अधिवासे तनुः उत्सुका रामपतिः प्रमत्तः असी मया दृष्टा ।
अयं कार्यस्य सारो उद्दीरितः ; शेषेण उद्धतेन प्रोक्तं किम् ?

Beng.—ताहार (रावणेश्वर) गृहे आमि कृशा उच्छुका (रामचन्द्रेश्वर
सहित मिलन-ब्याकुला) (रामप्रिया) पतिव्रता शोकाकुला सोताके
देखिया आसियाहि । এই কার্যের সার আমি আপনাদিগকে कहिलाम ;
আমার উদ্ধতের (বীরত্বের) পরিচায়ক অবশিষ্ট ব্যাপার বলিয়া আর
কি হইবে ?

Eng.—In his residence, I have met Sita who is emaciated
and eager (to meet you), attached to you and seized with
grief. This is the very substance of the affair that I have
related ; what is the use of describing the rest which bes-
peaks of my haughty exertions ?

Jay.—तस्य इत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायाम् असी रामपतिः सीता
मया दृष्टा । रामपति रयस्या इति । “विभाषा संपूर्णस्य” इति नकाराभावपक्षे
रूपम् । तनुः कृशाङ्गी । [“वोतो गुणवचनात्” (५ १:४४) इति डीपी विकल्पः] ।
उत्सुका सीत्कण्ठा, प्रमत्तः प्रकृष्टशोका । [ऊङुतः (४:१:६६) इति ऊङ्, न भवति ।
तत्राऽप्योपधादिति वर्त्तते] । अयं कार्यस्य सारः शोकात् सीतादर्शनम् उद्दीरितः
कथितः । वो युष्मभ्यम् । शेषेण उद्धतेन अशोकवनिक्कामङ्गादिना किं प्रोक्तं ।
न किं चित् प्रयोजनम् । स एव इति अयमपि आक्षेपः एव, किन्तु वन्द्यमाण-
विषयः । अत्र पूर्वार्धेन उक्तो य इष्टीऽर्थः तस्य विशेषाभिधत्तव्या प्रोक्तं न
इत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ।

Malli.—तस्येति । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां तनुः कृशा उत्सुका त्वयि
सीत्सुका राम एव पतिर्यस्याः सा रामपतिः पतिव्रता इत्यर्थः । [“विभाषा संपूर्णस्य”
इत्यत्र पतुः संपूर्णात् उपसजनसमास उपसंख्यानम् इति विकल्पात् पक्षे डीव्
नकारयोरभावः] । प्रमत्तः प्रहङ्गशोकासी सीता मया दृष्टा । अयं कार्यस्य सारो

सारांशो वो युष्मभ्यम् उदीरितः उक्तः । शेषेण अवशिष्टेन उदनेन वनमङ्गादुद्धत-
कृत्येन प्रोक्तेन सता किं न किञ्चित्, अतो नोच्यते इत्यर्थः । अत्रांशोक्तौ वच्यमाण-
शान्तरोक्तिनिषेधरूप आक्षिपात्कारः । विशेषबोधायीकृतस्य वच्यमाणस्य वा भवेत् ।
निषेधाभासकथनमाक्षिपः स उदाहृत इति सामान्य लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. अधिवासे—अधिवसति अस्मिन् इति अधि + वस् + वज अधिकरणवाच्ये ;
गृहे । अधि ७मी ।

2. तनुः—कृशा ; obj to असौ । by the rule “वोतो गुणवचनात्”
(४।१।४४), we get two forms तनुः and तन्वी in the feminine.

3. उत्सुका—मिलन-व्याकुला ; adj to असौ ।

4. रामपतिः—adj to असौ ; रामः एव पतिर्यस्या सा इति बहु । By the
rule “विभाषा सपूर्वस्य” (४।१।३४) we get two forms रामपतिः and
रामपत्नी ।

5. प्रमत्तः—प्रवृद्धशोका ; adj to असौ । प्रकृतः मत्तयस्या सा इति बहु ।
By the varttika—प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चेति, we get two
forms प्रकृतमत्तः and प्रमत्तः ; now in the feminine the उकार of मत्त
is not supplanted by ऊ as sanctioned by the rule ऊङुतः
(४।१।६६), because here also अयोपधात् should be drawn from the
rule जातिरेस्त्रीविषयादयोपधात् (४।५।६३) and words having penul-
timate य, are barred from taking ऊ in the feminine.

6. उदीरितः—उत् + ईर + क्तः कर्मणि ; कथितः ; related.

7. वः—युष्मभ्यम् ॥ सम्प्रदाने चतुर्थी by the rule—क्रियया समभिप्रेति
सोऽपि सम्प्रदानम् ।

8. शेषेण—अवशिष्टेन ; किम् इत्यस्ययोगे तृतीया by the dictum गत्य-
मानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका ; अत्र किम् इति प्रयोजनार्थं प्रयुक्तः ।

9. उद्धतेन—उत् + हृन् + क्त ; adj to शेषेण ; or शेष may be taken to be an adj. and उद्धतेन as nom ; the क्त being attached to the root as भावे ।

10. प्रोक्तो न—प्र + वच् + क्त ; adj to शेषेण or उद्धतेन as the case may be.

Remark.

The Rhetoric occurring here is आपेक्ष ; here in order to give prominence to what achievement was done by Hanuman at Lanka, the assertion about to deal with the same, is apparently forbidden thus satisfying the statement वक्तुनः वक्तु-मिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये निषेधाभासः आक्षेपः । स च विधा उक्तविषयगतः, वक्ष्यमाणाविषयगतश्च । अत्र वक्ष्यमाणाविषयस्य निषेधकरणात् वक्ष्यमाणाविषयगतः, आक्षेपः, this sort of division is not to be found in Kavyadarsa ; though both Jay and Malli admit it. It may be called द्व्युच्चाक्षेपः after Dandin ; his भविष्यदाक्षेपः being other than this.

39. *Sita was purer and thinner than the Moon.*

व्यतिरेकः

समतां शशिलेखयोपयाया-

दवदाता प्रतनुः क्षयेण सीता ।

यदि नाम कलङ्क इन्दुलेखा-

मतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावी ॥ ३८ ॥

Prose.—अवदाता क्षयेण प्रतनुः सीता शशिलेखया समताम् उपयायात् यदि नाम कलङ्कः अतिवृत्तः सन् इन्दुलेखाम् न लघयेत् न चापि भावी ।

Beng.—विशुद्धा शोकशिरा सीता उज्ज्वल ओ क्रीण चन्द्रकलार सहित
तुलिता हईते पारैन, यदि कलङ्क ताहाके आक्रमण करिना लघू नाः
करे वा भविष्यतेओ लघू ना करित ।

Eng.—Sita pure and emaciated through privation may
bear comparison with the bright and thin phase of the moon,
provided the stigma does not overpower (lessen its glory)
or would not do so in future.

Jay.—समताम् इत्यादि । सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण
दौर्बल्येन एतावता तुल्यधर्मात्वात् शशिलिखया समतां तुल्यताम् उपयायात् उप-
गच्छेत् । यदि कलङ्को नामापरोऽतिवृत्तः अतिक्रान्त इन्दुलिखां न लघयेत् न न्यून-
येत् । तथा भावी आगामी न लघयिष्यत् यदि । न चैवं तस्मात् चन्द्रलिखया
समेति भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अन्वयः । पूर्वोपमानोपमेय
योः अर्थः दर्शितः तस्य पश्चाच्च न भेददर्शनात् । यथोक्तम्—“उपमानवतोऽर्थस्य
यद्विशेषनिर्देशनम् ; व्यतिरेकम् तमिच्छन्ति । विशेषोत्पादनादथा ॥ इति ॥

Malli.—समतानिति । अवदाता शुद्धा क्षिणोतीति क्षयः शोकोऽन्यत्र राजयक्षा
तेन प्रतनुरतिवृत्तः सीता शशिलिखया समतां सादृश्यं यायात् गच्छेत् यदि नाम कल-
ङ्कोऽतिवृत्तउपक्रान्तः सन् इन्दुरेखां लघयेत् स्वापगमेन लघुकुर्यात्, तथा न भावी न
पुनरावर्त्तौ क्षेत्यर्थः । उपोपमानात् इन्दुरेखायाः पुनः कलङ्कदोषित्याः उपमेयस्य
मुखस्य अवदातत्वादिना साम्येऽपि नित्यनिष्कलङ्कत्वेन आधिक्योक्तेः व्यतिरेकालङ्कारः ।
भेदप्रधान—सामान्यउपमानोपमेययोः आधिक्यात्पत्वकथनात् व्यतिरेकः स उच्यते
इति लक्षणात् ।

CHARCHA.

1. अवदाता—adj to both सीता and शशिलिखया ; with reference
to शशिलिखया—make it अवदातया with the help of the विभक्तिपरिणाम
process ; अवदाता विशुद्धा पूतचरित्रा सीता, अवदातता उज्ज्वलया शशिलिखया ।
अव + दै (दैप् शोधन = दायति) + क्त = अवदात ।

2. चयेण—हेतौ तृतीया । With reference to the शशिलेखया it means चयरोगेण राजयच्छणा इति यावत् ; tradition goes on to ascribe phthisis to the moon which renders her thin and emaciated ; with reference to Sita it means चयहेतुना वस्तुना ; चिपोति यः सः चयः इति चि + अच् कर्त्तरि । शीकः एव चयः = तस्य चयहेतुत्वात् ; (Malli) ; Jay says चयेण—दीर्घलोपन ; चोषतया इत्यर्थः ।

3. प्रतनुः—adj to both सौता and शशिलेखया । प्रकर्षेण तनुः इति प्रादि समासः ; excessively thin ; highly emaciated.

4. शशिलेखया—शशिनः लेखा कला इति इतत् । चन्द्रकलया with the phase of the moon. तृतीया by the rule “तुलायार्थैरनुलोपमाभ्याम् तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।”

5. समताम्—तुलाताम् ; समः तुलाः । तस्य भावः इति तल् । obj to उपयायात् ।

6. उपयायात्—उप + या + विधिलिङ् यात् ; verb to सीता ; सम्भावनायां विधिलिङ् । समताम् उपयात्म् सम्भवेत् नाम इति भावः ।

7. कलङ्कः—कृष्णचिह्नः the black spot ; the stigma. sub. to लघयेत् ।

8. अतिवृत्तः—adj to कलङ्कः । अति + वृत् + क्त कर्त्तरि । Having attacked ; having occupied a portion ; having suppressed.

9. इन्दुलेखाम्—obj to लघयेत् ; इन्दुलेखेति इ तत् ।

10. लघयेत्—सम्भावनायां विधिलिङ् । लघुं करोति इत्यर्थे लघुशब्दात् + णिच् लघयति इति नामधातुः । तत् करोति तदाचष्टे इत्यर्थे णिच् स्यात् ।

11. भावी—भू + णिन् (औणादि) भविष्यद्दर्शने । भाविन् = भविता ; आगामी । कलङ्कः न चापि भावी = कलङ्कः न चापि आगामी—पुनरावर्त्तनी स्यात् ; should stigma does not return to the moon in future. यदि भविष्यति कलङ्कः चन्द्रम् प्रतिपुनः न आवर्त्तते (आवर्त्तते) इति भावः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is व्यतिरेक defined by Dandin as such :—शब्दोपात्तिं प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः । तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते । Here सीता is the उपमेय and शशिलेखा the उपमान । समता is the सादृश्यवाचक शब्द and अवदाता as well as चर्येण प्रतनु—these are common properties. But the upameya Sita excels the upaman—sasilekha in the point ; Sita is free from कलङ्क whereas sasilekha is not. Therefore as the excellence of upameya over upaman is affirmed, so the rhetoric is व्यतिरेक ; hence Sahityadarpan says :—अधिक्यमुपमेयस्य उपमानाद्यूनतायवा व्यतिरेकः ।

40. please rescue the devoted Sita from the
clutches of Ravan.

विभावना

अपरोक्षितकारिणा गृहीतां,

त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन ।

अविरोधितनिष्ठुरेण साध्वीं

दयिताम् वातुमलं घटस्व राजन् ॥ ४० ॥

Prose.—(६) राजन् ! अपरोक्षितकारिणा अनासेवितवृद्धपण्डितेन अविरोधित निष्ठुरेण गृहीतां साध्वीं दयिताम् वातुम् त्वम् अलं घटस्व ।

Beng.—हे राजन् ! রাবণ অবিম্ব্যকারী ; তাহার উপর সে কখনও প্রাচীন জ্ঞানবান্ ব্যক্তির সেবা করে নাই (তাদৃশ ব্যক্তির সাহচর্য্য পায় নাই) ; তাহার সহিত বিরোধ না থাকা সত্ত্বেও সে নির্ভূর ভাবে আপনার পতিব্রতা প্রিয়তমাকে অপহরণ করিয়াছে । তাঁহার উদ্ধারের নিমিত্ত আপনি ভাল করিয়াই উদ্যোগী হউন ।

Eng.—Your Majesty, exert yourself utmost to rescue your ever devoted and beloved wife, carried away (abducted) by that rogue fellow, who never served (came in contact with) an experienced (old) wise man, and who has behaved cruelly without being wronged by you (without any cause of conflict), or who has assumed cruel attitude towards you though not wronged (in the least).

Jay.—अपरीक्षितकारिणा इत्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरण-शोलेन, अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः स चासौ पण्डितश्च । तेन पण्डितेन सन् क्रूरः सन् स शत्रुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रताम् दयिताम् इष्टाम् वाणाह्नीम् वातुम् रक्षितुम् अलं पर्याप्तम् त्वम् घटस्व यतस्व । हे राजन् इत्यवदद्वन्द्वमान् । विभावेनेति परीक्षासेवाविरोधनं चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्वकम् यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत् पण्डितत्वम् यश्चाविरोधपूर्वकम् निष्ठुरत्वम् तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यद्योक्तम् “क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् । ज्ञेया विभावेन वासो सान्त्वर्थम् कथ्यते यथा” ॥ इति ॥

Malli.—अपरीक्षितेति । अपरीक्षितम् अनालोचितम् तत्कारिणा अविश्वव्यापारिणा इत्यर्थः । अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः स चासौ पण्डितश्च । तेन पण्डितेन सन् क्रूरः सन् एव निष्ठुरो हिंस्रः तेन अकारण-हर्षिणा इत्यर्थः । अनुना रावणेन हृताम् अपहृताम् साध्वीं पतिव्रताम् दयिताम् प्रेयसीम् वातुम् हे राजन् ! अलं शत्रुम् यतस्व । अत्र रावणविशेषणैः सीताविशेषणैश्च सीतावाणस्य आवश्यकत्वसमर्थनात् पदार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ।

CHARCHA,

1. अपरीक्षितकारिणा—adj to रावणेन (understood), or to अविरोधितनिष्ठुरेण । परि + ईच् + क्त कर्मणि...परीक्षितम् । न परीक्षितमिति नञ समासः । अपरीक्षितं करोति इति अपरीक्षित + क्त + णिनि कर्त्तरि । तेन ।

2. अनासेवितवृद्धपण्डितेन—adj to रावणेन as before. आ + सेव् + क्त कर्मणि...आसेवितः। न आसेवितः इति अनासेवितः। वृद्धश्च पण्डितश्च इति वृद्ध-पण्डितः। वृध् + क्त...वृद्धः; पण्डा + इतच्...पण्डितः। अनासेवितः वृद्धपण्डितः येन तेन इति बहुव्रीहिः। वा - अनासेवितवृद्धश्चासौ पण्डितश्च (पण्डितन्मन्यश्च), कर्मधा - । See Malli.

3. अविरोधितनिष्ठुरेण—adj used as a noun here; अनुक्ते कर्त्तरि ढतौया - the verb being गृहीताम्। वि + रुध् + णिच् + क्त कर्मणि...विरोधितः। तस्मात् अन्यः इति अविरोधितः। नि + स्था + उर = निष्ठुरः। अविरोधितश्चासौ निष्ठुरश्च इति अविरोधितनिष्ठुरः—acting cruelly, without being wronged by you.

4. गृहीताम्—ग्रह् + क्त कर्मणि; ताम्; adj to दयिताम्।

5. साध्वीम्—adj to दयिताम्; साधुः...सच्चरितः; fem. साधुः and साध्वी।

6. दयिताम्—दय् + क्त कर्मणि; fem. आप्; ताम्; प्रियानिव्यर्थः; adjective used as a noun; obj to वातुम्। She is your साध्वी दयिता so adopt a quick remedy. Being a राजन् you must do so.

7. वातुम्—वै + तुम्। to release.

8. अलम्—अव्यय; पर्याप्तं, श्रेष्ठं—to the utmost,

9. घटस्व...घट + लोटस्व। चेष्टस्व, प्रयतस्व; exert.

Remark.

The rhetoric occurring here is according to Malli, kavyalinga. The necessity of rescuing Sita (सीतान्वापस्य आवश्यकत) is being corroborated (समर्थनात्) by the adjectives (attributes) applicable to Ravan as well as to Sita. So here is पदार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम्—हेतुवार्क्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् निगद्यते। वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा

हेतुत्वं व्यङ्ग्यसति (being insinuated) काव्यलिङ्गम् स्यात् । अत्र सीतावाणरूपस्य पदार्थस्य हेतुत्वं व्यज्यते रावणं प्रति प्रयुक्तैः विशेषणैस्तथा सीतां प्रति प्रयुक्तैश्च विशेषणैः—। As Ravan is such and such whereas Sita is such and such so she should be rescued—such is the idea that gives rise to kavyalinga. But following Mss, Jay contends and asserts that here is विभावना । Comp—विना हेतौ फलस्योक्तिः विभावना । Dandin says—प्रसिद्धहेतुव्याख्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना । The case of Bibhabana is clearly noticeable in one point viz अविरोधितनिष्ठुरेण यद्यपि स अविरोधितः तथापि त्वाम् प्रति निष्ठुरः ; अत्र निष्ठुरत्वस्य न किञ्चित् हेतुत्वम् विद्यते । अतएव हेतौ विरोधस्य नैष्ठुर्यहेतुः स च विरोधः अत्र प्रतिषिध्यते । अतएव विरोधं विनाऽपि रावणस्य निष्ठुरत्वस्य प्रदर्शनात् विना हेतौ फलोत्पत्तिर्गम्यते । अतएव अत्र विभावना । In other points विभावना seems to be far fetched though supported by Mss and Jay. Thus here is a conglomeration of विभावना and काव्यलिङ्ग । काव्यलिङ्गविभावनयोः सङ्करः । स च अङ्गार्थभावेन ; काव्यलिङ्गम् एव अत्र अङ्गित्वं गच्छति—विभावना अङ्गत्वम् ।

41. On hearing of Sita's news Ram fell down
in a swoon.

समासोक्तिः

स च विह्वलसस्वसङ्कुलः

परिशुष्यन्नभवन् महाहृदः ।

परितः परितापमूर्च्छितः

पतितं चाम्बु निरभ्रमीप्सितम् ॥ ४१ ॥

Prose.—स महाहृदः विह्वलसस्वसङ्कुलः परिशुष्यन् परितः परितापमूर्च्छितश्च अभवत् । ईप्सितम् निरभ्रम् च चाम्बु पतितम् ।

Beng.—महाह्रद चारिभिः रवितापे पीडितं हईया। शुकाईया बाईले ताहार मध्यस्थित प्राणिनिचय वे प्रकार बिह्वलता प्राप्त हय, रामचन्द्र ओ सेईरूप बिह्वलचित्त हईया। शुकाईया उठिया परितापे (परि-ताप करिते करिते) मूर्छित हईलेन । (एमन समय) आकाङ्क्षित बारि, बिना मेघेई (आकाश हईते) पतित हईल ।

Eng.—Just as a great lake becomes agitated with its creatures gone perturbed on account of its being dried up due to an attack of heat all over, so Ramchandra, with his mind shocked, and face turned pale or with his face changing colour swooned while giving vent to grief in every way, when rain desirable (in the moment) dropped down so to speak, even there being no cloud then.

Jay.—स च इत्यादि । स च रामो महाह्रदः महाह्रदसमः सीताविरहात् बिह्वलेन आकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः । परिशुष्यन् शोषम् उपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसन्नापेन मूर्च्छान्वितोऽभवत् भूतः । अनन्तरं चाश्वं जलं सीतावार्ताश्रवणम् ईप्सितम् अभिप्रेतम् निरभम् आकस्मिकम् पतितम् इत्येकोऽर्थः । महाह्रदः परिशुष्यन् बिह्वलैः सत्त्वैः मत्स्यादिभिः संकुलो व्याप्तः । परितापमूर्च्छितः अर्कतापान्वितोऽभवत् । अश्वं च निरभम् विना मेघेन पतितम् । इति द्वितीयः । समासोक्तिः—यद्योक्तम् = यद्योक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥ इति । एवं च कृत्वा अयम् श्लोकात् भिद्यते । अघेहिद्वयोरपि श्रूयमाणत्वात् ।

Malli.—सेति । स राम एव महाह्रद इति वास्तव्यपक्षम् । बिह्वलेन क्षुभितेन सत्त्वेन अन्तःकरणेन अन्यत्र सत्त्वैः जलजन्तुभिश्च संकुलः सङ्कीर्णः परिशुष्यन् सुखोऽन्यत्र श्रुष्यज्जलः परितः सर्वतः परितापमूर्च्छितश्च अभवत् । अथ ईप्सितं तत्कालाकाङ्क्षितम् निरभम् अश्वं च पतितम् । अत्र प्रियोदन्तस्य अनभट्टदिलेन अश्ववसायात् मेदे-

ऽभेदलक्षणा चातिशयोक्तिः सा च पूर्वोक्तम् रूपकम् अपेक्षते इति सङ्करः । विषय-
निराख्येन अभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः ।

N. B.—Ramchandra is here compared with a great lake ; the attributes are applicable to Ram and to lake also, though in a certain altered sense ; the news of Sita is concluded to be the rain.

CHARCHA.

1. स - रामचन्द्रः ; subject to अभवत् ; महाऋदः is inapposition with this.

2. महाऋदः - महान् ऋदः इति कर्मधा, subject to अभवत् । स एव महाऋदः = स महाऋदसमः इत्येवायः । Here महत् becomes महा by “आत्महृतः—” ।

3. विह्वलसत्त्वसंकुलः—adj to both सः and महाऋदः । (स इति पक्षे) सत्त्वम्...अन्तःकरणम् or मनः । Thus charaka says “सत्त्वसंज्ञकं मनः” । अन्तःकरणानि च—मनः बुद्धिः अहङ्कारश्च । विह्वलः क्षुभितः । विह्वलैः क्षुभितैः सत्त्वैः अन्तःकरणैः मनसा ब्रह्मा अहङ्कारेण च इति ; तादृशैः संकुलः (परिव्याप्तः सङ्कीर्णः सनाथः इति यावत्) इति तत् । विह्वलम् सत्त्वम् इति कर्मधा । यद्वा सत्त्वम् धैर्यम् । विह्वलं सत्त्वम् धैर्यमिति अर्थः । तेन संकुलः । (महाऋद पक्षे)—सत्त्वाः प्राणिनः । विह्वलैः जलाभावं वीच्य आकुलैः सत्त्वैः जलचरप्राणिभिः संकुलम् इति first कर्मधा in विह्वलसत्त्व, and then इति तत् । विह्वलाः सत्त्वाः (or सत्त्वानि) इति कर्मधा । Rest as before.

4. परिशुष्यन्—adj to both स and महाऋदः । (स इति पक्षे) परि + शुष् + शट् । शुष्यति = is being dried up. परिशुष्यन् = परिशुष्यन्मुखः ; परिशुष्यन्मुखः सन् । With face turned pale ; with his face changing colour.

5. (महाऋद पक्षे) परिशुष्यन् = शोष गच्छन् i. e परिशुष्यज्जलः । यस्य जलं परितः सर्वतः एव शुष्यति (शोषं गतं) तादृशः इत्यर्थः ।

6. परितः—अव्यय ; = सर्वतः all over.

7. परितापमूर्च्छितः—adj. to both स and महाऋद । (स इति पक्षे) परितापः (परि + तप् + घञ् = परितापः) शोकसन्तापः ; अनुतापो वा । तेन मूर्च्छितः (मोहं गतः) इति ३ तत् । शोकेन संतापं कुर्वन् मोहम् आपन्नः इत्यर्थः । (महाऋद पक्षे) परितापः रवितापः । तेन मूर्च्छितः आक्रान्तः इति ३ तत् । रवितापप्रपीडितः सन् इत्यर्थः ।

8. ईप्सितम्—आप् + सन् + क्त ; कर्मेणि । अभिप्रेतं desirable, much coveted ; adj to अश्व ।

9. निरक्षम्—निरक्षः अक्षः यस्मात् तत् निरक्षम् ; सेचरहितम् । सेचं विना अपि even there being no cloud then. It implies disregard (गर्हा) ।

10. अश्वु—जलम् ; subject to पतितम् ।

11. पतितम्—पत + क्त कर्त्तरि ; verb to अश्वु ।

12. For an almost similar sentiment, comp—“शफरौ ऋदशोष-विक्लवां प्रथमाहृष्टिरिवान्वकम्पयत्”—Kalidasa.

Remark.

The rhetoric presents a very knotty point here. Now, Malli says that the difference between Ram and the lake has been apparently lost sight of ; because the explanation runs in this-wise—स राम एव महाऋदः ; Ram being compared to be a lake. Hence here is Rupaka ; this Rupaka is called व्यस्तरूपकम् ; Rupaka's definition is उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकम् उच्यते (Dandin). Dandin admits व्यस्तरूपकम् but gives only an example of it

without giving any definition. However the definition is capable of clearing the point—when upameya (as स here) does not enter into a compound with the upamana (as महाङ्गद here), and yet there is Rupaka, in that case we shall have व्यस्तरूपकम् । Then in the last sentence the tidings of Sita suddenly brought by Hanuman is conceived to be rain drops from the sky—without cloud. Now though the tidings of Sita (प्रियोदन्तः = प्रियायाः भौतायाः उदन्तः वार्ता) and the rain without a cloud (अनभ्रदृष्टि) are not identical, still they are supposed to be so and hence here is अतिशयोक्ति of the भेदे अभेदरूप type. Thus Malli writes प्रियोदन्तस्य अनभ्रदृष्टित्वेन अध्यवसायात् भेदे अभेदलक्षणा अतिशयोक्तिः । So far good. But due to the existence of the words निरभ्रम् and अभ्रम्, we are led to suppose that here is विभावना along with अतिशयोक्ति ; because here is विना हेतु (संच विना) कार्यात्पक्षः (अभ्र पातः) दृश्यते । Again we go against the statement of Malli that there is व्यस्तरूपकम् in the previous portion. The example furnished by Dandin (of व्यस्तरूपकम्) wants us to omit the common attributes even from a Rupaka of this type ; but here we meet the common attributes (the three adjectives). And as they are applicable to both with the help of श्लेष (double meaning) so we suppose that there is उपमा of the श्लेषोपमा type ; the सादृश्यवाचक शब्द being absent which is permissible (though not legitimately here as औपम्य-वाचिनी लोपे समासे क्विप् च द्विधा—here being neither क्विप् nor समास]. Jay indirectly admits this उपमा by saying महाङ्गदसः and but he denies श्लेष । He says that in श्लेष both the meaning will

be clear and prominent ; but here according to him, the meaning of the adjectives are prominent when qualifying स (Ram) only ; and as with the help of the adjectives the conduct or circumstances of a lake is ascribed to Ram, so here is समासोक्ति—defined by Dandin as such :—वस्तुकिञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः उक्तिः संचिपेत्पक्षात् सा समासोक्तिरिष्यते । Jay's argument follows the manuscript and is not quite convincing and the existence of समासोक्ति here seems to be a far-fetched one. Prof. Trivedi quotes Agneya (e. s. “यदोक्तादगम्यते अन्योर्थस्तत् समानविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संचिपेत्तया दुर्धैः”) to support समासोक्ति here. Summing up—

(According to Jay) समासोक्तिः (In the previous portion).
He is silent about the last sentence.

(According to Malli) रूपक (previous portion) and अतिशयोक्ति (next portion).

(According to us) स्त्रियोपमा (previous portion) and अतिशयोक्ति—along with विभावना in the next portion.

42. *Sugriva now takes his orders from Ram, whom,
then, the monkeys follow.*

अतिशयोक्तिः

अथ लक्ष्मणतुल्यरूपवेशम्
गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।
कपयोऽनुययुः समेत्य रामं
नतसुग्रीवगृहीतसादराङ्गम् ॥ ४२ ॥

Prose.—ଅଥ ଲକ୍ଷ୍ମଣତୁଲ୍ୟରୂପବିଶମ୍ ଗମନାଦିଶ୍ଚିନିର୍ଗତାୟହନୁମ ନତସୁଗ୍ରୀବ ଗଢ଼ିତସାଦରାନ୍ତ୍ରାଂ ରାମଂ କପୟଃ ସମିତ୍ୟାନୁସୃୟ ।

Beng.—ଅନନ୍ତର ଲକ୍ଷ୍ମଣତୁଲ୍ୟରୂପ ଓ ପରିଚ୍ଛେଦଧାରୀ ରାମଚକ୍ରଦେ ଚଳିବାର ଆଦେଶ ଦିତେ ହସ୍ତେର ଅଗ୍ରଭାଗ ଶ୍ରୀମାରିତ କରିତେ ଦେଖିବା ଶୁଣିବି ସାଦରେ ଐ ଆଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣ କରିଲେନ ଏବଂ ବାନରଗଣ ଓ ମିଳିତ ହୁଇଁରା ରାମଚକ୍ରର ଅନୁ-ଗମନ କରିଲ ।

Eng.—Then the monkeys assembled and followed Ram, who was of like appearance (stature) and dress with Lakshman and from whom Sugriva submissively and respectfully took his orders, seeing him stretch the forepart of his hand (simply) to order to move (order for mobilization).

Jay.—ଅଥ ବ୍ରହ୍ମାଦି । ଅଥ ବାମ୍ନୀୟବସାନ୍ତରଂ କପୟଃ ସମିତ୍ୟ ମିମ୍ବିତ୍ବା ରାମମ୍ ଅନୁସୃୟଃ ଅନୁଗତବନ୍ତଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣେନ ତୁଲ୍ୟ ରୂପଂ ବିଶସ୍ତ ଯସ୍ୟ ରାମସ୍ୟ ଗମନାୟ ପ୍ରସାଧାୟ ଆଦିଶଃ ତଦର୍ଥଂ ଚିନିର୍ଗତୌ ଅସହଜୌ ଯସ୍ୟ । ନତେନ ପ୍ରଥମେନ ସୁଗ୍ରୀବେଣ ଗଢ଼ିତା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ସାଦରାନ୍ତ୍ରା ଯସ୍ୟ ତମ୍ ରାମମ୍ । ଅତିଶଯୋକ୍ତିରିତି ଅତିଶୟାଭିଧାନାତ୍ । ଅଥ ସୁହୃଦିନାମାସୌ ଲକ୍ଷ୍ମଣେ ଚ ତୁଲ୍ୟରୂପବିଶଃ ସ୍ୟାତ୍ ନ ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣପରିଚ୍ଛେଦଃ । ଇତି ଶ୍ରୀକାଳିକ୍ରାନ୍ତବଚନମତସଂଚୟମ୍ । ଅବସ୍ଥାଂ ଚ କସିଦ୍ ବିଶିଷ୍ଟୋଽସି । ଯଥୋକ୍ତମ୍—“ନିମିତ୍ତତୌ ଯତ୍ ବଚ୍ଚୋ ଶ୍ରୀକାଳିକ୍ରାନ୍ତ ଗୋଚରମ୍ ମନ୍ୟନ୍ତେଽତି ଶଯାକ୍ତିଂ ତାମଜଞ୍ଜାରତଥା ଯଥା” । ଇତି ॥

Malli.—ଅଥ ହନୁମହାକ୍ୟସ୍ତ୍ରବସାନ୍ତରମ୍ କପୟଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣେନ ତୁଲ୍ୟୌ ରୂପବିଶୌ ଆକାର-ନିପଥ୍ୟ ଯସ୍ୟ ତଂ ଗମନାଦିଶ୍ଚ ପ୍ରସ୍ଥାପନାଜ୍ଞାପନେ ଚିନିର୍ଗତଃ ପ୍ରହତଃ ଅସହଜଃ ଯସ୍ୟ ତଂ—ସୁଗ୍ରୀ-ବେଣ ଗଢ଼ିତା ଶ୍ଳୋକତା ସାଦରାଦରପୂର୍ବିକା ଆଜ୍ଞା ଯସ୍ୟ ତଂ ରାମଂ ସମିତ୍ୟ ସଂଭୃୟ ଅନୁସୃୟଃ । ଅଥ ପ୍ରାସ୍ଥାନିକରୂପବିବିଧାସାମ୍ପ୍ରାୟାର୍ଥନାତ୍ ଶ୍ଵଭାବୋକ୍ତିରଜଞ୍ଜାରଃ । “ଶ୍ଵଭାବୋକ୍ତିରଜ-ଞ୍ଜାରୋ ଯଥାବଦ୍ଭସ୍ତୁବର୍ଣ୍ଣନମ୍” ଇତି ଲକ୍ଷଣାତ୍ ॥

CHARCHA

1. ଲକ୍ଷ୍ମଣତୁଲ୍ୟରୂପବିଶମ୍—ରୂପଂ ଚ ବିଶସ୍ତ ଇତି ରୂପବିଶୌ । ଇତରତରହନ୍ଦଃ । ରୂପମ୍ =

वपुः, आकारः (stature, appearance); comp “रूपं तदोजसि तदेववीर्यम्” &c—Rag. V. वेशः = नेपथ्यम् attire; लक्षणेन or लक्षणस्य तुल्यम् इति श्या तत् or इ तत्। लक्षणतुल्यौ रूपवेशौ यस्य तमिति बहु। adj to रामम्। Mallin reads ष instead of श in वेश which is also equally good.

2. गमनादेशविनिर्गतायहस्तम्—adj to रामम्। गम् + लुट् = गमनं चलनम्। आ + दिश + घञ् = आदेशः। आज्ञा order. गमनस्य आदेशः इति इ तत्; अथवासादिवत्। प्रस्थापनाज्ञापनम्; order to move; order for mobilization. Jay expounds it as गमनाय आदेशः; but then it will be सुप् सुपा; better call it a इ तत्, of the अथवासादि type. अथस्य घासः = अथाय घासः। Perhaps Jay analyses it and not expounds. गमनादेशे विनिर्गतः इति ७ तत्—(गमनादेशे being an instance of विषयाधिकरणम्,) or सह सुपेति समासः। वि + निर् + गम् + क्त कर्त्तरि = विनिर्गतः। अथवासादौ हस्तस्य कर्मधा। See our notes under “अयहस्तात् प्रसष्टं पृथभाजनम्”—Sak. IV. 367. गमनादेश—विनिर्गतः (गतौ इति जयः) अयहस्तः (हस्तौ इति जयः) यस्यतमिति बहु।

3. नतसुयीवगृहीतसादराञ्चम्—adj to रामम्। नम् + क्त कर्त्तरि इति नतः = वशः submissive. नतः सुयीवः इति कर्मधा। शोभना यीवा यस्य स इति सुयीवः। बहुव्रीहिः। तेन गृहीतं इति इतत्; यद् + क्त कर्मणि = गृहीतम्। आदरेण सह वर्तमाना या सा सादरा; समादरपूर्विका। सादरा आज्ञा इति कर्मधा। आ + ज्ञा + अङ् स्त्रियामाप्। नतसुयीवगृहीता आज्ञा यस्य सुयीव-स्त्रीकृता सादराञ्च समादरपूर्विकाञ्च यस्य तमिति बहु।

4. रामम्—obj to अनुययुः।

5. समेत्य — सम् + आ + इ + ल्यप्। सम्भूय; मिलित्वा; कपयः परस्परं मिलित्वा रामं अनुगतवन्तः इतिभावः।

6. अनुयुः—अनु + या + लिट् + उच् ; verb to कपयः । अनुचेलुः । followed.

Remark.

The rhetoric occuring here is, according to Malli, स्वभावोक्तिः—defined by Dandin as such :—नानावस्त्रं पदार्थानां रूपं साक्षात् विह-
षवती ; स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्याः सालङ्कृतिर्यथा ॥ अत्र प्रास्थानिकं रूपविषयभाषा-
क्रियावर्णनात्—as here a description is given of the appearance,
attire, language (speech) and activity befitting the occasion
of moving (mobilization) so here is स्वभावोक्तिः—because a
scene in its natural circumstance is described. Jay contends
this and proclaims that here is अतिशयोक्तिः—arguing that though
Ram excels Lakshmana, yet he is said to be equally dressed
and to have like appearance with Lakshmana. His argument
to support the Mss is not convincing and certainly अतिशयोक्तिः
in the present case cannot be strictly supported by the
definition of the same as stated by Dandin or in the Sahitya-
darpan. विवक्षा या विशिष्य लोकात्मिमातिवर्त्तिना—does not seem to
exist here ; we doubt whether the definition निमित्ततो यत्र वचो
लोकातिक्रान्तगोचरम्—as quoted by Jay, fits in well here ; for it
does not materially differ from the definition of Dandin so it
is better to accept Malli's view here. If it be अतिशयोक्तिः, it
should be of the भेदे अभेदे type, with reference to Ram's appe-
arance and dress—as compared with Lakshman, but it is
rather far febehed.

43. *The two Royal brothers, then left the place and
proceeded on the back of the monkeys to mt.
Mahendra, through the aerial course.*

कुलकम् (sl. 43—49).

यथासंख्यम्

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ,

कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाक्षाः ।

सुमुचुः प्रययुर्द्वं तं समीयु-

र्व सुधाम् व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

Prose.—ततः कपिपृष्ठगतौ नरेन्द्रौ ज्वलिताग्निपिङ्गलाक्षाः कपयश्च वसुधां
सुमुचुः, व्योम प्रययुः, द्वतं महीधरं महेन्द्रं समीयुः ॥

Beng.—अनन्तरं बानरपृष्ठगत (अङ्गद उ हनूयान्—एहि द्वौ बानरैर
पृष्ठदेशे आक्रुत) नरेन्द्रद्वय (राजकुमारद्वय—राम उ लक्ष्मण) एवं
प्रेञ्जलित हताशनेन त्राय पिङ्गलवर्ण (पिङ्गलवर्ण चक्षुर्विशिष्ट) कपिगण
धरातल परित्याग करिया आकाशे चलिलेन एवं शीघ्रै महेंद्र पर्वते
आगिया उपस्थित हईलेन ।

Eng. — Then the two princes, seated on the backs of (two)
monkeys left that place, together with the monkeys who
had eyes that were as brown as burning fire, set off for the
sky and quickly reached the Mahendra hill.

Jay.—ततोऽनन्तरम् नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च एते सुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः ।
प्रययुः व्योम आकाशम् । महेन्द्रम् महीधरं समीयुः गतवन्तः । लिटः कित्ते गुणा-
भावात् धातोरियङ् । नरेन्द्रौ किंभूतौ ? कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तम् आरुढौ । यथा-
संख्यम् इति सुमुचु रित्यादिना क्रियाणाम् वसुधादीनाम् च कर्मणाम् अनुक्रमशो निर्दे-

ज्ञात् । यथोक्तम्—भूयसां उपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् । क्रमशोऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते । ॥

Malli.—कपीति । ततः कपिचलनान्तरम् कप्योः बायुवातिनन्दनयोः पृष्ठगतौ पृष्ठारूढौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलिताग्निपिंगलाक्षाः कपयसतो वसुधां सुसुचुः, व्योम प्रययु व्योम्नि प्रयतो इत्यर्थः । महेन्द्रम् महीधरं महेन्द्राद्रिम् समीयुः संययुः (संजम्मुः) । अत्रोद्देशिनाम् अनुद्देशिनां च सोचनादीनाम् वसुधादीनां च यथासंख्यसम्बन्धात् यथासंख्यालङ्कारः । 'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्व' पश्चात् यथाक्रमम् । अनुद्देशो भवेद् यत् तद् यथासंख्यम् उच्यते इति लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. कपिपृष्ठगतौ—adj to नरेन्द्रौ । कप्योः हनूमतस्तथा अंगदस्य पृष्ठम् इति ६ तत् । ते गतौ आरूढौ इति २ तत् ।

2. नरेन्द्रौ—subject to the three verbs सुसुचुः, प्रययुः and समीयुः, इदि (परमेश्वर्ये) + र = इन्द्रः । नरेषु इन्द्रः इति ७ तत् ; यद्वा नराणाम् इन्द्रः इति ६ तत् । “निर्धारणे” इति सूत्रेण अत्र न समासप्रतिषेधः भवितुम् अर्हति । कथम् ? उत्तरं हि कैयटस्य (यत् निज्ञात्यमाणः, यतो निज्ञात्यते, निज्ञातृहेतुश्च विद्यते तत्रैव निर्धारस्य स्त्रीकारात्) नागोत्तम इति व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । यद्वा नरः इन्द्र इव इति उपमित समासः । तौ । Rama was राजा also नरेन्द्र so fit to march against Ravana.

3. ज्वलिताग्नि पिंगलाक्षाः—adj to कपयः, ज्वल + क्त कर्त्तरि...ज्वलितः, ज्वलितो योऽग्निरिति कर्मधा । स इव पिंगलः (पिंगलवर्णः brown) इति उपमानसमासः । उपमानानि सामान्यवचनैरिति सूत्रेण । ज्वलिताग्निपिङ्गली अक्षिणी यस्य सः इति ज्वलिताग्नि पिंगलाक्षः—अत्र अक्षि इत्यस्य स्थाने समासान्तः अच् इति भवति “वङ्गुम्रीक्षौ सकृद्यक्ष्योः खांगात् षच्” (८४।११६) इति सूत्रेण । This shows their pluck and determination for success.

4. कपयः—it is also subject to the three verbs.

5. वसुधाम्—वरुणि रत्नानि धौयन्ते अस्याम् इति वसु + धा + वचर्थे कवि-
धानम् । यथा वसूनि धत्ते इति कर्त्तरि कः । स्त्रियामाप् । धरित्रीम् । object
to सुसुचुः ।

6. सुसुचुः—सुच् + लिट् उच् ; left.

7. व्योम—obj to प्रययुः । व्योमन् इति शब्दः क्लीबलिङ्गः । आकाशम् the
firmament.

8. प्रययुः—प्र + या + लिट् उच् । प्रतस्थिरे—set off ; started.

9. द्रुतम्—द्रु + क्त ; adverb modifying the verb सनीयुः ।

10. महीधरम्—note. मही धरति इति मही + धृ + अण् कर्त्तरि will
give महीधार by the rule कर्मण्यण् । So proceed thus—धरतीति धरः,
पचाद्यच् । मन्ना धरः, शेषषष्ठीतत् । obj. of सनीयुः ।

11. महेन्द्रम्—महीधरम् इत्यस्य विधेयम् । Same case or case in
apposition with महीधरम् ।

12. सनीयुः—सम् + इ + लिट् + उच् । = सययुः, आसादितवन्, got to.

Remark.

The rhetoric occurring here is known as यथासंख्यम् defined
by the author of Sahityadarpan as such :—“यथासंख्यमनूद्देशः
उद्दिष्टानां क्रमेण यत्” । उद्दिष्टानां लक्ष्यीकृतानां अभिप्रेतानां इति यावत् वस्तूनाम्
क्रमेण एकम् अवलम्बा यत् अनूद्देशः पथाल्लिखनं तत् यथासंख्यं इति अलङ्कारी
भवति । Dandin makes no mention of it. Here first the three
verbs are mentioned and then are mentioned their objects
the three in legitimate succession and hence here is यथासंख्यम् ।
Just see सुसुचुः is first mentioned amongst the three verbs ; and
amongst the objects—वसुधाम् the object of सुसुचुः is first men-
tioned ; thus the order of succession is perfectly legitimate.

44. *Mt. Mahendra stands as a barrier, as it were,
against the encroachment of the sea against
the earth.*

উত্প্রেক্ষা

স্থিতমিব পৱিরচ্ছিতুম্ সমন্তা-

দুদধিজলৌঘপরিপ্লবাৎ ধরিত্রীম্ ।

গগনতলবসুন্ধরান্तरालে

জলনিধিবিগসহং প্রসার্থ্য দৈহম্ ॥ ৪৪ ॥

Piose.—সমন্তাৎ উদধিজলৌঘপরিপ্লবাৎ ধরিত্রীম্ পৱিরচ্ছিতুম্ গগনতল-
বসুধান্तरালে জলনিধিবিগসহং দৈহং প্রসার্থ্য স্থিতমিব। (স্থিতমিব মহেন্দ্রপর্বত
সমীযুঃ ইত্যন্বয়ঃ)।

Beng.—(ছয়টী শ্লোকে এখন কবি মহেন্দ্র পর্বত বর্ণনা করিতেছেন ;
এইটী প্রথম শ্লোক) —চতুর্দিকে সমুদ্রের পরিপ্লাবন (সমুদ্র জলরাশির
পরিপ্লাবন) হইতে ধরিত্রীকে (সম্পূর্ণভাবে) রক্ষা করিবার নিমিত্তই
যেন (মহেন্দ্র পর্বত) আকাশও ধরাতলের মধ্যভাগে সমুদ্রের বেগ
ধারণ করিতে সমর্থ দেহ প্রসারিত করিয়া অবস্থিতি করিতেছে।

Eng.—(They got to the Mt. Mahendra), which lay able
to withstand the onrush of the sea extending its body
between the earth and the sky, to protect the earth as it
were, from the inundation of the sea—(to save the earth,
at it were, from the allround encroachment of the sea
water).

Jay,—স্থিতমিখ্যা দি । উদধিজলৌঘাৎ সমন্তা যঃ পরিপ্লবী বিনাশঃ তন্মাত
ধরিত্রী পৱিরচ্ছিতুমিব গগনতলবসুন্ধরান্तरালে দৈহং শরীরম্ জলনিধিবিগং সহতি

इति मूलविभुजादित्वात् कः । प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेतेति । यथोक्तम्—“अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिद्विषयस्य सह । अतद्वगुणक्रियारोपादत्त-
प्रक्षितिशयान्विता” । इति । अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वात् अविवक्षितं
सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रगिरिरतद्वगुणतया रक्षणक्रिया-
योगः । गगनं वसुन्धरां व्याप्यस्थितमिति अतिशयान्विता ।

Malli.—अथ षड्भिः महेन्द्राद्रिं वर्णयति—स्थितमित्यादिभिः । उदधि
जलौघैः समन्तात् परिप्लुतां परिभूताम् धरित्रीम् परिरक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा ।
गगनतलवसुधान्तराले व्याप्यप्रथिव्योरन्तराले जलनिधेर्वेगं सहते इति तत्सहम्
तत्फलम्—मूलविभुजादित्वात् कः । देहं प्रसार्य स्थितमन्यथा दुर्धर्षवेगो वारिधि-
र्वसुधामाकरोदिति भावः ।

CHARCHA.

1. समन्तात्—परितः ; सर्वासु दिक्षु all over ; अव्ययम् ।

2. उदधिजलौघपरिप्लवात्—अपादानि ५मी by the rule “भीढार्थानां
भयहेतुः” । उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि ; उदक is changed
to उद by the rule ‘उदकस्योदः सञ्जायाम्’ (६।३।५७) ; जलानाम् औघः
पूरः समूहः राजिरिति यावत् इति ६ तत् । उदधिः जलौघः इति ६ तत् । तस्य
परिप्लवः इति ६ तत् । तस्मात् । परि + प्लु (प्लवते) + अप् = परिप्लवः —प्लावनम्
आक्रमणमिति यावत् । Innundation. Malli reads परिप्लुताम्—as
adj. to धरित्रीम् । उदधिजलौघेन परिप्लुताम् इति ३ तत् ।

3. धरित्रीम्—obj to परिरक्षितुम् । धृ + इत् ; fem. डीप् ।

4. परिरक्षितुम्—परि (सम्यक्) रक्षितुमिति परि + रक्ष् + तुम् ।

5. गगनतलवसुधान्तरालं—In the interval between the earth
and the sky. अधिकरणे ७मी । गगनम् एव तलम् इति कर्मधा । “अधःस्वरू-
पयौस्त्रलम्” इति स्वरूपार्थः ; यद्वा गगनस्य तलम् इति ६ तत् । गगनस्य अधः । गगन-
तलं च वसुधा च इति गगनतलवसुधि । इन्द्र समास । तयोरन्तरालं इति ६ तत् ।

6. देहम्—obj to प्रसार्य ।
 7. प्रसार्य—प्र + कृ + शिच् ल्यप् । विस्तार्य । Having extended.
 8. स्थितम्—स्था + क्त कर्त्तरि । adj. to महेन्द्रम् of the previous sloka.
 9. इव—अवयय । उत्प्रेक्षा द्योतकः । इव—अहम् उत्प्रेक्षे, अहं मन्ये । Methinks ; meseems.
 10. जलनिधिवेगसहम्—जलनिधेः वेगः इति ६ तत् । तं सहते इति सन् + कः । मूलविभुजादित्वात् । See Jay & Malli.

Remark.

The rhetoric occurring here is known as उत्प्रेक्षा, defined by Dandin as such :—अन्यथैव स्थितावस्थितनस्यैतत्तरसा वा । अन्यथैवोत्प्रेक्ष्यति यत् तासुत्प्रेक्षां विदुर्ध्या ।” अत्र इतरसा (अवस्थितनसा) महेन्द्रगिरिः हस्तिः (याव्यापृथिवीरन्तराले अवस्थितिरूपा हस्तिः) अन्यथा अन्यरूपेण स्थिता स्वाभाविकी इयं गिरिरेवस्थितिः । सा तु अन्यथा अन्यरूपेण समुद्रप्लावनात् पृथिव्याः परिरक्षकरूपेण उत्प्रेक्ष्यते कविना कल्प्यते = अतः अत्र उत्प्रेक्षा नाम अलङ्कृतिर्विद्यते । But this surmise (उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षणं) is not about the very situation of the hill ; because the situation is real and not imaginary ; the surmise is about the effect of the situation. पर्वतस्य अवस्थितौ न उत्प्रेक्षणम् अपितु अवस्थानस्य फलविषयं । what is the result (motive) of the situation of course, there is no motive—the situation is ordained by nature herself ; but the poet surmises that it was meant for the protection of the earth from the encroachment of the sea ? So here is what is called फलीत्प्रेक्षा ; Malli admits this saying परिरक्षितुमिवेति फलीत

প্রীতি। Sahityadarpan admits of ফলোত্তপ্রীতি—saying—বিনা দ্রব্য
বিধা সর্বাঃ স্বরূপফলহেতুগাঃ i. e. ফলবিষয়ে উত্তপ্রীতি ভবতি।

N. B.—জলনিধিবেগসহ—অত্র মূলবিমুজাতিলাত্ কঃ so say the com-
mentators. The rule is (বার্তিকসূত্রম্) “কপ্রকারণে মূলবিমুজাতিভ্যঃ
উপসংস্থানম্”। মূলবিমুজ, নখমুচ, কাকগৃহ, কুমুদ ইत्याদিভ্যঃ কতং রি কঃ
স্যাদিতি, মূলানি বিমুজতি ইতি মূলবিমুজোরথঃ। আক্ৰান্তিগণ্যোঃয়ম্। एवं জল-
নিধিবেগং সহতি সৌদৃশ্যম্ শক্তোতি ইতি জলনিধি বেগ + সহ + কক্কত্ রি ; সমুদ্রবেগ-
ধারণক্ষমম্, able to withstand the onrush of the sea. This
proves the height and expansion of the Mount.

45. *The said hill strikes its roots into the nether
regions, sends its branches upwards and covers
an extensive area of heaven.*

বার্তা

বিষধরনিলয়ে নিবিষ্টমূলম্,

শিখরশতৈঃ পরিমৃষ্টদেবলোকম্।

ঘনবিপুলনিতম্বপূরিতাশম্,

ফলকুমুমাচিতবৃক্ষরম্যকুঞ্জম্ ॥ ৪৫ ॥

Prose.—[পুনঃ কোড়শম্ মন্ডেন্দ্রপর্বতম্ ?] বিষধরনিলয়ে নিবিষ্টমূলম্,
শিখরশতৈঃ পরিমৃষ্টদেবলোকম্, ঘনবিপুলনিতম্বপূরিতাশম্, ফলকুমুমাচিতবৃক্ষ-
রম্যকুঞ্জম্।

Beng.—ঐ মহেন্দ্র পর্বত নাগদেশে মূল প্রবেশ করাইয়া দিয়াছে ;
শত শত শিখর দ্বারা দেবলোক স্পর্শ করিয়াছে। নিবিড় এবং বিশাল
(দেহ) মধ্যভাগের দ্বারা চতুর্দিক ব্যাপিয়া রহিয়াছে আর উহার উপর
অবস্থিত কুঞ্জবনগুলি ফুলে ফলে শোভিত বৃক্ষের দ্বারা শোভন হইয়া
উঠিয়াছে।

Eng.—The said hill has struck its roots into the region of the serpents (nether region), has touched the region of the gods with hundreds of its peaks, has covered the horizon with its large and dense waisty (body), and the groves upon it have been beautified by the trees overgrown with flowers and fruits.

Jay.—विषधर इत्यादि । विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलम् महेन्द्रम् । शिखर—शतैः करणभूतैः परिसृष्टः संसृष्टः देवलोकः येन । घनैः निरन्तरैः विपुलैः विलीर्यैः नितम्बैर्भस्त्रलाभागैः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन । फल-कुसुमाचितैः वृक्षैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् । वास्तैति तत्त्वार्थकथनात् । सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र या पूर्वा स्वभावोक्तिरुदिता । यथैयम् एव । तथा चोक्तम् “स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते । अयं च तादवस्थे च स्वभावोक्तिरभिहितो यथा । इति । निर्विशिष्टा वास्त्या नामालङ्कारः । यथोक्तम्—“गतास्तमयमर्कः भातोन्दु र्याति वासान् पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्या वास्त्यामितां प्रचक्षते” इति ।

Malli.—विषधरेति । पुनः विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलम् । प्रविष्टतलम् । शिखरशतैः परिसृष्टदेवलोकम् उल्लिखितसुगलयम् । घनैः निविष्टैर्विपुलैश्च नितम्बैर्मध्यभागैः पूरिताश्च व्याप्तदिक्षु, फलैः कुसुमैश्च आचितैरावृतैः वृक्षैः रम्यकुञ्जम् । अत्र मूलादीनां पातालाद्यसमन्वितेषु सत्त्वोक्तिरतिशयोक्तिः ।

CHARCHA

1. विषधरनिलये—अधिकरणे ७मीं । नि + ली + अच् = निलयः आलयः । धरति इति घृ + अच् = धरः धारकः । विषयधरः इति इतत् । तस्य निलयः तस्मिन् इति इ तत् ।

2. निविष्टमूलम्—adj to महेन्द्रम् । नि + विश् + क्त कर्मणि = निविष्टः स्थापितः । निविष्टम् मूलम् येन तम् इति बहु । यद्वा नि + विश् + क्त कर्त्तरि । स्थितः । निविष्टं मूलं यस्य तम् इति बहु ; mark the rule “निर्विशः” here.

३. शिखरशतैः—शिखरानां शतानि त्रिरिति ६ तत् । शतं च शतं च शतं च इति शतानि एकशेषः । Hundreds of peaks. करणं इया ।

४. परिसृष्टः=सृष्टः विलिखितः । परिसृष्टः देवलोकाः येन तम् इति बहु । adj to महेंद्रम् ।

५. घनविपुल नितम्बपूरिताशम्—adj to महेंद्रम् । घनश्चासौ विपुलश्च इति कर्मधा । तादृशः नितम्बः (मध्यभागः) इति कर्मधा । तेन पूरिता इति ३ तत् । घनविपुल नितम्बपूरिता आशा येन तम् इति बहु । आशा=दिक् ।

६. फलकुसुमाचितहृत्तरम्यकुञ्जम्—adj to महेंद्रम् । फलं च कुसुमं च or फलानि च कुसुमानि च इति फलकुसुमम्—समाहार by the rule “जातिर प्राणिनाम्” ; or better call it an इतरैतर with द्रव्याविवक्षा । फलं च कुसुमं च etc इति फलकुसुमानि । Its many flowers or fruits (इतरैतर पक्षे) ; collection of flowers &c (समाहार पक्षे) ; तेन तैर्वा आचितं परिवाप्तमिति ३ तत् । आ + चि + क्त कर्मणि = आचित । तादृशः हृत्ताः इति कर्मधा । तैः रम्यं मनोरमम् इति ३ तत् । फलकुसुमाचितहृत्तरम्यानि कुञ्जानि यस्मिन् तमिति बहु ।

Remark.

Really the Mt. Mahendra has not struck its roots into the nether region, nor it has touched the region of the gods ; it is mere conception ; therefore अत्र यद्यपि पातालं मूलस्थापनेन तथा शिखर शतैः आकाशस्पर्शनेन सह महेंद्रस्य सम्बन्धो नास्ति तथापि ईदृकसम्बन्धोऽत्र कल्पितः । अतएव अत्र असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ; Malli admits this ; following the Mss Jay, calls it a वार्ता अलङ्कारः (said to be a variation of स्वभावोक्ति) ; but the assumption seems open to objection. The example he quotes does not tally with the present case because there quite a natural scene is described ;

but here is some exaggerated assumption so we prefer to take Malli's view here.

46. *The mountain imitated various features of Sita, which pleased Ram.*

प्रियः

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम्

सरसिरुहैर्दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः ।

स्फुटमनुहरमाणमादधानम्

पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

Prose.—(पुनः कौटुम्बिकं सङ्गच्छन् ?) मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम् (तथा) सरसिरुहैः दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः स्फुटम् अनुहरमाणम् (अतएव) पुरुषपतेः सहसा परम् प्रमोदम् आदधानम् ।

Beng.—महेन्द्र पर्वत मधुकर गुञ्जनैः द्वारा प्रियार (मधुर) ध्वनि, आर पद्मावलीर द्वारा ताहार हास्य शोभा अस्फुट अनुकरण करिष्ये मृगा पुरुषोत्तम रामचन्द्रैः विशेष आनन्द विधानं करिष्याहि ।

Eng.—The mountain imitated the (sweet) voice of Rama's beloved one (Sita) by the humming of the bees, and the beauty of her smile by the lotus, and thereby suddenly afforded a great pleasure to the lord of men (Ram).

Jay.—मधुकरविरुतैः रित्यादि । प्रियाध्वनीनां सोताध्वनिनां जल्पितानाम् मधुकरविरुतैः स्फुटम् स्पष्टम् अनुहरमाणमनुकुर्वन्तम् सादृश्यमित्यर्थात् । दयितायाः सीतायाः यदास्यं हास्यं च एतयोः लक्ष्म्याः सरसिरुहैः सादृश्यम् अनुहरमाणम् अन्तम् सङ्गच्छन् । तत्र पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुसुदैः हास्यलक्ष्म्याः । अथवा तुल्यार्थैः—

(२।३।७२) इति षष्ठौ । अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् । सट्शौभवन्तमित्यर्थः । पुरुषपतेः रामस्य सङ्घसा तत्क्षणम् आगतमात्रस्य इत्यर्थः । परमुत्कृष्टम् प्रमोदम् आदधानम् जनयन्तं समीयुः । प्रिय इति प्रियतमवस्वभिधानात् ।

Malli.—मधुकरेति । पुनः मधुकरविरुतैः प्रियायाः ध्वनीनां आलापानाम् अनुहरमाणं तान् अनुकुर्वन्तम् इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ । तथा सरसिरुहैः तस्य दयितास्यस्य प्रियासुखस्य हास्यलक्ष्याः स्मितशोभायाः अनुहरमाणम् अतएव पुरुषपतेः पुरुषोत्तमस्य रामस्य सङ्घसा परम् प्रमोदम् आनन्दं दधानम् कुर्वाणम् । अत्र मधुकरविरुतानां सरसिरुहणां चोपमानानाम् उपमेयस्य कल्पनात् द्वितीयप्रतीपालङ्कारः । “आक्षेपः उपमानस्य कैमर्थक्येन कल्प्यते । यद्वोपमेयभावः स्यात् तत् प्रतीपम् उदाहृतमिति लक्षणात् ।

CHARCHA

1. मधुकरविरुतैः—करणेति या ; मधुकरोति इति मधु + कृ + ट ताच्छ्लोच्ये—उपपद तत् तेषां विरुतं तैः । इ तत् । वि + रु (=रूति) + क्त भावे = विरुतम्, शब्दः ।

2. प्रियाध्वनीनां—सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ ; or कर्म स्थाने षष्ठौ as in भजे शम्भोश्चरणयोः—due to विवक्षा (cp ‘विवक्षवशात्कारकानि’); प्रियायाः ध्वनयः इति इ तत् । तेषाम् ।

3. सरसिरुहैः—parse as before ; सरसि रोहन्ति यानि तैः इति सरसिरुह + ककर्त्तरि ; उपपदतत्पुरुषे सति अलुक् ; alternative form—सरोरुहम् (not अलुक्) ; see the rule ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ ।

4. दयितास्य हास्य लक्ष्याः—दय् + क्त कर्मणि ; स्त्रियामाप = दयिता प्रिया । तस्याः आस्यं सुखम् इति इतत् । तस्य हास्यम् इतत् । तस्य लक्ष्मीः इति इ तत् । तस्य । लक्ष्मी—शोभा । Parse as before सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ or कर्म स्थाने षष्ठौ ।

5. स्फुटस्—adv. modifying अनुहरमाणम् ।
6. अनुहरमाणम्—अनु + ह + शानच्; रथा; adj to महन्द्रम् । आत्मन पद—by the rule “हरतेर्गताच्छौल्ये” (सिद्धान्तकौमुदी) ।
7. पुरुषपते—सम्बन्धे दृष्टी; पुरुषाणां पतिरिति दत्तम् ।
8. सहसा—अव्यय ।
9. परम्—adj to प्रमोदम् ।
10. प्रमोदम्—प्र + मुह + घञ् । obj to आदधानम् ।
11. आदधानम्—आ + धा + शानच्; adj to महन्द्रम् । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनोपदम् ।

Remark.

Malli says that here is प्रतीप, defined in Sahityadarpan as प्रसिद्धसमीपमानसमीपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते । The humming of the bee is generally the उपमान but as it is here said to bear resemblance with Sita's sweet voice, so it is turned into उपमेय whereas the voice of Sita has been उपमान । So is also सरसिरुह; therefore प्रतीप occurs here; Malli's view is rather far fetched. Jay following the Mss contends that here is प्रेयः—(प्रेयः प्रियतराख्यानम्—so says Dandin); it is good; thus for consistency we may say that here is a commixture of प्रेयः and प्रतीप; both of them stand independently. As already said the Mss and Jay follow some old school of अलङ्कारिक whereas Malli follows the moderners in his अलङ्कारविचार ।

47. *The mountain touches the middle portion of the
Sky with its peaks.*

रसवत्

ग्रहमणिरसनं दिवो नितम्बम्
विपुलमनुत्तमलम्बकान्तियोगम् ।

चुतघन-वसनं मनोऽभिरामं
शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७ ॥

Prose.—(कौटुशं महेंद्रम् ?) ग्रहमणिरसनं विपुलमनुत्तमलम्बकान्तियोगम्
चुतघनवसनं मनोऽभिरामं दिवः नितम्बम् मदनात् शिखरकरैः स्पृशन्तम् इव ।

Beng.—এ পর্বত মদনার্ত হইয়াই যেন শিখররূপ হস্তের দ্বারা
আকাশের মনোরম নিতম্বদেশ স্পর্শ করিতেছে ; গ্রহগণই যেন এই
নিতম্বের মণি-মেখলা, উহা বিস্তৃত এবং অত্যন্ত কাঙ্ক্ষিত ; মেঘরূপ বস্ত্র
উহা হইতে খসিয়া পড়িতেছে ।

Eng.—The hill touches with its hand-like peaks, as if out
of passion the fascinating mid-portion of the sky of which
the planets appear like a waist chain, which itself is exten-
sive and resplendent in beauty and from which the cloth-
like cloud slides away.

Jay.—ग्रहैत्यादि—दिवो नितम्बम् मध्यभागम् ; ग्रहाः मणिरसनैव यस्य ।
विपुलम् विस्तीर्णम् । न विद्यते उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमः अतिशयवान् । लम्बः कान्त्या
योगी येन । चुतौ घनो वसनमिव यस्मात् । शिखरैः करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं
महेंद्रम् । रसवदिति दिवो गिरेश्व स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् । तथा
चोक्तं “रसवद्दर्शितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा” । इति ।

Malli.—ग्रहैति । ग्रहा नक्षत्राण्येव मनिरसना मनिमेखला यस्य तं विपुलं
विस्तृतं नास्त्युत्तमं यस्मात् सः अनुत्तमः सर्वोत्तमो लम्बः कान्तियोगः येन स कान्तिमान्

इत्यर्थः । तयोर्विशेषणसमासः । तं चतुर्त्वं स्वस्तं घनो मेघ इव वसनं यस्मात्सम् मनोभिरामं मनोज्ञं दिवः कान्ताया इति भावः । नितम्बम् अधोभागं मदनात् कामात् शिखरैरेव करैः स्पृशन्तमिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, गृहमण्योत्यादि रूपकानुप्रासितेति सङ्करः ।

CHARCHA

1. गृहमणिरसनम्—adj to नितम्बम् ; मणिरचिता मणिसमो वा रसना मेखला चन्द्रहारः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । गृहाः एव मणिरसना यस्मिन्-मिति, बहु ।

2. विपुलम्—adj to नितम्बम् extensive. Extensiveness of buttock (नितम्ब) enhances its beauty ; cf. “तस्मै दत्ता निविडु-नितम्बा ।”

3. अनुत्तमलब्धकान्तियोगम्—adj. to नितम्बम् । अविद्यमानः उत्तमः श्रेयान् यस्मात् स अनुत्तमः सर्वोत्कृष्टः । बहु । कान्त्या कान्तिर्भा योगः सम्पर्कः इति ३ तत् or ६ तत् । कान्ति = सान्दर्भ्यम् । तथाहि साहित्य दर्पणे—“रूपधौवन लालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषण शोभा प्रोक्ता । सा एव शोभा मन्मथाप्यायितव्यतिः कान्ति-रित्यभिधीयते” । लभ् + क्त कर्मणि = लब्धः । लब्धः प्राप्तः कान्तियोगः येन स इति बहु । अनुत्तमश्चासौ लब्धकान्तियोगश्चेति, विशेषणं विशेषणेन इति वचनात् कर्मधा । तम् ।

4. चतुर्त्वनवसनम्—adj. to नितम्बम् । घनः मेघः वसनं वास इव इति उपमितसमासः । यद्वा घनरूपं वसनमिति आलङ्कारिकसम्मतः रूपकसमासः । यद्वा घनः एव वसनमिति कर्मधा । च्वा + क्त कर्त्तरि चतुर्त्वं स्वस्तः (dropped ; sliding away) ; चतुर्त्वं वनवसनं यस्मात् तमिति बहु ।

5. मनोऽभिरामम्—adj. to नितम्बम् । मनसः अभिरामः तमिति ६ तत् ।

6. नितम्बम्—obj to स्पृशन्तम् ।

7. मदनात्—हृत्तौ प्रसौ । कामात् ।

8. शिखरकरैः—शिखराः शृङ्गाणि एव कराः इति कर्मधा । तैः । करणे द्वतीया ।

9. स्पृशन्तम्—स्पृश् + श्ठ, रया एकवचने ; adj to महिन्द्रम् ।

10. इव—उत् प्रेक्षायाम् ।

Remark.

The existence of इव clearly bespeaks of उत्प्रेक्षा with reference to the verb स्पृशन्तम् (as if touching) and hence it is known as क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । Now in गृहमणिरसनम् चुरतघनवसनम् and शिखरकरैः—there is रूपक ; so here उत्प्रेक्षा is supported by रूपक and hence here is a conglomeration of रूपक and उत्प्रेक्षा । Malli admits this ; but Jay following Mss contends that here is रसवत् अलंकारः ; the definition he adduces, supports his view. Dandin says—“रसवद्रसपेशलम्” , it is also in favour of Jay , but Sahityadarpan (a modern अलंकारग्रन्थ) says that when one रस becomes sub-ordinate to another रस in the same passage, then there will be रसवत् , this is certainly against Jay. However, standing on Dandin’s definition we may say that here is रसवत् अलंकार—supported by रूपक and उत्प्रेक्षा and in this way Malli may be reconciled to Jay.

46. *The mountain is located by the side of the sea-coast.*

उज्ज्वस्वी

प्रचपलमगुरुम् भरासहिष्णम्

जनमसमानमनूर्जितं विवर्जम् ।

कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे ,

स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥ ४८ ॥

Prose.—[पुनः कौटुम्भं सहैन्द्रम् ?] स्थिरम् अतुलानिम् जडतुलानिचम्
प्रचपलम् अगुरुम् भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् असमानम् जनम् विवर्जम् अण्वीपकण्ठे
कृतवसतिमिव ।

Beng.—এ পর্বত স্পৃষ্টরূপে প্রতিষ্ঠিত ; অত্যন্ত উচ্চ, এবং উহার
শিখরে অত্যন্ত মেঘমালা বিরাজ করিতেছে । অস্থির, লঘু, ভারবহনে
অক্ষম অসমৃদ্ধ এবং অসমান জনকে পরিত্যাগ করিয়াই যেন এই গিরি
সমুদ্রের উপকণ্ঠে বসতি স্থাপন করিয়াছে ।

Eng.—The (aforesaid) mountain is firm, and extremely
elevated and upon it rest the big clouds ; it has established it-
self in the vicinity of the sea-coast, to avoid, as it were, the
people who are unequal to him because of their fickle, low
unweighty and ill propensities.

Jay.—प्रचपलम् इत्यादि । जनं लोकम् प्रचपलम् अस्थिरम् अगुरुम् लघुम्
अतएव भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् अनहंकारम् विवर्जम् एव असमानत्वात् अण्वीपस्य
समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे कृतवसतिम् कृतावस्थानम् समीपुः । तदेव असमानत्वम्
दर्शयन्नाह—स्थिरम् अचलम् अतुलानिम् अमाधारणमद्वैतम् जडतुलानिचं उलू-
कतुलानिचम् आश्रयणीयत्वात् । ऊर्ध्वक्षीति माहंकारवस्त्वभिधानात् ॥

Malli.—प्रचपलैति ॥ पुनः स्थिरं प्रतिष्ठितम् अतुलानिचम् सर्वोन्नतम् जड-
तुलानिचम् परभरणक्षमम् इत्यर्थः । अतएव प्रचपलम् अस्थिरम् अगुरुम् लघुम् तुच्छम्
इत्यर्थः । भरासहिष्णुं भरासहिष्णु परभरणक्षमम् इत्यर्थः । अनूर्जितम् असमृद्धम्
अतएव असमानं जनम् पृथग्जनम् विवर्ज्यं संसर्गानर्हत्वात् वर्जयित्वा अण्वीपस्य
उपकण्ठे समीपे कृतवसतिमिव इति उत्प्रेक्षा । उक्तदीर्घाभावात् स्वममानगुणत्वेन च
संसर्गानर्हत्विनिययात् इति सावः । चपलादि पदार्थानां विशेषणगत्या संसर्गवर्जने
स्थिरत्वादिपदार्थानां संसर्गं च हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । तदनुप्रायिता चाण्वीपसमीप
वासोत्प्रेक्षा इति संकरः ।

Charcha

1. स्थिरम्—adj to सहेंद्रम् ।
2. अतुलौघ्रतिम्—adj to सहेंद्रम् । अविद्यमाना तुला (तुलना) यस्या सा अतुला । उद् + नम् + क्तिन् उन्नतिः । अतुला उन्नति र्दस्यतमिति बहु ।
3. ऊढतुंगमेघम्—adj to सहेंद्रम् ; तुंगः मेघः इति कर्मधा । तुंग high, वह् + क्त कर्मणि = ऊढ ; ऊढः तुंगमेघः येन तमिति बहु ।
4. प्रचपलम्—प्रकण्ट' or प्रकर्षेण चपलमिति प्रादिः ; adj to जनम् ।
5. अगुरुम्—गुरुः = भारयुक्तः । न गुरुः तमिति नञ् तत् । Qual. जनम् ।
6. भरासहिष्णुम्—adj to जनम् । भृ + अप् = भरः or भृ + अच् कर्त्तरि = भरः । सह् + इण् = सहिष्णुः ; तस्मादन्य इति असहिष्णुः । नञ् तत् । भरम् असहिष्णु इति २ तत् by the varttika "गमिगम्यादीनामुपसंख्यानम्" । or better भरस्य असहिष्णु, शेषषष्ठीतत् । भरम् असहिष्णु = भरासहिष्णु may be an instance of सहसुपेति समासः as well ।
7. अनूर्जितम्—ऊर्ज + क्त = ऊर्जितः । तस्मात् अन्य इति नञ् तत् ; असहैहम्—ill persons ; adj to जनम् ।
8. असमानम्—adj to जनम् ; समानात् अन्यः इति नञ् तत् ।
9. विवर्जम्—वि + वृज् + णिच् + ल्यप् । परित्यज्य ।
10. अर्णवोपकण्ठे—अधिकरणे ङो ; कण्ठम् उपगतः इति प्रादि by the rule—अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ; यद्वा कण्ठस्य समीपे इति उपकण्ठम् ; अत्राद्यैभावः ; "द्वितीया—सप्तम्योर्बहुलमिति" विकल्पेन विभक्तिस्थितिः ; पक्षे उपकण्ठम् । अर्णवस्य उपकण्ठम् तस्मिन् इति अर्णवोपकण्ठे ; पक्षे अर्णवोपकण्ठम् ।
11. कृतवसतिम्—adj to सहेंद्रम् ; वस् + अति (औषादि) = वसतिः । कृ + क्त कर्मणि = कृतः । कृता विहिता वसति र्थेन स कृतवसतिः ; तम् ।
12. Remark—or Notes on Malli.

उक्तदोषाभावात् etc.—Malli wants to state that people are full of all those defects (प्रचपल, अगुरु etc) ; so the mountain which is free from all these has to avoid their company and has located itself close to the sea because the sea being free from all those defects and being endowed with all those virtues which the mountain itself possesses, certainly becomes a worthy companion of the mountain.

Remark.

The इव implies उत्प्रेक्षा ; now what is the thing that is being surmised ; Malli says that “अर्णवसमीपे वासः” is being surmised and so here is अर्णवसमीपवासीत्प्रेक्षा ; but the location of the hill by the sea side is a real one and hence Malli's view is open to objection ; we believe that “विवर्ज्ज” this portion is being surmised ; विवर्ज्ज इव as if to avoid this company and so the उत्प्रेक्षा is क्रियोत्प्रेक्षा here ; again the adjectives प्रचपलम् and the like denoting the cause of the mountain's avoiding the company of the people as well as the adjectives—स्थिरम् and the like denoting the cause of the mountain's welcoming the company of the sea ; here is also kavyalinga (हृतीर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यालिङ्गं निगद्यते) ; this kavyalinga gives rise to उत्प्रेक्षा and so here is काव्यालिङ्गानुप्राणिता उत्प्रेक्षा or in other words a conglomeration of kavyalinga and utpreksha. Jay following Mss contends that here is उज्ज्वली defined by Dandin as such “उज्ज्वलि इदं हकारम्” ; it is in favor of Jay's and so Mss view. So we may say that here is a conglomeration of उज्ज्वली काव्य-

लिङ्ग and उत्प्रेक्षा । Dandin takes up प्रियः रसवत् and ऊर्जस्वी in order so does Bhatti here ; so also we believe (as already stated) Bhatti followed some old school of Rhetoric. But the view of Sahityadarpan is otherwise. Viswanath the author affirms that there will be a case ऊर्जस्वी where रसाभास or भावाभास, will be relegated to a subordinate position-subordinate to some रस Or भाव—(sentiment).

49. *The grandeur of the mountain is being described.*

पर्यायोक्तिः

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः

प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुरांगनानां

दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४८ ॥

Prose.—सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुरांगनानाम् अमरपुरमतिं दधतम् अदुःखम् अनल्पकल्पवृक्षम् = (महन्दिपर्वतं समीपः) ।

Beng.—रत्न श्रद्धीप सनाथ स्फटिकमणि गृह सेখানে बिराज कराय এবং तरुण किन्नर गीत ध्वनि ते मुखरित हुँवाय ऐ परबत स्वर्ग बनिয়া देवाङ्गनादिगेर मने हईते छिल ! (तहूपरि) যেখানে বিন্দুমাত্র ছুঃখ ছিলনা এবং তথায় কল্পবৃক্ষও অনেক ছিল ।

Eng.—The hill was abounding with marbled houses illuminated by gem-lamps (lamps made of gems or lamps in the shape of gems); it was also resounded with the notes of the young kinnars and thus the divine ladies were led to believe it to be a heaven, moreover it was free from trouble and contained a large number of wish-bearing trees.

Jay.—स्फटिकमणिगृहैरित्यादि—स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां किन्नराणाम् गीतनिखनैश्च हेतुभूतैः असरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं सुरांगनानां दधतं जनयन्तम् । अटुःखं—न विद्यते दुःखम् अस्मिन् इति सुखहेतुमित्यर्थः । बहुकल्पबृहत्सम् समीयुः । पथ्यायोक्तिरिति असरपुरमतिं दधतम् इत्यनेन पथ्यायेण वचनगत्या तदेव असरपुरमिति प्रतिप्रादनात् । तथा चोक्तम्—पथ्यायोक्तं यदन्त्येन प्रकारेणाभिधीयते इति” ।

Malli.—स्फटिकेति । सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रकटैः तरुणकिन्नरगीतनिःखनैः च सुरांगनानाम् असरपुरमतिं स्वर्गभान्तिम् दधतम् कुर्वाणम् नास्ति दुःखमत्र इति अटुःखम् अनल्पकल्पबृहत्सम् इति च भान्तिकारणान्तरोक्तिः । अत्र भान्तिमदलंकारः । “कविसम्मतसादृश्यात् विषये पिहितत्वमिति । अनेप्यनःकः न भवेद्यत्र च भान्तिमान् मतः” इति लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. सरत्नदीपैः—adj to स्फटिकमणिगृहैः । रत्नमयी दीपः इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । तेन (तैः वा) सह वर्त्तमानो यः स इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । तैः । or—रत्नानि एव दीपा etc ; gems serve as lights,

2. स्फटिकमणिगृहैः—स्फटिकनामा मणिरिति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । स्फटिकमणिसयानि गृहाणि इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । तैः ; करणे इत्या । हेतौ वा ।

3. प्रतरुणकिन्नरनिखनैः—करणे हेतौ वा तृतीया । प्रकटैः तरुणैः इति प्रादिः । तादृश किन्नराः इति कर्मधा । कुतुसितो नरः इति किन्नरः । नि + खन् + अप् = निखनः । तेषां निखनाः इति इतत् । तैः ।

4. सुरांगनानां—सम्बन्धे इष्टी । सुराणाम् अंगनाः इति इतत् ; तासाम् ।

5. असरपुरमतिम्—obj to दधतम् ; असरः देवः ; तेषां पुरमिति इतत् ; तस्य मतिः भान्तिः इति इतत् ; ताम् ।

6. दधतम्—धा + शठ् ; रधा, एकवचन ; referring to सहैन्द्रम् ।

7. अदुःखम्—adj to सहेंन्द्रम् ; अवियमानम् दुःखम् यव तम् इति बहु ।

8. अनल्पकल्पवृक्षम्—adj to सहेंन्द्रम् । अलपात् अन्ये इति अनल्पाः । नञ् समासः ; तदन्यत्वं इत्यर्थे नञ् ; अनल्पाः कल्पवृक्षाः यस्मिन् तम् इति बहु । कल्पस्थायी वृक्षः कल्पफलोको वा वृक्षः इति कल्पवृक्षः शाकपार्थिवदित्वात् समासः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is भान्तिमान्—(of. साय्यादतस्मिन्-तद्बुद्धिः भान्तिमान् प्रतिभोत्थिता—Sahityadarpan), acc. to Malli; Dandin says nothing about the said rhetoric. But Jay following Mss says that here is पर्यायोक्ति, defined by Dandin as such :—अथ मृष्टमनास्त्राय साक्षात् तस्यैव सिद्धये । यत् प्रकारान्तरास्त्रयान् पर्यायोक्तं तदिष्यते । But it does not seem exactly to apply in this sloka here. Moreover Jay is not correct when he says “तदेव असरपुरमिति प्रतिपादनात् ;” as the poet does not intend to prove that it was the heaven ; what he wanted to say is that it was like the heaven ; and so the divine ladies were misled ; hence Malli's view is more logical.

50. Then Hanuman pointed out the ocean on the south
to Ramchandra and others

समाहितम्

अथ ददृशुर्दोर्णधूमधूमाम्

दिशसुदधिव्यवधिं समेतसीताम् ।

सहरघुतनयाः प्लवंगसेनाः

पवन-सुतांगुलिदर्शितामुदन्ताः ॥ ५० ॥

Prose.—अथ सहस्रघुतनयाः प्लवंगसेनाः पवन-सुतांगुलिदर्शिताम् उदीर्णध्व-
ध्वसाम् उदधिव्यवधिम् समेतसीताम् दिशम् उदक्षाः ददृशुः ।

Beng.—अनसुर रागलक्षण सह कपि नैरागण हनयान् कर्तुं अङ्गुलि
द्वारा प्रदर्शित, उथित धूमराजिद्वारा धूमवर्ण, समुद्र व्यावहित एवं सीता
देवीर अवस्थितिसनाथ (दक्षिण) दिक् चक्षु उल्लोलन पूर्वक दर्शन
करिलेन ।

Eng.—Then the monkey-army, together with the scions
of Raghu's race beheld with their eyes raised up, the direction
(quarter) pointed out by the son of wind-god with his finger,
the very quarter which became gray with the smoke issui-
ng or curling out, which was bounded by the ocean and
which harboured Sita.

Jay.—अथेत्यादि । अथ प्राप्ताग्रानन्तरम् प्लवंगसेनाः सहस्रघुतनयाः दिशं ददृशुः ।
उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । उपसर्गो घोः किः (३।३।२२) ।
उदीर्णं न सहता धूमन ध्वसाम् अस्पष्टाम् । समेतसीतां—संगता सीताऽनया इति
द्वयोयार्थं बहुव्रीहिः । पवन-सुतांगुल्या दर्शिताम् । उदक्षाः उर्ध्वोक्लिताक्षाः । “वह-
व्रीहौ सकथ्यन्तोः” (५।४।११३) इति षच् । विलक्षणो ऽङ्गीष् न भवति तस्य अनित्य-
त्वात् । तेन दंष्ट्रा इति उपपन्नं भवति (? दंष्ट्रा इति अजादत्वात् टाप्) । समाहित-
मिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ।

Malli.—अथेति । अथ मन्त्रेन्द्रादिप्राप्तानन्तरम् रघुतनयाभ्याम् सह वर्तन्ते
इति सहस्रघुतनयाः [वीपसर्जनस्य इति पक्षे न सहस्र सभावः] प्लवंगसेनाः पवन-
सुनेन अंगुल्या दर्शिताम् उदीर्णैः खड्गोदभूतैः धूमैः धूम्रान् ध्वस्ववर्णान् । उद-
क्षानि धीयन्ते ऽस्मिन् इत्युदधिः [कर्मण्यधिकरणे च—इत्यधिकरणार्थं कर्मण्युपपदे कि-
प्रत्ययः] स एव व्यदधीयते अनेनेति वावधिव्यवधानम् यस्यास्ताम् उदधिव्यवहिताम्
इत्यर्थः । [उपसर्गो घोः किः] । समेता सीता यस्या स्ताम् दिशम् दक्षिणाम् उदक्षाः

उदक्षितांगा [वह्नोहौ इत्यादिना वच्] दृश्यः । अत्र स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः ।
स्वभावोक्तिरलंकारो यथावद्वस्तु वर्णनात् ॥ ५० ॥

CHARCHA

1. सहरष्टतनया.—adj to प्लवंगसेनाः । रवाः लक्षण्या रघुवंशस्य
तनयौ । इति ६ तत् । रघुतनयभ्याम् रामलक्षणाभ्याम् सह वर्त्तन्ते इति तुल्य-
योगे वह्नोहिः by तेन सह इति तुल्ययोगे । सह शब्दस्य स्थाने स इत्यादेशः अत्र न
दृश्यते तस्य आदेशस्य वृत्त्यपेक्षत्वात् ; विकल्पविविधाने च सूत्रम्—“वोप
सजर्नस्य” (६।३।८२) अस्यार्थः—वह्नोहौ वयवस्य सहस्य स सग्राहा इति
दीक्षितः ।

2. प्लवंगसेना.—sub. to दृश्यः । पु + अप् = प्लवः ; प्लवेन गच्छति इति
प्लव = गम् + खच् = प्लवंगः वानरः । तेषां सेना इति इतत् ।

3. पवनसुतांगुलिदर्शिताम्.—adj to दिशम् । पवनस्य सुत इति इतत् ।
तस्य अंगुलिः । इतत् । तथा दर्शिताम् इति ३ तत् ; दृश् + णिच् + क्त
कर्मणि = दर्शित ; स्त्रियामाप् = दर्शिता , ताम् ।

4. उदीर्णधूस्रधूसाम्.—adj to दिशम् । उद् + ईर् + क्त कर्त्तरि ।
उदीर्णः धूमः इति कर्मधा । तेन धूस्रः धूस्रवर्णः ताम् इति इतत् ।

5. उदधि व्रवधिम्.—adj to दिशम् । उदकानि धोयन्ते अस्मिन् इति उदक
+ धा + क्ति, by the rule उपसर्गे घो. कि. ३।३।४२) and then is applied
the rule “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।६२) , उदधि समुद्रः व्रवधिः व्रवधानं
यस्यास्त्वामिति वह्नोहिः ।

6. समेतसीताम्.—adj to दिशम् । सम् + आ + इ + क्त = कर्मणि समेता ।
समेता संगता सीता अनया इति, यद्वा समेता इति कर्त्तरि क्त , समेता सीता यस्या
तामिति वह्नोहिः । सीतासनायाम् इत्यर्थः ।

7. उदक्षा.—उदगतानि अक्षीणि यासां ता इति वह्नोहिः , पक्षे उदगताक्षाः
by the rule—प्रादिभ्यो धातजस्य वच्यो वाचोत्तरपदलोपहोति । अक्षि is repla-

ced by अच bs the rule वङ्गोऽसौ सङ्ख्योः स्वाङ्गात् षच्” (५।४।१२३)
adj to प्रवङ्ग सेनाः ।

ननु “षट्श्रीराद्विभ्यश्च” (४।१।४१) इति पूर्वण षकारेण प्रत्ययसाधितस्य
उदञ्च इति पदस्य प्रवङ्गसेनाः इत्यस्य विशेषणत्वात् स्त्रियाम् ईकारः कथं न स्यात् ,
[कथमत्र स्त्रियाम् आकारी दृश्यते ?] अस्य उत्तरं पठतिजयः—“तस्य” षकारेण
प्रत्ययसाधिते पदे स्त्रीलिङ्गे ईप् भवेत् इति नियमस्य अनित्यत्वात् न सदैव प्रतिपाल-
नीयत्वात् । अयं नियमः न सर्वत्र प्रतिपालनीयः इत्यर्थः ; or—अच is इन्द्रिय ।
उदगतानि अक्षाणि येषाम् इति उदञ्चाः । Rest as before.

Remark.

The rhetoric occurring here is स्वभावोक्ति acc to moderners. Malli admits this. But Jay following Mss contends that here is समाहित simply because they eyed the southern quarter with rapt attention. Now Sahityadarpan's view of समाहित is quite different from this ; Dandin's definition of समाहित exactly tallies with the समाधि rhetoric (but not समाहित) of Sahitya-
darpan ; but it also differs from Mss or Jay's view. So it is rather preferable to follow Malli here.

51. *Then they reached the sea shore.*

उदारम्

जलनिधिभगमन् महेन्द्रकुञ्जात्

प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयैर्महातरङ्गै-

र्भुवनभरच्चमसप्रभिन्नवेलम् ॥ ५१ ॥

Prose.—(अथ) प्रचयतिरोहितस्मरश्मिभासः महेंद्रकुञ्जात् (प्रवङ्गसेनाः) महातरङ्गैः सलिलसमुदयैर्भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलम् जलनिधिम् अगमन् ॥

Beng.—(अनन्तर) शीघ्र उच्छताद्वारा सूर्याकिरण आच्छादनकारी महोन्नत पर्वतेश्च कूज हईते कपिसेना समुद्र तटे उपस्थित हईन । समुद्र विशालतरङ्ग सनाथ जल राशि द्वारा पृथिवीर भार वहने समर्थ हईयाँ निजेर सीमा लङ्घन करे नाई ।

Eng.—Then from the grove of the Mahendra mountain which obstructs the rays of the sun, by its elevation, the monkey regiment made their way to the sea which, though capable of upholding the weight of the world by means of his vast mass of water abounding with huge waves, never transgressed its own limit.

Jay.—जलनिधिमित्यादि—महेंद्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः । प्रवङ्ग सेनाः । “लृदित्वात् च्लोरङ्” । प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता स्मरश्मिभासो येन निकुञ्जेन तस्मात् । सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्महोर्मिभिः भुवनस्य भारेण क्षममपि शक्तमपि । भू भारेण इति क्रियादिकः । तस्य चतुरोरपि रूपम् । अभिन्नवेलम् अनतिक्रान्तमर्थ्यादम् जलनिधिम् । उदारमिति उदात्तमित्यर्थः । महानुभावता-प्रतिपादनात् । यतो महातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवन भरक्षममपि अभिन्नवेलम् । द्विविधम् उदारम् । महानुभावतया विविध-रत्नयोगाच्चेति । इयं महानुभावता दर्शिता ।

Malli.—जलेति । अथ कपिसेनाः प्रचयेन उच्छ्रयित्व तिरोहितस्मरश्मिभासः पिहितार्कप्रकाशात् महेंद्रकुञ्जात् गुह्यात् महातरङ्गैः सलिलसमुदयैः उदक लहरीभिः भुवनस्य भारभरणे पूरणे क्षमम् शक्तम् अपि अभिन्नवेलम् अलङ्घितसीमम् । महान्तः शक्ताः अपि नाकार्यग्रम् कुर्वन्ति इति भावः । जलनिधिमगमन् । अवापि यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिः ॥

CHAROHA

1. प्रचयतिरोहिततिम्बरश्मिभासः—adj to सहैन्द्रकुञ्जात् । प्र + चि + अच् = प्रचयः उच्चता । तिरस् + धा + क्त कर्मणि इति तिरोहितः आच्छादितः । तिम्बा लीच्छाः रश्मयः किरणाः यस्य स तिम्बरश्मिरिति बहु । तस्य भासः दीप्तयः इति इतत् । भास् इति शब्दः । भाः भासौ भासः । भास् + क्तिप् = भास् । प्रचयेन तिरोहितः इति तत् । प्रचयतिरोहिताः तिम्बरश्मिभासः येन स प्रचयतिरोहिततिम्बरश्मिभासः ; तस्मात् ।

2. सहैन्द्र कुञ्जात्—अपादाने ऽमी । सहैन्द्रस्य कुञ्जम् तस्मात् इति इ तत् ।

3. महातरङ्गैः—adj to सलिलसमुदयैः । महान्तः तरंगाः यस्मिन् तैरिति बहु ।

4. सलिलसमुदयैः—करणे ऽया ; सम् + उत् + इ + अच् = समुदयः । सलिलानाम् समुदयस्यैरिति इ तत् । समुदितैः सलिलस्यैरित्यर्थः । ऊदभिहितः प्रत्ययः भावे द्रव्यवत् प्रकाशने इति वचनात् ।

5. भुवनभरजम्—adj to जलनिधिम् । भुवनस्य भरः इति इ तत् । भरः = भारः इ तत् । भृ + अच् (पचादि) कर्त्तरि = भरः । यद्वा भृ + अप् इति भरः (after Jay). भृ = क्रादि ; भृणाति । भुवनभरणे जलः इति ७ तत् or सह सुपेति समासः ।

6. अभिन्नबेलम्—adj to जलनिधिम् । भिद् (भिनत्ति) + क्त कर्मणि = भिन्ना । न भिन्ना अभिन्ना इति नञतत् । बेला—जलसीमा ; अभिन्ना बेला येन तमिति बहु ।

7. जलनिधिम्—obj to अगमन् । जलानाम् निधिः इति इ तत् ।

8. अगमन्—गम् + लुङ् + अन् ; verb to प्रवर्गस्येनाः understood ; or found in the previous sloka.

Remark.

The rhetoric occurring here is स्वभावोक्ति as affirmed by Malli after modern poetics ; Jay argues that here is उदार of which

another name is उदात्त defined by Dandin as such—आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तम् नाम तं प्राङ्मुखं कारम् मनीषिणः ॥

Here the magnanimity of attitude is certainly spoken of ; Malli also indirectly admits it saying महान्तः शक्ता अपि नाकार्यं कुर्वन्ति ; so here the view of Jay applies better.

52. *The sea illuminates the nether regions with the lustre of the gems contained inside.*

उदारमेव

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा

ग्लपित-रसातलसंभृतान्धकारम् ।

उपहृतरविरश्मिस्तुतिमुच्चैः

प्रलघु परिप्लवमानवज्रजालैः ॥ ५२ ॥

Prose.—पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृतान्धकारम् उच्चैः प्रलघुपरिप्लवमानवज्रजालैः उपहृतरविरश्मिस्तुतिम् (जलनिधिम् अगमन्) ।

Beng.—शुक्तिगर्भं स्थितं विप्लव एवम् भारी मणिगणैः किरणैः द्वारा समुद्र रसातले पूज्यभूत अन्धकारं विनाशं करिष्याहिनः ; आरं उपरिभावे अल्ल अल्ल उथित मणिक्यराजिः द्वारा रविकिरणैः प्रसारं वाधा दिश्याहिनः ।

Eng.—The ocean did away with the darkness, accumulated in the nether regions by means of the rays of the huge and heavy gems inside the oysters ; and with the rays of the jewels issuing a little upwards, it somewhat obstructed the movements of the solar rays.

Jay.—पृथिव्यादि—पृथक् ; महान्तः गुरुवस्तु न परिच्छेद्याः मणयो मौक्तिकाः

यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीध्या ग्लपितं चयितम् रसातले सभृतम्
उपचितम् अन्वकारं येन तम् । उच्चैरुपरि प्रलघूनाम् अल्यानां परिप्लवमानानां
वज्रानां यानि जालानि समूहाः तैरुपहृता रविरश्मिबन्धयो यन्निनः सः । तं जलनिधम्
अगमन् । यद्वज्रम् वारिणि तरति तत् प्रशस्तम् इत्युक्तम् । “एतदेवापरेऽन्येन
वाक्यार्थेनान्यथा विदुः । नानारत्नवियुक्तं यसत्किलोदारमुच्यते ॥” इति ।

Malli.—अथ श्लोकवयेन समुद्रं वषयति पृथिव्यादि । पृथ्वी विपुला गुरवो
गुरुत्वगुणयोगिनश्च ये मणयस्त एव शुक्तीनां गर्भाः शुक्तिगर्भस्यमणय इत्यर्थः स्त्रिणां तल-
वर्तिनां भासा ग्लपितम् चयितम् रसातलसम्भृतम् अन्वकारम् पातालस्थध्वान्तं
येन तम् उच्चैरुपरि प्रलघू तिलघु यथा तथा परिप्लवमानैर्वज्रजालैर्माणिक्यपुञ्जैरुपहृता
निवारिता रविरश्मीनां वृत्तिः प्रसारो येन तम् । अत्र समुद्रिमदस्तुवर्णनात् उदात्ता-
लङ्कारः । “समुद्रिमदस्तुवर्णनमुदात्तमिति सौख्यलक्ष्यम् ।”

CHARCHA.

1. पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा—करणे तृतीया ; पृथक्स्थानी गुरवश्चेति इति
कर्मधारयः । पृथुगुरवः मणयः इति कर्मधा । शुक्तीनां गर्भाः इति ६ तत् । पृथुगुरु-
मणयः एव शुक्तिगर्भा इति कर्मधा । This is after Malli. After Jay thus
—पृथुगुरु इति कर्मधा । पृथुगुरवः मणयः यासां शुक्तीनाम् ताः इति पृथुगुरुमणयः ।
वद्वज्रीहिः । पृथुगुरुमणयः शुक्तयः इति कर्मधा । तासां गर्भाः इति ६ तत् । Then
after both of them—गर्भाणां भाः तया इति ३ तत् ।

2. ग्लपितरसातलसंभृतान्वकारम्—adj to जलनिधम् । ग्ल + णिच् + क्त
कर्मणि = ग्लापितः or ग्लपित । नाशितः । रसायाः धरण्याः तलमिति ६ तत् । तत्र
संभृतम् इति सुपसुपा or ७ तत् । स + भृ + क्त = संभृतम् (कर्मणि) । रसातल-
संभृतम् अन्वकारमिति कर्मधा । ग्लपितम् रसातलसंभृतान्वकारम् येन तम्
इति वद्व ।

3. उच्चैः—अव्ययम् ; उच्चभागे ; उपरि ; ऊर्ध्वभागे इत्यर्थः ।

4. प्रलघुपरिप्लवमानवज्रजालैः—करणे श्या ; प्रकष्टं लघु इति प्रादिः ।

परि + झु + शानच् = परिझवमानः । प्रलघु यथा यथा परिझवमानः इति सहसुपेति समासः । . वज्रानां माणिक्यानां जालानि पुञ्जानि इति ६ तत् । प्रलघुपरिझवमानानि वज्रजालानि इति कर्मधा । तैः ।

5. उपहृतरविरश्मिद्वत्तिम्—adj to जलनिधिम् । रवेः रश्मयः किरणाः इति ६ तत् ; तेषां द्वत्तिरिति ६ तत् । उप + हृन् + क्त कर्मणि = उपहृतः = प्रतिहतः ; obstructed. उपहृता रविरश्मिद्वत्तिर्येन तमिति बहुव्रीहिः । द्वत्तिः = प्रसारः = Movement, access.

Remark.

The rhetoric occurring here is उदारमेव also known as उदारमेव् which takes place when some scene of grandeur is spoken of ; such is the case here ; and all the commentators admit it. Bharat Mallik also says “उदारमेवेति विविधरत्नद्विबुक्तत्वात्” ।

53. *The Sea-water rises at night and leads one to suppose the valley of the hill as full of chandrakanta gems.*

उदारमेव

समुपचितजलं विवर्धमानै-
रमलसरित्सलिलैर्विभावरीषु ।
स्फुटमवगमयन्तश्चुद्धवारौन्
शशधररत्नमयान् महेंद्रसानन् ॥ ५३ ॥

Prose.—विभावरीषु विवर्धमानैः अमलसरित्सलिलैः समुपचितजलम् (अतएव) शशधररत्नमयान् महेंद्रसानन् चुद्धवारौन् स्फुटमवगमयन्तम् (जलनिधिमगमन्) ।

Beng.—रात्रिकाले गङ्गाकूपे रुद्धि प्राप्तिं विवृद्ध नदी गलिले

द्वारा समुद्रेर जलराजि पूर्णकलेवर हईया थाके, (एवं ई हेतू) समुद्र
स्पर्ष्टई जानाईया देय ये महेश्वर गिरिर गान्धुप्रदेश जलपूर्ण द्विनि, कारण
समुद्रमूलतः चन्द्रकाञ्चि मणि द्वारा उहा এখন परिपूर्ण ।

Eng.—The sea water rises at night due to the swelling
of the pure waters of the rivers (that fall into the sea) and
thereby clearly convinces one about the valley or slopes of
the Mahendra hill to be filled up with water because of its
being abounding with chandrakanta gems.

Jay.—समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु विवर्द्धमानैरमलैः सरित्—
सलिलैः समुपचितजलम् उदधिं स्पष्टमवगमयन्तम् बोधयन्तम् । किमित्याह—महेश्वर-
सानून् शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् जडवारीन् । अन्यथा कथं धीयते जलं
यदि चन्द्रकान्तसानवो न सुतः । उदारमेवैति रत्नयोगात् ।

Malli.—समुपेति । पुनर्विभावरीषु रात्रौषु विवर्द्धमानैरमलैः अवदातैः
सरितः सलिलैः नदीजलैः समुपचितजलं प्रवृद्धोदकम् अतएव शशधररत्नमयान्
चन्द्रकान्तमयान् महेश्वरसानून् जडवारीन् धृतोदकान् स्फुटमवगमयन्तम् शोधयन्तम् ।
अन्यथा कथम् ईदृशी सित्वाः सलिलवृद्धिरितिभावः । अथ महेश्वरस्य ईदृक् चन्द्रा-
सम्बन्धोऽपि सम्बन्धोक्तं सद्रूपातिशयोक्तिसद्व्याख्या च सित्वापरि वादकं सलिलासम्बन्धोऽपि
सम्बन्धोक्तं सैवातिशयोक्तिसदुभयोपजीवनेनाभयत सलिलचन्द्रकान्तसद्विवर्धनं ना-
दुदात्तं चेति सङ्करः ।

CHARCHA

1. विभावरीषु—काळाधिकरणे ङनी । वि + भा + क्कनिप् - स्त्रियाङोप् =
विभावरी ।

2. विवर्द्धमानैः - adj to—सलिलैः । वि + वृध् + शानच् - वृतीया -
वङ्वचने ।

3. अमलसरित्सलिलै—करणे श्या ; अविद्यमानं मलसमिन् इति अमलम्—

बहु । सरितः नदीनां सलिलानि इति ६ तत् । असलानि विशुद्धानि सरित्—सलिलानि तै रिति कर्मधा ।

4. समुपचितजलम्—adj to जलनिधिम् । सम् + उप + चि + क्त कर्मणि =समुपचितः ; सम्यक् वृद्धिं गतः । समुपचितम् जलं येन यस्य वा तमिति बहु ।
Comp—“पिवत्यसौ पाययते च सिन्धुः” —Rag XIII. 9.

5. शशधररत्नमयान्—adj to सानून् । शशधरप्रियं रत्नम् इति शाकपार्थि-
वादित्वान् समासः । शशधररत्नानि सन्ति प्राचुर्येण अस्य इति प्रकृतवचने मयट् ।

6. महिन्द्र सानून्—महिन्द्रस्य सानवः तान् इति ६ तत् ।

7. स्फुटम्—adv. modifying the verb अवगमयन्तम् ।

8. अवगमयन्तम्—adj to जलनिधिम् । अव + गम् + शट् - द्वितीयाया
एकवचने ।

9. ऊढवारीन्—adj to सानून् । बह् + क्त = ऊढ (कर्मणि) ; ऊढाणि
वारीणि यैस्तान् इति बहु ।

Remark

The rhetoric occuring here is उदारमेव or उदात्तमेव = as grandeur of scene is descibed here. This is admitted by both Jay and Malli. But is that rich-ness spoken of here real ? Thus also argues Malli. The legitimate answer must be in the nagative ; simply because neither the water of the sea rises due to the swelling of the river-water nor the valleys are full of emaralds or moonstones. Therefore this उदारम् is based on अतिशयोक्ति of the असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type. Though the valley has nothing to do with the emaralds yet it is spoken of to be full of these ; again though the sea has nothing to do with the waters referred to, yet it is said to have these ; so here is

ଅतिशयोକ୍ତି of असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type and upon this stand उदात्तम् and hence here is a conglomeration (संकर) of अतिशयोକ୍ତି and उदात्तम् ।

54. *The ocean is described. It protects the earth and contains subterranean hills along with aquatic animals.*

स्निष्टम्

भुवनभरसहानलङ्घ्यधाम्नः

पुरुचिरत्रभृतो गुरुदेहान् ।

अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान्

दधतमुदृढ-भुवो गिरीनह्नींश्च ॥ ५४ ॥

Prose.—भुवनभरसहान् अलङ्ଘ୍ୟଧାମ୍ନଃ; ପୁରୁଚିରତ୍ରଭୃତଃ; ଗୁରୁଦେହାନ୍ ଅମ-ବିଧୁର
ବିଲୀନକୂର୍ମନକ୍ରାନ୍ ଡୁଢ଼ଭୁବଃ ଗିରୀନ୍ ଅହ୍ନୀନ୍ ଚ ଦଧତମ୍ (ଜଳନିଧିମଗମନ୍) ।

Beng.—ସମୁଦ୍ରେର ମଧ୍ୟେ ପର୍ବତ ଏବଂ ଶର୍ପଗଣ ରହିয়াଛେ । ପର୍ବତ ଓ
ଶର୍ପ ଉଭୟେହି ପୃଥିବୀର ଭାର ବହନେ ସମର୍ଥ, ଓଁକଣ୍ଠକାନ୍ତିରଦ୍ଵୃକ୍ତ ଏବଂ ଅନିର୍ଦ୍ଧ
ବିଶାଳବମ୍ ; ଉଭୟେର ଉପରେହି ଶ୍ରମକାତର କଛପ ଓ କୁଞ୍ଜୀରଗଣ ବିଶ୍ରାମ
ଗ୍ରହଣ କରେ ଏବଂ ଉଭୟେହି ପୃଥିବୀ ସାରଣ କରେ ।

Eng.—The sea abounds with hills and snakes—both of which are huge and bulky, endowed with gems of grand lustre and are of un-challenged prowess; both are capable of bearing the burden of the earth and (actually) bear it; upon both of them, tortoises and crocodiles rest.

Jây.—ଭୁବନଭରସହାନ୍ ଇତ୍ୟାଦି—ଗିରୀନ୍ ଭୁବନଭରସହାନ୍ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ତାଢ଼ିଆନିବ
ଦଧତମ୍ ଜଳନିଧିମଗମନ୍ । ଗିରୀନଳଙ୍ଘ୍ୟଧାମ୍ନଃ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ଅନମିତବନୀୟନିଜସଃ । ଗିରୀନ୍
ପୁରୁଚିରଭୃତଃ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ମହାଚିରତ୍ରଭୃତଃ । ଗିରୀନ୍ ଗୁରୁଦେହାନ୍ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ମହାକାୟାନ୍ । ଅମ

विधुराः श्रम-पौडिताः विलीना कूर्मा नक्राश्च येषु तान् गिरीनह्नींश्चोदभुवो धृतवसु-
धान् । गिरीन् अह्नींश्च । नच्छ्व्यप्रशान् (७।३।७) इति रुलं पूर्वस्यानुनासिकः ।
[श्लिष्टमिति—उपमानेन उपमेयत्वस्य साधनात् । तथा चोक्तं विशेषणेन श्लिष्टम्
“उपमानेन यत्तत्तुमुपमेयस्य साध्यते । क्रियागुणाभ्याम् नाम्ना च श्लिष्टम् तदभिधीयते ॥
इति । अवोपमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य ताद्रूप्यस्य भुवनभरादि-
ताद्रूप्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवनभरसहान्
इत्यादिना साध्यमानत्वात् । रूपकसौष्टवमेव । किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमानोप-
मेययोर्गुणतत्त्वप्रयोगात् । रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याघ्र उपमानम् । तथा
चोक्तम्—“लक्षणं रूपकेऽपीदं विद्यते काममवतु । दृष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोप-
मेययोः” इति । तदुक्तम् लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमाहेतु निर्देशास्त्रिविधम् । यथो-
क्तम्—“श्लोकादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा । तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशास्त्रि-
विधम् यथा ।” इति । तत्रैवं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं गिरीनह्नींश्चेति सहोक्त्या निर्देशात् ।

Malli.—भुवनभरसहान् खमहिम्ना जगद्रक्षणचमान् इत्यर्थः । अलङ्कारध्वजः
अप्रपञ्चतेजसः उरुरुचीनि प्रभूतकान्तिनि रत्नानि विभ्रति आकरेषु फणासु चेति
तद्वद्वतः । गुरवः दुर्भराः उरवो महान्तश्च देहा येषां तान् । अस्मिन् विधुरा विवशा
अतएव विलीना विशौर्णाश्च कूर्मा नक्राः कुम्भीलापराध्याः गजग्राहिणो मत्स्याश्चयेषु
ताम्, अन्तिकविलीनकूर्मनक्रा इत्यर्थः । उदूढभुवो भूभृतः इत्यर्थः । गिरीन् मैना-
काद्रीन अह्नीन् तत्रकवासुक्तिप्रमुखान् च दधतम् । अत्र गिरीणाम् अह्नीणाम् च
प्रकृतानामेव धर्मसाध्यैर्न औपम्यप्रतीतिस्तुल्ययोगितानामा अलङ्कारः । “प्रस्तुतानां
तथाऽन्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता” इति
लक्षणात् ।

CHARCHA.

1. भुवनभरसहान्—adj to both गिरीन् and अह्नीन् । भू + अप् =
भरः । भुवनानां भुवनस्य वा भरः इति ६ तत् । सहते इति सहः ; सह + अच्
कर्त्तरि । भुवनभरस्य सहः तान् इति, ६ तत् । Comp “प्रयोजनमितफरैः धृते

भुवस्तलम्”—Magha and “ततो भुजङ्गाधिपतेः फणायैरधः कथञ्चिदधतभूमिभारः”
—Kumara. and “धरितीधारण्यमलक्ष्मणमवेत्याम्”—Kalidasa &c.

2. अलङ्कारधाम्नः—adj to both. लङ्क + गद्यत् = लङ्कम् । न लङ्कमिति
नञ् समासः । अलङ्कारधाम् येषां तान् इति बहु । गिरीन् इत्यस्य विशेषणपक्षे तु
अर्थः—अनतिक्रम्यस्थानान् ; अङ्गीन् इति पक्षे तु अनभिभवनीयतेजसः । धाम्नः =
स्थानम् as well as तेजः ।

3. पुरुषचिररन्ध्रतः—adj to both ; पुरुः विशालः प्रभूतम् इति यावत् ;
पुरवः रुचयः येषां तानि इति पुरुषचीनि—बहु । तादृशानि रत्नानि इति कर्मधा ।
तानि विभ्रति इति भृ + क्तिप् ; रया बहु वचने ।

4. गुरुदेहान्—adj to both ; गुरुः—भारी ; उरु = महान् । गुरु
यासी उरुश्चेति कर्मधा । गुरुरवः देहाः येषां तान् इति बहु ।

5. अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान्—adj to both ; अमेण विधुरः इति
इ तत् । आदौ अमविधुराः पश्चात् विलीनाः विश्रामार्थं शयानाः इति कर्मधा ;
स्नातानुलिप्तवत् । कूर्माश्च नक्राश्च इति कूर्मानक्राः—द्वन्द्व ; असविधुरविलीनाः
कूर्मनक्राः येषु तान् इति बहु । Comp “मातंगनक्रैः सहस्रोत्तपतदभिः” &c—
Raghu XIII.

6. उद्दभुवः—adj to both ; उद् + बह + क्त कर्मणि = उद्ददः धृतः
इत्यर्थः । उद्ददा भुवः यैस्तान् इति बहु ।

7. गिरीन् and अङ्गीन्—both objects to दधतम् ।

8. दधतम्—धा + श्द द्वितीयायाः एकवचने ; adj to जलनिधिम—of the
sentence जलनिधिसगमन् ।

Remark

The rhetoric occurring here is तुल्ययोगिता acc. to moderners
as affirmed by Mallinath. Dandin defines it saying—“विवक्षित-
गुणोत्कृष्टैर्भेदं समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा भवति तुल्ययोगिता ।”

Both गिरीन् and अह्वीन् are प्रकृत or प्रस्तुतविषय (i.e. they are not उपमानs) and as both are possessed of common virtues as expressed by the adjectives equally applicable to both, so it is a legitimate case of तुल्ययोगिता। Vide also the definition quoted by Malli. But Jay, following Mss contends that here is श्लिष्टम्। He argues that अह्वीन् are उपमानs and गिरीन् are उपमेयs and then arguing further on tries to show that it is a case of श्लिष्ट। See Jay—“श्लिष्टमिति...तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तम्”। But there is no श्लेष (double meaning or pun) anywhere save in one word अलङ्कार धात्वः—so again both अह्वीन् and गिरीन् are प्रस्तुत and there is no उपमानोपमेयभावः। So we accept the Mss and also Jay with hesitation and give preference to the view of Malli. The श्लेष in अलङ्कार धात्वः may be easily dispensed with explaining it as such—अलङ्कार ‘अनतिक्रमनीयम्’ धाम सहिमा येषां तान् इति।

55. *They, then, eyed the huge billows of the ocean.*

श्लिष्टमेव

प्रददृशुरुत्तमोक्तशोकरीषान्,
विमलमणिदुतिसंभृतेन्द्रचापान्।
जलमुच इव धीरमन्द्रघोषान्
क्षितिपरितापहृतो महातरङ्गान् ॥ ५५ ॥

Prose,—उत्तमोक्तशोकरीषान्, विमलमणिदुतिसंभृतेन्द्रचापान्, धीरमन्द्रघोषान्
क्षितिपरितापहृतः महातरङ्गान् जलमुच इव प्रददृशुः।

Beng.—ତାହାରା ମେଘେର ମତ ସମୁଦ୍ରେର ବିଶାଳ ତରଙ୍ଗରାଞ୍ଜି ଦେଖିତେ
ପାହିଲେନ । ଐଞ୍ଜୁଲି ହୁଇତେ ଠିକ ମେଘେରହି ମତ ଶ୍ରୁତଭାବେ ଉଲକଣା
ବାହିର ହୁଇତେছিল ; (ତରଙ୍ଗ-ନିମ୍ନେ ଅବସ୍ଥିତ) ଅମଳମଣିସମୁହେର କିରଣା-
ବଳୀ ବିଷ୍ଣୁତହିନ୍ଦ୍ରଧରୁର ଗ୍ରୀୟ ଦେଖାହିତେছিল ; ତରଙ୍ଗେର ଗର୍ଜନ (ଠିକ ମେଘେ-
ରହି ମତ) ମଧୁର ଓ ଗଞ୍ଜୀର, ଏବଂ (ମେଘେରହି ମତ) ତାହାରା ଧରିତ୍ରୀର ଉତ୍ତାପ
ନାଶ କରେ ।

Eng.—Then they eyed the huge billows, which appeared
to be (so many patches of) clouds—as, like clouds, they were
profusely discharging particles of water, upon them was
formed the extensive rain-bow due to the lustre of the
pure gems below (or the lustre of the pure gems below
played the part of a wide-rain bow upon them), which
roared sweet and grave and which did away with the
heat of the earth as clouds do.

Jay.—ପ୍ରଦଢ଼ୟରିତ୍ୟାନ୍ତି—ମହାତରଂଗାନ୍ ଜଳସୁଚ ଛବି ମିବାନ୍ ଛବି ପ୍ରଦଢ଼ୟଃ ପ୍ରଦଢ଼
ବନ୍ତଃ । ତରବି ମହାନ୍ତା ମୁକ୍ତାଃ ପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣାଃ ଶ୍ଳୋକରୀଘା ଦିଷୁ । ବିମଳମଣିଦ୍ରୁତୟଂ ସନ୍ତ-
ତାନି ଇନ୍ଦ୍ରଚାପାନି ଯିଷୁ । ଧୀରମନ୍ଦ୍ରଶୀଘାନ୍ ମଧୁରଗନ୍ଧୀରଞ୍ଜନୀନ୍ । କ୍ଷିତିପରିତାପହତଃ
ପୃଥିବୀସନ୍ତାପହାରିଣଃ । ଇଦମପି ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟବିଶେଷାନ୍ତ ଶ୍ଳିଷ୍ଟମ୍ ଜଳସୁଚ ଛବି
ଉତ୍ତ୍ରପମାନନିର୍ଦ୍ଦେଶାନ୍ ॥

Malli.—ପ୍ରେତି । ତର ପ୍ରସୁରଂ ଯଥା ତଥା ମୁକ୍ତାଃ ଶ୍ଳୋକରୀଘାଃ ଧୀରାନ୍ ଅମଳାମଣି-
ଦ୍ରୁତୟଂ ଯଥା ସନ୍ତତାଃ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନା ଇନ୍ଦ୍ରଚାପା ଯିଷାଂ ତାନାନ୍ । ଧୀରା ମଧୁରା ମନ୍ଦ୍ରାଃ ଗନ୍ଧୀରାଞ୍ଜ-
ନୀଘାଃ ଯିଷାଂ ତାନାନ୍ । [“ଧୀରୀଞ୍ଚ ମଧୁରୀଞ୍ଚ ବୁଝି” ଇତି ଯାଦବଃ] । କ୍ଷିତିଃ ପରିତାପହତଃ
ସନ୍ତାପହାରିଣଃ । ହରତଃ କ୍ଷିପ୍ । ମହାତରଂଗାନ୍ ପ୍ରଦଢ଼ୟଃ । ଶ୍ଳିଷ୍ଟବିଶେଷେଷମ୍
ଉପମା ଇତି କେଚିତ୍ । ପ୍ରକୃତାପ୍ରକୃତବିଷୟଃ ଶ୍ଳେଷଂ ଯଥା ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ୟ ॥ ୫୫ ॥

CHARCHA

1. उरुमुक्तशीकरौघान्=उरु यथेष्टं यथा तथा मुक्तमिति सहस्रपेति समासः ।
मुच् + क्त कर्मणि=मुक्त ; शीकरस्य जलकणानां ओघाः समूहाः इति ६ तत् । उरु-
मुक्ता शीकरौघाः यै स्तान् इति बहु । adj to महातरंगान् ।

2. विमलमणिद्रुतिसंभृतेन्द्रचापान्—adj to महातरंगान् । विगतं
मलं यस्मात् तत् विमलम् । बहु । विमलाः मणयः इति कर्मधा । तेषां द्रुति-
रिति ६ तत् । ताभिः संभृतः इति तत् । सम् + भृ + क्त कर्मणि । पुञ्जीभृतः,
घृतः, गृहीतः । इन्द्रस्य चापः धनुरिति ६ तत् । विमलमणिद्रुतिसंभृताः इन्द्रचापाः
यै स्तान् इति बहु । Malli reads अमलमणि । All the adj. here applies
to जलमुचः also.

3. धीरमन्द्रवोषान्—धीरः मधुरः ; मन्द्रः गम्भीरः ; धीरश्चासौ मन्द्रश्चेति
कर्मधा । तादृशः घोषः येषां तान् इति बहु ; adj to महातरंगान् ।

4. चित्तिपरितापहतः—adj to महातरंगान् । चि + क्ति = चित्तिः ; तस्याः
परितापः इति ६ तत् । परि + तप् + घञ् । तं हरति इति चित्तिपरिताप + ह
+ क्तिप् । २या बहुवचने ।

5. महातरंगान्—महान् तरंगः इति कर्मधा । तान् ।

6. जलमुचः—उपमान ; कर्म of the verb प्रददृशुः । जलानि मुञ्चति इति
जल + मुच् + क्तिप्—२या बहुवचने ।

7. प्रददृशुः—verb to ते understood ; प्र + दृश् + लिट् उच् ।

Remark

The rhetoric occurring here is श्लेष as the adjectives are
equally applicable to both the उपमेय (महातरंगान्) and the
उपमान (जलमुचः), in somewhat different senses. But this श्लेष
is based on the उपमा as we are to say that here is श्लिष्टीपमा ।
Both the commentators practically agree upon this point.

56. *The sea coast was broken by the hippopotamus and appeared beautiful.*

हेतुस्त्रिष्टम्
विद्रुम-मणि-कृतभूषा
सुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।
वभुरुदकनागभग्ना
वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६ ॥

Prose.—यत्र विद्रुममणिकृतभूषाः सुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः उदक-नाग-भग्नाः वेलातटशिखरिणो वभुः । Malli reads विद्रुमवनकृतभूषा ।

Beng.—মেখাদিনে দেবদেবী দেবী মুক্তাফলনিরঞ্জিত এবং জলশিখ-
রিত্তর কর্তৃক ভগ্ন হইয়াছে এবং পল্লভ (শিশু) শোভা পাইতেছিল ।

Eng.—There the sea-coast along with the hills appeared beautiful or charming being decorated with the coral gains and dyed with the (rays of the) pearl-jewels and the coast is broken by the hippopotamus.

Jay.—विद्रुमेत्यादि—वेलातटशिखरिणो यत्रेति जलनिधी वभुः शोभन्ते स्म । ते समीयुरिति वल्यमाणेन संबन्धः । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वयः । शेषाणि विशेषणानि उभयत्र तुल्यानि । इदमपि यथानिर्दिष्टमेव । किन्तु छंदोमिष्टं छंदु द्वारेण विशेषणानां निर्देशात् । विद्रुममणिकृतभूषात्वात् जलहस्तिभयत्वाच्च वभुरिति ।

Malli.—विद्रुमेति । यत्र विद्रुमवनैः कृतभूषाः प्रवालैश्च भूषिता इत्यर्थः । सुक्ता-मणिभिः रञ्जितात्मानस्तच्छायापन्नमूर्त्य इत्यर्थः । उदकनागैर्जलगजैः कृशा भया वेला-तटशिखरिणः शिखरिणश्च इति द्वयः । वभुः । च अत्रापि वेलातटानां शिखरिणां च प्रकृतत्वात् विशेषणसाम्याच्च पूर्ववत् तल्लययोगिता ॥

CHARCHA

1. विद्रुममणिकृतभूषाः—adj to वेलातटशिखरिणः । विद्रुमनामामणि-

रिति शाकपार्थिवादितत् । तैः कृता इति ३ तत् । विद्रुममणिज्जता भूषा येषां ते इति बहु ।

2. सुक्ताफलरञ्जितात्मानः—adj as before ; सुक्तानां फलम् इति ६ तत् । यद्वा सुक्ता एव फलम् इति कर्मधा or सुक्ता फलमिव, उपमिततत् । तैः रञ्जितम् इति ३ तत् । सुक्ताफलरञ्जिताः आत्मानः येषां ते इति बहु ।

3. उदकनागभग्नाः—adj as before ; उदकस्थाः नागाः इति शाकपार्थि-
वादि । तैर्भग्ना इति ३ तत् । भनञ् + क्त कर्मणि । Malli reads रुग्ण ।

4. वेलातटशिखरिणः—subj to वसुः । वेलायाः तटः इति ६ तत् । यद्वा वेला एव तटः इति कर्मधा । शिखरः अस्य अस्ति इति शिखर + इन् = शिखरिणश्च । ततः इन्वः ।

5. वसुः—भा + लिट्, उस्, verb to वेलातटशिखरिणः ।

Remark.

The rhetoric occuring here is तुल्ययोगिता acc to moder-
ners ; for both वेलातट and शिखरिणः are प्रकृत or प्रस्तुतविषय ; (i. e.
neither of them is उपमान ; both of them are present there and
may be classed as उपमेय if possible and necessary) ; the adjec-
tives are equally applicable to both , hence प्रस्तुतानां पदार्थानाम्
अन्वेषाम् वा सदा एकधर्मेन सह अभिसम्बन्धः भवेत् तदा तुल्ययोगित्या स्यादिति तुल्य-
योगिता । Jay following Mss contends that here is हेतुश्लिष्टम् ।

57. *Then there was really no ocean ; it was
but an illusion.*

अपङ्गुतिः

मृतनिखिलरसातलः सरतः

शिखरिसमोर्मितिरौहितान्तरीक्षः ।

कुत इह परमार्थतो जलौघो

जलनिधिमौयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७ ॥

Prose.—মতনিখিলরসাতলঃ সরলঃ শিখরিসমীর্ষিতিরোহিতান্নাংলঃ জলৌঘঃ
 ইহ কৃতঃ (ইতি) অতঃ সমেত্য জলনিধিঃ মায়াং ইয়ুঃ । Mulli reads
 দ্বত for মত ।

Beng.—সমস্ত পাতাল পূর্ণ করিয়াছে এবং পর্বত সমান উচ্চ তরঙ্গ
 দ্বারা আকাশ আচ্ছাদিত করিয়াছে এরূপ রত্নাকর জলরাশি এখানে
 কোথায় ? এই হেতু (এই ভাবিয়া) সকলেই জলনিধিকে মায়ায় ছায়
 (ভেদিত ছায়) মনে করিলেন অর্থাৎ জলনিধি একটা কল্পনা মাত্র
 এইরূপই ভাবিলেন ।

Eng.—Where is here the sea that fills up the nether regi-
 on and overshadows (overcasts) the firmament with its
 hill-high waves and is also abounding with gems ? so they
 all thought the ocean to be an imagination (or illusion).

Jay.—মতনিখিলরসাতল ইত্যাদি । এবং গুণবিশিষ্টো জলৌঘঃ কৃত ইহ প্রদেশে
 পরমার্থতঃ পরমার্থে ন বিদ্যতৈ । কিং তর্হি ?—মায়া । যতঃ পূরিতাশিপাতালন্বাত
 সরস্বত্যাৎ । শিখরিসমীর্ষিমিঃ পিষ্টিতান্নরিচত্বাচ্চ । সরাস্বতাঃ প্লবঙ্গসীনাঃ
 সমেত্য মায়াসিব জলনিধিঃ সমীযুঃ জাতবল্যঃ । সর্বগল্যার্থাঃ জ্ঞানার্থাঃ ইতি । মজ্জ
 ভরণে ইতি ভীষাদিকঃ । [অপক্কুতি বিতি মায়াবিলম্বগতৌপমাৰূপতয়া নিদেয়াত্ ।
 বিদ্যমানার্থস্য চাপক্কুত্বাৎ । তথ্যচৌক্যম্—অপক্কুতিরিচৌক্যং কিং চিদন্তগৌপমা ।
 মূর্ত্যার্থাপক্কুত্বাদেবা দ্রব্যতৈঃস্বাভিধা যথা ॥ ইতি] ॥

Malli.—‘দ্বত’ নিখিল’ রসাতল’ পাতাল’ যেন স সরলো রত্নাকরঃ শিখরিসলৈঃ
 পর্বতসমৈঃ জমিঃ মিস্কিরোহিতান্নরিচঃ ছাদিতাকাশঃ এবং মূর্তঃ জলৌঘো জলরাশিঃ-
 পরমার্থতঃ পরমার্থঃ সন্ যথার্থমূর্ত ইহ কৃতো নাস্তি ইতি সমেত্য সর্বো সমুদ্র জল-
 নিধিঃ মায়াং কল্যণাম্ ইয়ুরয়াসুঃ । দ্বাষাষ্ট্রবিধীভ্যাম্ সঙ্কেতভাবে প্যারমার্থিক-
 রূপাকলনাত্ মায়া ইতি মেনিরে’ ইত্যর্থঃ । অতএব বিষয়াপক্কুত্বেন রূপান্তরারোপাদপক্কু-
 ত্বালঙ্কারঃ । “নিষিদ্ধবিষয়ম্ সাম্যাদন্যারোপেচ্ছপক্কুতিঃ”—ইতি লক্ষণাত্ ॥

CHARCHA

1. भरतनिखिलरसातलः—adj to जलौघः । भर (जुहोत्यादि) + क्त कर्मणि इति भरतः ; or (after Jay) from भरति to fill up. निखिलं रसातलम् इति कर्मधा । भरतं निखिलरसातलं येन स इति बहुव्रीहिः ।

2. सरन्नः—रन्नैः सह वर्तमानः यः स इति बहु । adj to जलौघः ।

3. शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीचः—adj to जलौघः । शिखरः अस्ति इति शिखर + इनि ; शिखरिभिः समा इति ३ तत् । or शिखरिणां समा, ६ तत् । तादृशः उर्मयः इति कर्मधा । तैः तिरोहितम् । तादृशम् अन्तरीचं येन स इति बहु ।

4. जलौघः—subj. to verb अस्ति understood. जलानाम् ओघः इति ६ तत् ।

5. समीत्य—सम् + आ + इ + ल्यप् ; सम्यूय, मिलित्वा इत्यर्थः ।

6. जलनिधिम्—obj' to ईयुः । जलानां निधिरिति ६ तत् ।

7. मायाम्—विधेय (obj. complement) of जलनिधिम् ।

8. ईयुः—इ + लिट्, उस् । इ—एति to go ; सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः—therefore एति = अवगच्छति = जानाति aere । ईयुः = अजानम् ।

Remark.

The Rhetoric occurring here is अपङ्गति or अपङ्गव as Malli calls it. Dandin defines it saying “अपङ्गतिरपङ्गुत्वं किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्” when the उपमेय which is the प्रकृतविषय or प्रस्तुतपदार्थ is suppressed or rather the existence of the same is denied, and the same (उपमेय) is conceived to be the उपमान (the अप्रस्तुतविषय or अप्रकृतपदार्थ), then we have a case of अपङ्गति in the present instance ; the जलनिधि which is उपमेय (प्रकृतविषय) is said to be non-existent ; and then, it is supposed to be no other than

साया (which is really the उपमान of जलनिधि and consequently अपरुतविषय), so here is अपरुत; thus Sahityadarpan defines it saying—प्रकृतं प्रतिपिधान्यस्यापनं स्यादपरुतः ; both Jay and Malli agree though they give different definitions.

53. *The ocean was full of lustre and beauty and it challenged the sky in loftiness.*

विशेषोक्तिः

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम्

विवुधहृतश्रियमप्यनष्टशोभम् ।

मथितमपि सुरैर्दिवम् जलौघैः

समभिभवन्तमविच्यतप्रभावम् ॥ ५८ ॥

Prose.—शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम् विवुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभम् सुरैर्मथितमपि जलौघैः समभिभवन्तम् अविच्यतप्रभावम् (जलनिधिम् ईयुः) ।

Beng.—ଏ ମୟୁକ୍ତ ଚକ୍ଷୁ ରହିତ ହୈରୀଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କାନ୍ତିଶାଳୀ ; ଦେବତାରା ଉହାର ମମ୍ପଦ ଅପହରଣ କରିଲେଓ ଉହାର ଶୋଭା ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ; ଏବଂ ତାହାରା ଉହାଟକ ମହନ କରା ମଦ୍ଦେଓ ଉହା ଜଳରାଶିର ଦ୍ଵାରା ଆକାଶକେ ଅଭିଭୁତ କରିତେହିଲ ଏବଓ ଉହାର ଶ୍ରୋତାବଓ (ବିନ୍ଦୁମାତ୍ର) କ୍ଷୁଦ୍ର ହୁଏ ନାହିଁ ।

Eng.—The sea was of immense lustre, though without any moon (to illuminate it); its beauty was not lost though the gods deprived it of its property ; though churned by the gods it challenged the firmament with its volumes of water and its majesty (grandeur) was not the least broken..

Jay.—शशिरहितम्—शशिरहितमपि सुश्वचन्द्ररहितमपि प्रभूतकान्तिम् पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् । विबुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभम् सर्वदा शोभा-
स्पदत्वात् । सुरैर्मथितम् अपि दिवम् आकाशम् जलौघैः समभिभवन्तम् अतृप्तिवृत्त-
त्वात् ; तदभावात्तत्प्रभावम् अखण्डिताभिमानम् ईयुः ज्ञातव्यः । विशेषोक्तेरिति
शश्यादेरकदेशस्य विगमे अपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् ।
यथोक्तम्—एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्कृतिः । विशेष प्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मेता
यथा इति ॥

Malli.—शशोति । शशिरहितमपि अद्यापि अनुदितत्वादितिभावः । प्रभूत-
कान्तिं महामाप्रकाशम् रत्नाकरत्वात् इति भावः । विबुधैः सुरैः हता श्रीः पद्मा शोभा
च यस्य तं तथाप्यनष्टशोभम् सुरैः पद्मैव हता न तु शोभा इति भावः । [‘शोभा-
सम्पत्तिपद्माश्रीः’ इति विश्वः] । सुरैर्मथितम् विलोडितमपि जलौघैर्दिवम् आकाशम्
समभिभवन्तम् आठ्ठगन्तम् अख्यजलत्वात् इति भावः । सर्वत्र अनिविरोधः । अविचत-
प्रभावम् महामाप्रभावात् न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । अत्र विरोधस्य आभासीकरणात्
विरोधात्प्रहारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधात्प्रहारः स्मृता” इति लक्षणात् ॥

CHARCHA.

1. शशिरहितम्—adj. to जलनिधिम् ; शशिना रहितमिति ३ तत् ।
2. प्रभूतकान्तिम्—प्रभूतकान्तियस्यतमिति—बहु । adj to जलनिधिम् ।
कम् + क्तिन् = कान्ति ।
3. विबुधहृतश्रियम्—विबुधैः हता इति ३ तत् । तादृशी श्रियस्य तमिति
बहु । adj to जलनिधिम् । ह + क्त कर्मणि ।
4. अनष्टशोभम्—adj to जलनिधिम् । न नष्टम् इति नञ् तत् । तादृशी
शोभा यस्य तम् इति बहु ।
5. मथितम्—मथ् + क्त कर्मणि ; adj to जलनिधिम् ।
6. जलौघैः—जलानाम् ओघः इति ६ तत् ; तैः ।

7. समभिसवन्तम्—सम् + अभि + भृ + शट् ; द्वितीया, एकवचनम् ; adj to जलनिधिम् ।

8. अविचलप्रभावम्—adj to जलनिधिम् । विचलतात् अन्यत् इति अविचलम् नञ्समासः । तादृशः प्रभावः यस्य तमिति बहु ।

N. B.—Why शशिरहितम् ? Malli suggests that the moon did not rise then ; then why प्रभूतकान्तिम्—due to the existence of lustrous gems. Again the word श्री suggests both लक्ष्मी and शोभा ; the gods took away Lakshmi but not the beauty. Again though the gods churned it, yet it was able to challenge the sky with the immense volume of water which is never to be wasted. Thus Kalidasa says “विष्णोरिवास्य अनवधारणीयमोदृक्तया रूपमिद्यत्तया वा” ।

Remark.

The rhetoric occurring here is what is called विरोधाभास (acc to moderners) another name for the famous rhetoric विरोधः । Dandin defines it saying :—विरुद्धानां पदार्थानां यत्र स'सर्ग-दर्शनम् ; विशिष्टदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा । The idea is this ;—In case of this rhetoric apparently contradictory questions are predicated of the same substance ; but when explained in the right way the adjectives, standing for the qualities are known by their true nature, then the contradiction evaporates. Let us judge the case here. The moon illuminates everything at night. But the moon did not rise then ; notwithstanding this, the ocean was illuminated ; this apparently seems to be absurd and contradictory but it is so, as it was

illuminated by the best of the gems contained inside. Thus the apparently contradictory elements are present here to show that the sea abounds with gems and thereby the statement of Dandin that “विरुद्धानाम् पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम्, विशेषदर्शनार्थैव” is fully justified. Jay following Mss contends that here is विशेषोक्ति; Dandin writes गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् विशेषदर्शनार्थैव सा विशेषोक्तिरिष्यते। This does not tally well with the present case; there is no वैकल्यदर्शनम् here. Again Sahitya-darpan says:—सति द्वैतौ फलाभावः विशेषोक्तिः which also does not suit here; but the definition of विशेषोक्ति that Jay quotes in his commentary pulls well to some extent with this sloka so he seems to be correct, though Malli's view is certainly preferable.

59. *The ocean bears the earth and the like and so is compared with the Great Boar.*

व्याजस्तुतिः

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्

सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तम् ।

धृतविधुरधरं महावराहं

गिरिगुरुपोदमपीहितैर्जयन्तम् ॥ ५८ ॥

Prose.—क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगताम् नावमिव उद्वहन्तम् धृतविधुरधरम् गिरिगुरुपोदम् महावराहम् अपि ईहितैः जयन्तम् ॥ (जलनिधिम् ईयुः)

Beng.—पृथिवी, कूल पर्वत, शेष नाग एव दिग्गजगणके मलिले

अवस्थित नौकार आस्य बहन करिया ऐ मगुद्ध चमल मराधारी पर्वततुला
विशालबदन महाबराहदेवकेणु निजेर कर्मेर द्वात्रा जय करियाछे ।

Eng.—The ocean upholds the earth, the kula-hills, the
Sesha serpent and the dig-gajas or elephants of the quarter
as if they are so many boats upon the water and thereby
beats, by its achievements, the Great Boar that had a
mountain-wide mouth and that upheld the helpless earth.

Jay.—चिति इत्यादि—चितिः पृथिवी, कुलगिरीन् कुलपर्वतान्, शेषं नागराजं,
दिग्गजेन्द्रान् ऐरावतादीन् । सलिलगतामिव नावसुद्वहन्तम् जलनिधिं महावराहं
धृत-विधुरधरम् धृता उद्धृता विधुरा विह्वला धरा मर्हती येनेति । गिरिगुरुपोतम् गिरि-
वत्गुरु पोतं यस्य तमपौहितैश्चेष्टितैर्जयन्तम् जलनिधिम् ईयुः । व्याजस्तुतिरिति
चित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् । तमपि
महावराहं जयन्तम् इति किं चिद्विधातुम् इच्छया निन्दनात् । तथाचोक्तं—दूराधक
गुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता । किंचिद्विधातुसया निन्दा व्यजस्तुतिरसौ यथा ॥ इति ॥

Malli.—चितिं भुवम् कुलगिरीन् कुलपर्वतान् शेषं प्राणिपतिम् दिग्गजेन्द्रान्
ऐरावतादीन् सलिलगताः नावस्तरीरिवोद्वहन्तम् तद्वदनायासेनैव तद्वद्देशे वहन्तम्
इत्यहो समुद्रमहत्वमिति भावः । उपमालङ्कारः । किं च धृता विधुरा विह्वला
धरा येन तम् । गिरिरिव गुरुपोतं सुखम् यस्य तम् । [हलसूकरयोः पुवः
(३।२।१८३) इति सूकाराख्ये पुवङ्गन् प्रत्ययः] महावराहम् ईहितैश्चेष्टितैर्जयन्तम्
तमपि एकदेशे वहन्तम् इत्यर्थः । अत्र चित्याद्युद्वहनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तैरतिशयोक्ति-
स्तदनुप्राणितोक्तोपमेति मङ्गरः ।

CHARCHA

1. चितिकुलगिरिशेषदिग्गजान्—obj of वहन्तम् । चि + क्ति = चितिः
पृथिवी । कुलगिरिः—कुलपर्वतः । तथाहि—महेन्द्रो मलयः सद्यः युक्तिमान् कच-
पर्वतौ विन्ध्यश्च पारिजातश्च सन्ति कुलपर्वताः । कुलस्थिताः समुद्रतटस्थिताः गिरयः

इति शाकपार्थिवादिवात् समासः । They were so named as they border the ocean. शेषः = शेषनागः—फणिपतिः । दिग्गजाः ऐरावतप्रभृतयः । तथाहि—ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोजनः । पुण्ड्रदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकाश्च दिग्गजाः । दिक्पालकाः वा दिगवस्थिता गजाः इति शाक-पार्थिवादि । The elephants are said to be presiding over the eight quarters of the world. चितिशकुलगिरयश्च शेषश्च दिग्गजाश्च इति इन्द्रः । तान् ।

2. सलिल-गताम्—सलिलं गतः तामिति २ तत् ; adj to नावम् ।

3. उद्वहन्तम्—उदृ + वह् + शल् ; २या एकवचन ; adj to जलनिधिम् ।

4. घृतविधुर-धरम्—विधुरा विह्वला धरेति कर्मधा । घृ + क्त कर्मणि = घृता । घृता विधुरधरा येन तमिति वह् । adj to महावराहम् ।

5. गिरिगुरुपोदम्—गिरिरिव गुरु इति उपमानसमास by the rule “उपमानानि सामान्यवचनैः” । पोदं यङ्करमुखम् । पूज् + डृन् = पोदम् by the rule—हलशुकरयोः पुवः ॥३॥१८३॥ [= पृङ् पूजोः करणे ण् स्थात् तच्चेत् करणं हलशुकरयोरवयवः । हलस्य शुकरस्य वा पोदम् सुखमित्यर्थः] ।

6. महावराहम्—महान् वराहः वराहावतारः । तमिति । कर्म of जयन्तम् ।

7. ईहितैः—ईह् + क्त भावे—चेष्टितम् । तैः—करणे ३या ।

8. जयन्तम् = जि + शल् + २या एकवचन । adj to जलनिधिम् ।

Remark.

The rhetoric occurring here is उपमा as the earth and the others are compared and the comparison is clearly stated by the particle इव ; again though the ocean does not uphold the earth and the like, still it is conceived to do so and hence here is also अतिशयोक्ति of the असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type. Thus Malli's view is good. Jay following Mss contends that here is व्याजस्तुति: defined by Dandin as such :—यदि

निन्दन्निवस्तीति व्याजलुतिरसौ स्मृता । दोषाभामा गुणा एव लभन्ते न च सन्निधिम् ।
This however certainly does not pull very well here and Jay's explanation on this point seems rather far-fetched.

60. *Ram eyed the ocean into which ran the rivers.*

उपमारूपकम्

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्

जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।

गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणिधरस्तनशुक्लचीनपटम् ॥ ६० ॥

Prose.—गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम् मनोऽभिरामं जलनिवहं, रामं विलोक्य
भुवः गलितं धरणिधरस्तनचीनपटम् इव दधतम् ।

Beng.—समुद्र शिपिः २२४६ छकल नदी समुद्र अञ्चलापगान्ते पूर्ण मनो-
रम जलप्रवाह धारण करियाछिल । (जलप्रवाहदर्शने बोध हईते-
छिल) येन (स्व-पति) रामचन्द्रके दर्शन करिया पृथिवीर पर्यतरूप
स्तनदेश हईते शुक्ल चीनांशुक मुक्त हईया रहियाछे ।

Eng.—The sea contained a charming mass of water sup-
plied (formed) by the ends of the rivulets moving from the
hills, and they (the chain of waters) appeared like white
china silk-cloths dropped, at the very sight of Ram from the
earth's breasts—the mountain playing the part of breasts.

Jay.—गिरिव्यादि—गिरिभिः परिगताः स'मृष्टाः चञ्चलाः विलीला आपगान्ता
नद्यान्ता अस्मिन् जलनिवहे, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रम् ईयुः । लौहशमिव

जलनिवहम् । रामं भर्तारं विलोक्य हृष्टाया इत्यर्थं प्राप्तम् । ततश्च पूर्वकाले ज्ञा ।
भुवः पृथिव्याः इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम् । उपमारूपकम्
इति । तथोक्तम्—“उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्, यो वदतुपमानभेदमुपमा-
रूपकं यथा ॥ इति ॥

Malli.—गिरोति । गिरिपरिगतास्तटाद्रिसम्बन्धाश्चञ्चला लोला आपगानाम् अन्ताः
अथभागा यस्मिन् तं मनोऽभिरामं जलनिवहं जलप्रवाहं रामं निजनाथं नारायणा-
वतारम् विलोक्य पारवश्यं गतायाः इति शेषे समानकर्तृकत्विर्वाहः । भुवः
सम्बन्धे गलितं खलं धरणिधरस्यैव स्तनस्य शुक्लं पट्टचीरं पट्टवस्त्रं स्तनदुक्कलमिव
दधतम् । अत्र गिरिसम्बन्धजलप्रवाहे भूस्तनदुक्कलतोत्प्रेक्षा सा च धरणिधरस्तनेति
रूपकनिर्वृत्तिरिति सङ्करः ॥

CHARCHA.

1. गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्—adj to जलनिवहम् । परि + गम् + क्त
कर्त्तरि । गिरिं परिगतः इति २ तत् or सुप्सुपा ; गिरिपरिगताश्चासौ चञ्चलाश्चेति
कर्मधा । तादृश्यः आपगाः इति कर्मधा । आपेन गच्छन्ति इति आप् + गम् + ङ ;
नद्यः । गिरिपरिगतचञ्चलापगानां अन्तः प्रान्तभागः मुखभागः इति यावत् यस्मिन्
तम् इति व्यधिकरणवद् । or—ताः अन्ताः यस्मिन् यस्य वा बहु— ।

2. मनोऽभिरामम्—मनसः अभिरामः इति इतत् । adj to जलनिवहम् ।

3. जलनिवहम्—obj to दधतम् । जलस्य निवह इति इ तत् ।

4. रामम्—obj to विलोक्य ; रामं स्वपतिं नारायणं विलोक्य ब्राह्मपद्माः
पृथिव्याः विह्वलता अभूतः ; तेन तस्याः पर्वतरूपात् स्तनदेशात् नदीजलरूपं वस्त्रम्
स्त्रस्तम् बभूव इति भावः ।

5. विलोक्य = वि + लोक + णिच् + ल्यप् ।

6. भुवः—सम्बन्धे इष्टी ; भूदेव्याः ब्राह्मपद्माः ; of the goddess
earth.

7. गलितम् - गल + क्त कर्त्तरि ; स्रक्तं, पतितं, dropped.

8. धरणिधरस्तन etc—शुक्लं चीनपट्टम् । धरति इति धरः । धरण्याः धर इति इतत् । पर्वतः । स एव स्तनः इति कर्मधा । चीनगतं पट्टम् इति शाकपार्थिवादित्वात् । शुक्लं चीनपट्टम् इति कर्मधा । धरणिधरस्तनस्य शुक्लचीनपट्टमिति इ तत् । Malli reads पट्टचरम् ।

9. इव—उपमावाचकः शब्दः ।

10. दधतम् - धा + शब्द ; द्वितीया एकवचनम्, adj to जलनिधिम् ।

Remark.

The mass of water from the hill (गिरिसम्बन्ध-जलप्रवाहः) is supposed (conceived) to be the silk-cloth upon the breasts of the Earth (भुस्तनदुक्कलतीत्प्रचे) and so here is उत्प्रेक्षा and it is denoted by the particle इव । Again the mountain (धरणिधर) is made identical with the breast (स्तन) so here is also रूपकम् । धरणिधररूपः स्तन इत्यर्थः । Hence here is a conglomeration of उत्प्रेक्षा and रूपक ; the उत्प्रेक्षा depending upon रूपक । This is Malli's view. Jay following Mss says that here is what is called उपमारूपकम् । Dandin says—इष्टं साधर्म्यं वैधर्म्यं दर्शनात् गौण-मुख्ययोः उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकहितयं यथा । Meaning :—गौणस्य उपमानस्य तथा मुख्यस्य उपमेयस्य च साधर्म्यं यौगात् उपमारूपकं तथा वैधर्म्यं यौगात् व्यतिरेकरूपकं च भवेत् । Here Premchandra asserts “अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकमाहुः यदुक्तम्” । Now धरणिधरस्तन is an instance of रूपकम् । After this Jay explains भवः पृथिव्याः इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम् the second इव conveys the sense of उपमा and hence here is उपमारूपक ; Jay also seems to be correct.

61. *The grand ocean being reached by them, appeared shining.*

तुल्ययोगिता

अपरिमितमहादभुतैर्विचित्र-

श्च प्रतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घ्यैः ।

तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः

समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६१ ॥

Prose.—अपरिमितमहादभुतैः शुचिभिः अलङ्घ्यैः तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः समधिगतः विचित्रः प्रतमलिनः महान् जलधिः परं वभासे ।

Beng.—याहादेर मध्ये महान् अद्भुतबस्तु अपरिमित भावे रहि-
राछे সেইরূপ নিश्चल (प्रतमलिन) এবং अनतिभवनीय বানররাজ
লক্ষণ এবং ক্ষিতিনাথ কর্তৃক প্রাপ্ত বিচিত্র বিমল এবং বিশাল জলধি
হইয়া বিশেষ শোভা পাইতে লাগিল ।

Eng.—The wonderful, clear and extensive ocean shone
excessively being reached by the monkey-chief, Lakshman,
and the ruler of the earth who were pure un-surpassed in
prowess and endowed with innumerable things commanding
surprise, or endowed with character commanding awe.

Jay.—अपरिमित—इत्यादि । तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्मणरामैः
समधिगतः प्राप्यो जलधिः परं सुष्टु वभासे शोभते स्म । कौटुशैः कौटुश इत्याह
अपरिमितमहादभुतैर्विचित्रः नानाङ्गुतः । शुचिभिः विमलैः प्रतमलिनः निर्मलोऽ-
लङ्घ्यैः अनभिभवनीयैः महान् अनभिभवनीयः । एवं च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः
परं वभासिरे इति । तुल्ययोगिता इति न्यूनानामपितेषां सुग्रीवादीनाम् विशिष्टेन
जलनिधिना महाङ्गुतत्वादिगुणसाध्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्य अनु-

प्राग्नेन तत्प्रायोगात् । तथाचोक्तं—नूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाध्यविवक्षया ॥ तत्प्रा-
कार्यक्रियायोगात् इत्युक्ता तत्प्रायोगिता । इति ॥

Malli.—अपरिमितेति । विचित्रो महाङ्गतमुत्तममिनी निर्मलः । महान्
अलङ्घ्यः जलधिरपरिमिता अविक्रिन्नरूपा एतद्विशेषां समुद्रेऽपि योज्यम् । ते च ते
महाङ्गता अङ्गतचरिताश्च तैः शचिभिः निर्मलैरलङ्घ्यैरलङ्घ्यप्रभावेतरुस्रगपति-
लक्षणचित्तीन्द्रैः सुग्रीवलक्षणरामचन्द्रैः सङ्गतः समेतः सन् परं वभासी । अत्रानु-
रूपसमानवस्तु (?) वर्णनात् समालङ्कारः । “सा समालङ्कतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः”
इति लक्षणात् ।

CHARCHA

1. अपरिमितमहाङ्गतैः—adj to तरुस्रगपतिलक्षणचित्तीन्द्रैः । परि + सा
+ क्त = परिमितम् ; न परिमितमिति नञ् समासः । महत् अङ्गतम् इति कर्मधा ।
अपरिमिताद्यासौ महाद्वभूताः अद्वभुतचरिताश्चेति कर्मधा । Also make it अपरि-
मितमहाद्वभूतः with the help of the विभक्तिविपरिणाम process and
this will qualify the ocean also.

2. शचिभिः—adj as before. Also make it गचि by the same
process so that it may qualify the ocean also.

3. अलङ्घ्यैः—adj as before. लङ्घ + ण्यत् ; न लङ्घ्यं तैरिति नञतत् ;
apply the same process here also, then it will be अलङ्घ्यैः = adj
to जलधिः ।

4. तरुस्रगपतिलक्षणचित्तीन्द्रैः—अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया । तरुणाम् स्रगः इति
इ तत् ; तेषां पतिरिति इ तत् ; चित्तेरिन्द्रः...इ तत् । तरुस्रगपतिश्च लक्षणश्च
चित्तीन्द्रश्चेति द्वन्द्वः ।

5. समधिगतः—सम् + अधि + गम् + क्त कर्मणि । Q. जलधिः ।

6. विचित्रः—adj to जलधिः ।

7. चतुर्तमलिनः—adj to जलधिः ; चतु + क्त कर्त्तरि ; चतुर्तं गलितं मलिनं
‘मालिन्यं’ यस्मात् स इति बहु— ।

8. परम्—adverb modifying the verb बभासे ।

9. बभासे - भास् + लिट् ए ।

Remark.

The sea reached by them shone. The qualities of both the sea and the new-comers are similar. Again Jay suggests that they also shone coming in contact with the grand ocean (cf. एवं च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परं बभामिरे इति) and so here is तुल्ययोगिता । According to Sahityadarpan that says प्रसन्नानां पदार्थानां अन्येषां वा यदा भवेत् एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता—तुल्ययोगिता may fit in well here. Dandin's definition may also go on well with this. But Malli following some moderners disagrees. He says that here is what is called समः (समालङ्कारः) । He argues that the qualities are not the same but similar (and so there can be no तुल्ययोगिता). Dandin makes no mention of सम but Sahityadarpan says :—"समं स्वादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः"; examined very critically, Malli's view seems to be decidedly better and hence preferable.

62. *The waves of the ocean were rising at intervals.*

निदर्शनम्

न भवति महिमा विना विपत्ते-

रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।

अविरतमभवत् क्षणे क्षणे ऽसौ

शिखरि पृथुप्रथितप्रशान्तवोचिः ॥ ६२ ॥

Prose.—মহিমা বিপত্তিৰ্ণা ন ভবতি ইতি পশ্যতোঃ বগময়ন্ ইব অসী পযৌধিঃ
অবিরতম্ স্বণে স্বণে শিখরিবত্ পৃথবঃ প্রথিতাঃ প্রশান্তাঃ বীচ্যো যস্য স এবম্ স্বণে স্বণে অস-
বত্ ভূতবান্ । নিদর্শনেতি প্রতিপত্ত্বা বীচীনাং পৃথ্ব্যপ্রশান্ত্যভবনক্রিয়য়ৈব মহিম-
ন ভবনস্য তদর্থস্য বিপত্তিফলস্য উপাদানাৎ । ন যথৈব বতিশব্দানাং প্রয়োগাৎ । তথা-
চোক্তম্ ক্রিয়য়ৈব তদর্থস্য বিশিষ্টস্বীপদর্শনাৎ । ইষ্টা নিদর্শনানাম যথৈব বতি
মিৰ্বিণা ॥ ইতি ॥

Beng.—বিপৎ বিনা মহত্ প্রকাশিত হয় না এই কথাটা অব-
লোকনকারী রামচন্দ্র প্রভৃতিকে জানাইবার জন্যই যেন ঐ সমুদ্র সর্ব-
দাই ক্ষণে ক্ষণে পৰ্বততুল্য উন্নততরঙ্গ এবং (পরমুহূর্ত্তেই) প্রশান্ত-
তরঙ্গ হইতেছিল ।

Eng.—The ocean became now full of hill-high waves and
now calm and quiet throughout all the time, as if to show to
the onlookers that there can be no greatness without (facing)
danger (i. e. obstruction or difficulty).

Jay.—ন ভবতি ইत्याদি—মহিমা মহত্বং বিনা বিপত্তিঃ বিনাশঃ বিনা ন ভবতি
[“পৃথগ্ বিনা—” (২১।২২) ইत्याদিমা পশ্যসী] । নান্দ্র্যৈব তন্মহত্বং যস্য বিনাশো
নাশীত্বৈব বগময়ন্ বোধয়ন্ ইব পযৌধিঃ তান্ পশ্যতো রামচন্দ্রাদীন্ অবিরতম্
অবিচ্ছিন্নেন শিখরিবত্ পৃথবঃ প্রথিতাঃ প্রশান্তাঃ বীচ্যো যস্য স এবম্ স্বণে স্বণে অস-
বত্ ভূতবান্ । নিদর্শনেতি প্রতিপত্ত্বা বীচীনাং পৃথ্ব্যপ্রশান্ত্যভবনক্রিয়য়ৈব মহিম-
ন ভবনস্য তদর্থস্য বিপত্তিফলস্য উপাদানাৎ । ন যথৈব বতিশব্দানাং প্রয়োগাৎ । তথা-
চোক্তম্ ক্রিয়য়ৈব তদর্থস্য বিশিষ্টস্বীপদর্শনাৎ । ইষ্টা নিদর্শনানাম যথৈব বতি
মিৰ্বিণা ॥ ইতি ॥

Malli.—নেতি । মহিমা হুষ্টি বিপত্তিৰ্ণা বিনা বিপত্তিরহিতো ন ভবত্যবিনাশী
নাশ্চি । [পৃথগ্ বিনা : নান্দ্র্যৈব তন্মহত্বং—ইতি পশ্যসী] ইত্যাদি পশ্যসী
রামাদীনবগময়ন্ বোধয়ন্ ইব ইত্যুতপ্রেচ্ছা । অসী পযৌধিঃ অবিরতম্ অশ্রান্তম্ স্বণে
স্বণে শিখরিবত্ পৰ্বতবত্ পৃথবঃ প্রশান্তাঃ সযৌ বিশীর্ণাঃ বীচ্যো যস্য সোঃ ভবত্ ।
স্বতরঙ্গীচ্ছায়চ্ছািকত্বেন সৰ্বৌচ্ছ্রায়চ্ছািকত্বং কথয়তীত্ব ইত্যুতপ্রেচ্ছার্থঃ ।

CHARCHA,

1. মহিমা—subj to ভবতি ; মহিমন্ শব্দ = মহত্ + ইমন্ ।

2. विपत्तिः—विनायोगे प्रसी ।
3. पश्यतः—दृश् + शतृ ; रया बहुवचनम् ; obj to अवगमयन् ।
4. अवगमयन्—अव + गम् + णिच् + शतृ ; adj to पयोधिः ।
5. पयोधिः—subj to अभवत् ; पयोसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयस् + धा + कि ।
6. अविरतम्—adverb ; वि + रम् + क्त ; न विरतम् यथा तथा इति नञ-समासः ।
7. क्षणे क्षणे—कालाधिकरणे ऽनौ ; वीप्सायाम् द्विकृतिः ;
8. शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः—adj to पयोधिः ; शिखरः अस्त्र अस्ति इति शिखर + इन् = शिखरिन् ; पर्वतः ; शिखरी इव पृथु इति उपमानसमासः । शिखरिपृथुश्चासौ प्रथितश्चेति कर्म धा ; शिखरिपृथुप्रथितश्चासौ प्रशान्तश्चेति कर्म धा । तादृशः वीचिः यस्य स इति बहु । अस्मिन् क्षणे शिखरिपृथुप्रथितवीचिः परस्मिन् क्षणे च प्रशान्तवीचिः—इत्यर्थः । This hints at the possibility of a bridge over the sea when it is calm at its own will.

Remark

The existence of इव after अवगमयन् presupposes the existence of उत्प्रेक्षा i. e. क्रियोत्प्रेक्षा and rightly Malli says that here is उत्प्रेक्षा ; but Jay following Mss argues that the first and second lines of the sloka betray निदर्शना defined by Dandin as such अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशं फलम् । सदसद्वा निदर्शनेत यदितत् स्यान्निदर्शनम् ।

Rightly speaking, the first and the second lines clearly express निदर्शनम् ; but in the case of this rhetoric words like यथा इव etc should be conspicuous by their absence ; here the word इव is present and it checks the birth of निदर्शनम् and

gives rise to उत्प्रेक्षा । Jay himself admits that such words mar the growth of निदर्शना writing न यद्येववतिशब्दानां प्रयोगात् ; and...इष्टा निदर्शना नाम यद्येववतिभिर्विना । Still he admits निदर्शना here and the reasons for his view are best known to himself- i. e. being due to supporting Mss. We should rather accept the view of Malli here. Dandin also expresses इव to be उत्प्रेक्षाद्योक्तक—“मन्ये शङ्के भ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यन्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः” ।

63. *Ram became seized with passion in the vicinity of the ocean.*

विरोधः

सुदुभिरपि विभेद पुष्पवाणै-

ज्जलशिशिरैरपि मारुतैर्दंदाह ।

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ

न च मदनः क्षतमाततान नाश्विः ॥ ६३ ॥

Prose.—अनर्थपण्डितः असौ मदनः रघुतनयम् सुदुभिरपि पुष्पवाणैः विभेद । जलशिशिरैरपि मारुतैर्दंदाह ; क्षतं च नाश्विः ; च न आततान ।

Beng.—पुष्पवाणं मुद्गं हृष्टेलेण अनर्थसंघटनेनिपुणं कामदेव उह्य द्वारा श्रीरामचन्द्रके विक्रं करिग्राहिनेन ; बारिबन् नीतल मारुतेर द्वारा तौहाके दक्षं करिग्राहिनेन ; तवे तौहार (देहे) क्षतं वा बहिष्काला उन्पादन करिरे पावे नाहे ।

Eng.—Cupid, who is very expert in bringing about undesirable things (unnecessary troubles) pierced him with flower-arrows though they were soft, and burnt him with

the breeze as cool as water, but he could neither cause any wound nor any heat.

Jay.—मृदुभिरित्यादि । मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद । न च असौ क्षतम् खण्डनम् आततानजनितवान् । जल-
शिशिरं मारुतैस्समेव रघुतनयं ददाह न च असौ अचिर्ज्वालाम् आततान । विरोध
इति पुष्पवाणानां यन्मार्दवं मरुतां च जलसंसर्गात् यत् शैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे
क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् । तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षतार्चिषोरततान-
लक्षणा तस्याः कामोद्ग्रेकप्रतिपादनाभिधानात् । तथा चीकृतम्-गुणस्य च क्रियाया वा
विरुद्धान्यक्रियाभिधा या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथा ॥ इति ॥

Malli.—अथ समुद्रोपकण्ठे रामस्य मन्मथावस्थां वर्णयति, मृदुभिरित्यादि ।
अनर्थपण्डितो हिंसाकुशलोऽसौ 'मदनो रघुतनयं रामं मृदुभिः अपि पुष्पवाणैर्विभेद
जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह' । तथापि क्षतं ब्रूण नाततान अचिर्ज्वालां च नात-
तान । अत्र मृदुना भेदो भेदेऽपि अक्षतत्वम् । शिशिरेण दाहो, दाहेऽपि नाचिरिति
विरोधानां मदनस्य अचिन्त्यशक्तित्वेन परिहारात् विरोधालङ्कारः । “आभासत्वे
विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता” इति लक्षणात् । भेदक्षतयोर्दाहार्चिषोश्च यथासंख्यान
अन्वयात् यथासंख्यालङ्कारः । आदौ क्षते निर्दिष्टस्य नाततान इत्यस्य अचिर्वापि
सम्बन्धात्आदिदीपकं चेति सङ्करः † ६३ ॥

Oharcha

1. अनर्थपण्डितः—adj to मदनः । अर्थात् अन्यः, यद्वा अर्थस्य विरोधी
इति अनर्थः—नञ समासः ; अत्र पण्डितः कुशलः इति ७ तत् वा सुप्सुपा ।

2. मदनः—subj to विभेद, ददाह and आततान ; मदयति चित्तम् इति
मद + षिच् + लुट् वा लुगट् ।

3. रघुतनग्रम्—obj to विभेद and ददाह । रघोः लक्षण्याया रघुवंशस्य
तनयः इति ६ तत् ; ईदृशी लक्षणा सिद्धान्तकौमुद्याम् स्वीकृता इति पूर्वमुक्त-
मङ्ग्याभिः ।

४. पुष्पवाणैः—करणे तृतीया ; पुष्पमयाः वाणाः इति शाकपार्थिवतत् । यद्वा पुष्पाणि एव वाणाः इति कर्मधा । तथाहि—सीर्षीं रोजस्वमात्मा धनुरग्य विशिखाः कौस्तुभाः पुष्पकेतोः ; तानि च पुष्पाणि—अरविन्दमशोकश्च चूतं च नवमन्निकाः । नोलीतुपलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ।

५. विभेद—भिद् + लिट् णल् ।

६. जल शिशिरैः—adj to मारुतैः ; जलमिव शिशिरः शीतलः इति उपमान समासः ।

७. ददाह—दह् + लिट् णल् ।

८. क्षतम्—obj to आततान् ।

९. अर्चिः—obj to आततान् ।

१०. आततान—आ + तन् + लिट् णल् ।

Remark.

The rhetoric is विरोधः defined by Dandin ;—विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विशेषदर्शनाद्यैव स विरोधः स्मृतो यथा । शृङ्गणा वाणेन भेदः इति विरोधः भेदे अपि असत्त्व इति च विरोधः ; एवं शिशिरैः अपि मारुतैर्दाहः इति विरोधः दाहेऽपि न वक्रि ज्वाला इति च विरोधः । एतत् सर्वं तु मदनस्य अचिन्त्यशक्तित्वेन भवति इति विरोधपरिहारः । यत्र आपाततः विरोधी दृश्यते यथार्थतस्तु विरोधीनास्त तत्र विरोधाखङ्कारः ; अतएव अत्र विरोधः । Both Jay and Malli agree. Malli goes further and admits two rhetorics more here—(i) यथासंख्यम् and (ii) आदिदोषकम् । भेदेन सह क्षतस्य तथा दाहेन सह अर्चिषोः अन्यथः भवति । यद्यपिभेदः तथापि न क्षतम् ; यद्यपि दाहस्तथापि न अर्चिर्ज्वाला ; अतएव भेदक्षतयोस्तथा दाहार्चिषोषस्य यथासंख्येन अन्यथात् यथासंख्याखङ्कारः । यथासंख्यास्य लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—“यथासंख्यमनूद्देशः उच्छिष्टानां क्रमेण यत्”, again न क्षतं आततान् नाचिः—इति वाक्ये आदौ क्षतम् इत्यनेन सह आततान् इत्यस्य अन्यथः ; पश्चात् अर्चिः इत्यनेन

सह्यामि आततान इत्यस्य सम्बन्धः । अतएव आदिदीपकम् इति मन्त्रिः । “जाति क्रियागुणद्रव्यवाचिनै कदवर्तिना सर्व वाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा” । But the examples cited by Dandin lead us to believe that this is an instance of मध्यक्रियादीपक ; however let us say that here is a conglomeration of विरोध, यथासंख्य and आदिदीपक i. e. आदि क्रिया-दीपक (according to our opinion मध्यक्रियादीपक) ।

64. *The day came to a close, while Ram with his retinue was standing on the sea-shore.*

उपमेयोपमा

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते

जलधिसमोपगतावतीतलोकौ ।

अनुकृतिमितरतरस्य मूर्त्यो-

दिनकर-राघवनन्दनावकाष्टांम् ॥ ६४ ॥

Prose.—अथ दिनान्ते मृदुमलिनप्रभौ जलधिसमोपगतौ अतीतलोकौ दिनकर राघवनन्दनौ इतरतरस्य मूर्त्योरनुकृतिम् आकाष्टांम् ।

Beng.—अनन्तर दिनशेषे, सूर्यादेव एवं रामचन्द्र परस्पर पर-स्परैर आकृतिर सद्गुण देखाईतेहिलेन (आकृतिर अनुकरण करिया-हिलेन), केनना उभयेई मृदु ओ मलिनप्रभावशिष्ट, उभयेई समुद्र-निकटगत एवं उभयेई लोकातीत ।

Eng.—Then at the close of the day, both Ramchandra and the sun imitated the image of each other, as both were of mild and fading lustre, both were close to the sea and both surpassed the world.

Jay.—अथेत्यादि-अथ यथोक्तवस्त्वन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचक्षा मलिना प्रभा यथोक्तौ दिनकरराघवनन्दनौ । रघोरपत्यं राघवः दशरथसन्नन्दनौ रामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामोऽपि दिवाकरस्य इति सूत्र्यो देहयोरनुकृतिमिव अनुकारमिव यथोक्तधर्मगुल्यतया आकार्ष्टम् कृतवन्तौ । अतीतलोको व्यक्तलोको । उपनीयोपनीति—तथोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वात् । तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् । उपनीयोपमां धीरा भवते तां यथोदिताम् ॥ इति ॥

Malli.—अथेति । अथ मदानवस्थानन्तरं दिनान्ते मृदुरतीक्ष्णा मलिना अनुज्ज्वला च प्रभा यथोक्तौ जलनिधिसमीपगतौ एकत्र अस्तमयार्थमित्यत्र अन्यत्र लङ्का-यादर्थं चेत्यर्थः । अतीतलोको एकत्र लोकान्तर-गमनात् अन्यत्र लोकोत्तरत्वात् इति भावः । दिनकर-राघव-नन्दनौ इत्थं दशरथी सूत्र्योः स्वाकारयोरितरेतरस्य अनुकृतिम-त्वमिवाहमहमिव च त्वम् इति पर्यायेण परस्परसुपमानोपमेयताम् आकार्ष्टम् । अत-एव उपनीयोपमाख्यारः । पर्यायेण यथोक्तास्मिन् उपनीयोपमा मता—इति लक्षणात् ।

CHARCHA

1. दिनान्ते—दिनस्य अन्तः तस्मिन्—इति ६ तत् ; कालाधिकरणे ७मी ।
2. मृदु मलिनप्रभौ—मृदु आसौ मलिनामेति कर्मधा । तादृशी प्रभा यथो-क्तौ इति बहु । adj to दिनकरराघवनन्दनौ ।
3. जलधिसमीपगतौ—adj to दिनकरराघवनन्दनौ । जलानि धीयन्ते अस्मिन् इति जल + धा + क्ति ; तस्य समीपमिति ६ तत् । सङ्गताः आपः यत्र तत् इति बहु— । See the rules “ऋक् पुरवधूः पथामानचे” and “हान्तरूपसंगेभ्यो-परित्” । तत् गतौ इति २या तत् ।
4. अतीतलोको—adj to दिनकरराघवनन्दनौ ; अति + इ + क्त कर्मणि ; अतीतः लोकः याभ्याम् तौ इति बहु ।
5. दिनकरराघवनन्दनौ—दिनं करोति इति दिन + क्त + ट ; रघोः गोत्रापत्यं पुमान् इति अण् = राघवः = दशरथः ; तस्य नन्दनः इति ६ तत् । This is after Jay ; or रघोः गोत्रापत्यं पुमांसः इति अण् = राघवाः रघुवंशीयाः ; तान् नन्दयति

इति राघव + नन्द + णिच् लुट् or लुगट् (अन) कर्त्तरि । दिनकरश्च राघव-
नन्दश्च तौ इति द्वन्द्व समासः ।

6. इतरैतरस्य—सम्बन्धे षष्ठी ; इतरस्य इतरस्य इति कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नः
इव वाच्ये इति सूत्रेण द्वित्वम् ; ततः समासवच्च बहुलम् इति समासवद्भावः ; तेन पूर्व-
पद विभक्तौ लोपः । तस्य ।

7. सूक्त्योः—कर्त्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण कृदन्तप्रत्ययानिष्पन्नस्य अनुकृति-
रित्यस्य योगे कर्मणि द्विष्टौ । सूच्छ + क्ति = सूक्ष्तिः ।

8. अनुकृतिम्—अनु + कृ + क्ति ; तां—obj to अकाष्टाम् ।

9. अकाष्टाम्—कृ + लुङ् + ताम् ; verb to दिनकरराघवनन्दनौ ।

Remark.

The rhetoric is उपमेयोपमा ; it occurs when two words be-
come both उपमान and उपमेय of each other ; such is the case
with दिनकर and राघवनन्दन । तथाहि साहित्यदर्पणे—पर्यायेण द्वयोरितदुप-
मेयोपमा मता ॥ इति ॥

65. *Dark-ness developed far and Ram also became a
victim to passion,*

सहोक्तिः

अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।
घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारम्
सह रघुनन्दन-मन्मथोदयेन ॥ ६५ ॥

Prose.—ततः सर्वतः विनोदान् अपहरत् इव दयितगतं समाधिम् एकधा दधत्
इव घनरुचि अन्धकारम् रघुनन्दनमन्मथोदयेन सह ववृधे ।

Bong.—अनन्तरं समस्त प्रेमोद व्यापारके येन अपहरणं करिग्राही
एवं प्रियागतं एकाग्रतां एकरूपं (एकत्रे सन्निविष्टे) करिग्राही येन
मेघवर्णं अङ्गकारं वृद्धिं पाईते लागिल एवं सङ्गे सङ्गे रामचन्द्रेण कांमो-
द्रेकं हईते लागिल ।

Eng.—Then cloud-black darkness spread doing away, as
it were, with all the merrimakings and making his (Rām's)
mind concentrated only upon his beloved (Sita), along with
the rising of passion in Raghunandan,

Jay.—अपहरत् इव—तत्सूत्रकाखं दिवसे ये विनीढाः चेतसः संस्थापकाः
तान् सर्वतः सर्वान् सर्वेण वा प्रकारेण [आद्यादिस्वासिः] । अपहरत् इव अपनयत्
इव अन्धकारम् दधितगतं प्रियागतं च समाधिं चित्तकायतां एकधा एकप्रकारं
दधत् धारयत् । घनरुचि वङ्गलच्छायम् वङ्गधे वङ्गते स्म । सङ्घं रघुनन्दनसन्मथोदयेन
तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वङ्गधे । सङ्घोक्तिरिति अन्धकार—सन्मथवङ्गनाशितयोः
वङ्गनश्रिययोस्तूल्याकाशयोः वङ्गधे इत्यनेन पदेन कथ्यताम् । तथा चोक्तम्—तस्य
कालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते । वाक्येनैकेन कथ्यते सङ्घोक्तिः सा मता
यथा ॥ इति ॥

Malli.—अपेति । ततोऽस्ममयानन्तरं सर्वतः सर्वान् [सर्वविभक्तिकः
तसिः] विनीढान् आक्रिकान् मनविनीढनव्यापारान् अपहरत् मङ्गरदिव तथा दधित-
गतं प्रियजनविषयं समाधिम् एकाग्रतां, एकधा एकप्रकारं दधत् कुर्वत् घनरुचि
मेघवर्णमम् अन्धत् सान्द्रप्रीतिदम् अन्धकारम् रघुनन्दनस्य यो सन्मथोदयः पूर्वोक्त
स्तेन सङ्घं वङ्गधे । अत्र अन्धकारसन्मथोदयोः कर्तोरैकस्य सङ्घार्थेन अन्धयात्
वङ्गधे इति सर्वस्वमेदमिदयोर्द्वौ असेदाख्याध्यवसायाश्च श्रिष्टनिमित्तातिशयोक्ति
मूला कर्तृसाहित्यरूपा सङ्घोक्तिरलङ्कारः । एतेन सम्यक् श्रिष्टं मितरुचिरोन्नतमित्यत्र
सङ्घर्षं चोक्तम् ।

CHARCHA

1. सर्वतः = सर्वेण प्रकारेण इति तृतीया स्थाने तस् । यद्वा सर्वान् इति २या
+ तस् by the rule सर्वविभक्तिकसिः ।

2. विनोदान्—obj to अपहरत् । विनोदयति इति वि + नुद + णिच् + अच् (पचाद्यच्) । यद्वा विनोदयते अनेन इति वि + नुद + णिच् + अच् करणे ।
3. अपहरत्—अप + हृ + शठ् ; adj to अंधकारम् ।
4. दयितगतम्—adj to समाधिम् । दय + क्त कर्मणि ; तं गतं इति २ तत् ।
5. समाधिम्—obj to दधत् ; सम् + आ + धा + कि ; समाधीयते चित्तम् अभिन् इति समाधिः चित्तैकाग्र्यम् ।
6. एकधा—एकप्रकारेण इति एक + धाच् । Adv. Qual. दधत् ।
7. दधत्—धा + शठ् ; adj to अंधकारम् ।
8. घनरुचि—घन इव रुचिः कान्ति र्यस्य तदिति बहु ; again with the help of the लिङ्ग and विभक्तिविपरिणाम process this word will qualify मन्मथोदयेन—being in form घनरुचिना meaning ध्वान्प्रतीति-प्रदेन ।
9. रघुनन्दनमन्मथोदयेन-सहार्थे तृतीया । रघून् लक्ष्मणा राघवान् नन्दयति इति रघुनन्दनः । उपपदतत् ; यद्वा नन्दयति इति नन्दनः । रघूनाम् नन्दनः इति ६ तत् । मनः मथ्नाति इति मन्मथः or मतो मथः इति मन्मथः इति ६ तत् । तस्य उदयः इति ६ तत् । उत् + इ + अच् ।
10. वदधे—वृष् + लिट् ए ।

Remark.

The rhetoric occuring here is सङ्कीर्ति defined by Dandin as—सङ्कीर्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् । सहभावः=simultaneousness ; here the rising of darkness is the cause of the rising passion but the causal relation has been suppressed and they are spoken of to rise simultaneously and hence here occurs सङ्कीर्ति ; both Jay and Malli agree ; but Malli goes further and

affirms that here is দ্বিষ্টনিমিত্তকাতিশয়োক্তিসূত্রা কণ্ঠসাহিত্যরূপা সহীক্তি: । now কণ্ঠসাহিত্যরূপা means the simultaneous existence of the dark-ness and passion ; it is rather the analysis of the rhetoric here. অতিশয়োক্তিসূত্রা though true is redundant because সহীক্তি is always based on অতিশয়োক্তি: and hence Sahityadarpan writes :—সহায়স্য বলাদেকং স্যাৎচক'হযো' ; সা সহীক্তি স্মৃতিভূতাতিশয়োক্তি-সদা ভবেৎ ; again দ্বিষ্টনিমিত্তক refers to চনকচি ; moreover there is (we assert) also উদ্বেগ in the first two lines, as indicated by ইব ।

66. *Then the moon rose dispelling all the darkness.*

পরিষ্কৃতি:

অধিজলধিতমঃ স্নিপন্ হিমাংশু:

পরিদৃশ্যেত্ব দৃশ্যাং কৃতাৱকাশ:

বিদধদিব জগত্ পুন: প্রলীনম্

ভবতি মহান্ হি পরার্থ: এব সৰ্ব্ব: ॥ ৬৬ ॥

Prose.—অথ হিমাংশু: অধিজলধি তম: স্নিপন্, দৃশ্যাং কৃতাৱকাশ: (সন্) প্রলীন' জগত্ পুন: বিদধদিব পরিদৃশ্যে । সৰ্ব্ব: মহান্ হি পরার্থ: ভবতি ।

Beng—অনন্তর সমুদ্রের উপরিস্থিত অন্ধকার বিনাশ করিয়া, নয়ন-দ্বয়কে (দর্শন করিবার) অবসর দিয়া এবং (অন্ধকার—) নিমগ্ন (তিরোভূত) জগৎকে যেন পুনরায় সৃষ্টি করিয়া চন্দ্রদেব দেখা দিলেন । (দেখা দিবেন না কেন ?) সকল গৃহে ব্যক্তিই যে পরোপকারে প্রবৃত্ত বা রত থাকেন ।

Eng.—Then was seen the moon that dispensed with the darkness over the ocean, allowed the eyes the opportunity (of

seeing), and called as it were, into fresh existence, the lost world ; (because ?) All the great live for others.

Jay.—अधिजलधीत्यादि । अथ हिमांशुरन्वकारवर्धनानन्तरम् अधिजलधिजल-
धेरुपरि इति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । तमः क्षिपन् अपनयन् परिदृष्टं दृष्टः । दृष्टां
चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः । जगल्लोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव ।
कस्मात् तेनैवं कृतमित्याहुः—यस्मात् यो महान् स सर्वः परार्थे एव परप्रयोजन एव भवति ।
परिवृत्तिरिति दृष्टां कृतावकाशः इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात् । तमः क्षिपन्
इत्यनेन अस्य वस्तुनः श्रपोहात् । भवतीत्यादिनार्थान्तरन्यासात् । यथाचोक्तं—विशिष्टस्य
यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥ इति ॥

Malli.—अथ अन्वकारवृद्धानन्तरम् हिमांशुश्चन्द्रौऽधिजलधि जलधौ [विभक्त्यर्थे-
व्ययीभावः] तमः क्षिपन् निरखन् ततोऽन्यत्र नीलिमादर्थेनात् इति भावः । अतएव
दृष्टां कृतावकाशोदत्तावसरः सन् । किं बहुना—प्रलीनम् अस्मिन् जगत् पुनर्भूयोऽपि
विदधदिव सृजन् इव इत्युत्प्रेक्षा । परिदृष्टं । अतो महोपकारित्वम् अस्य इति
भावः । अथ सर्वो महान् परस्मै परार्थः परोपकारार्थ एव [अर्थेन नित्यसमासः
सर्वलिङ्गता च वक्तव्या इति साधुः] भवति हि । सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽ-
यान्तरन्यासः ॥

CHARCHA

1. हिमांशुः—subj to परिदृष्टं ; उक्ते कर्मणि १मा ; हिमः अंशुर्गर्भस्य स
इति बहु ।

2. अधिजलधि—अव्ययम् ; जलधौ इति विभक्त्यर्थे “अव्ययम् विभक्ति—”
इत्यादि सूत्रेण अव्ययीभावः । Adv. Qual. क्षिपन् ।

3. क्षिपन्—क्षिप् + शृङ् ; adj to हिमांशुः ।

4. दृष्टाम्—कतृकर्मणोः कृति रिति कृतप्रत्ययान्तस्य अवकाश इति शब्दस्य
योगे ङीष् ; दृश् + क्तिप् = दृश्, तेषाम् ।

5. कृतावकाशः—कृ + क्त = कृतः (कर्मणि) ; कृतः विहितः अवकाशः येन
स इति बहु । दृष्टां कृतावकाशः इत्यत्र सापेक्षेऽपि गमकत्वात् समासः ।

6. प्रलीनम्—प्र + ली + क्त ; adj to जगत् । 7. जगत—obj to विदधत् ।
 8. विदधत्—वि + धा = शब्द ; adj to हिमांशः ।
 9. परिदृष्टे—परि + दृश् + क्तिट् ए कर्मणि ।
 10. परार्थः—परस्मै अयम् इति नित्यसमासः by the dictum—अर्थेन सह नित्यसमासः विशिष्टलिङ्गता चेति वाच्यम् ।

Remark.

The rhetoric occuring here is अर्थान्तरन्यासः of the सामान्येन विशेषसमर्थन type ; as the last sentence, embodying a general statement supports a particular case with reference to the doing of the moon. Both Malli and Jay agree ; but Jay following Mss goes further saying that here is also परिहर्तिः defined by Dandin as “अर्थानां यो विसिन्धुः परिहर्तिस्मां सान्द्रता” । He explains his view point in his commentary. as दृष्टां कृतावकाशः इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात् ; तसः विपक्ष इत्यनेन अन्यवस्तुनः अपोहात् ; now his view is a bit far-fetched.

67. *The rising of the moon became a source of trouble to the bereaved heart of Ram.*

ससन्देहः—

अशनिरयमसौ कुतो निरर्थे
 शितशरवर्षमसत् तदप्रशङ्कम् ।
 इति मदन वशो मुहुः शशाङ्कः
 रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥ ६७ ॥

Prose.—अयं निरर्थे नभसि असौ अशनिः कुतो ? शितशरवर्षम् अशङ्कम् तदपि असत् । इति मुहुः शशाङ्कः (सन्दिहानः) मदनवशः रघुतनयः चन्द्रं न च निश्चिकायः ।

Beng.—मेघशृङ्ग आकाशे এই বজ্র কোথা হইতে আসিল ? তবে কি তীক্ষ্ণ শরবৃষ্টি হইতেছে ? (তাহাই বা কেন হইবে ?) ধনু না থাকায় তাহাও হইতে পারে না । (অর্থাৎ ধনু কোথায় যে শরবৃষ্টি হইবে ?) রামচন্দ্র চন্দ্রসম্বন্ধে পুনঃপুনঃ এইরূপ (সন্দিহান) হইতে লাগিলেন । কাম-পীড়িত হইয়া তিনি চন্দ্রকে (চন্দ্র বলিয়া) চিনিতে পারিলেন না ।

Eng.—wherefrom is this thunderbolt in this cloudless sky ? Is it a shower of sharp weapons ; that also is out of the question (impossible) as there is no bow ; in this way Ram felt doubt about the moon, which he could not recognise (realize) being a victim to Cupid (being seized with passion)

Jay.—अशनिरत्यादि—असौ यश्चन्द्रः किमयमशननिर्वज्रम्, असौ कुतो निरर्धे नभसि कुतः, यतोऽसौ मेघात् उत्पद्यते इति । उत निशितानां शराणां वर्षम् तदपि अशाङ्गम् अविद्यमानधनुः असदविद्यमानमित्ययम् मदन-वशः कामाभिभूतो सुहः क्षणं शशाङ्कं शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूत् इत्यर्थात् द्रष्टव्यम् । न च चन्द्रम् निश्चिकाय निश्चिनोति स्म । [विभाषा चैः (७।३।५८) इति कुलम्] । ससन्देह इति अशनिशर वर्षाभ्याम् उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वम् अशनिशरवर्षम् इति प्रयोक्तुरभिधानात् । कुतो निरर्धे तदप्यशाङ्गम् इति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रम् इति स्तुत्यर्थम् सन्देहवचोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम् “उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः । ससन्देहं वचः स्तुत्यं ससन्देहं विदुर्यथा” ॥ इति ॥

Malli.—अशनिरिति । अयं पुरावर्तः अशनिर्वज्रो निरर्धे निर्भेदे नभसि आकाशे कुतस्तर्हि शितशरवर्षम् निशितशरवृष्टिः शङ्कस्य विकारः शाङ्गम् धनुस्तद्वद्विषयं शरवर्षम् अप्यसत् अविद्यमानमेव । इत्थम् सुहः शशाङ्कं विषये सन्दिहानः इति शेषः । मदन-परवशः रघुतनयो रामश्चन्द्रम् न निश्चिकाय चन्द्रोऽयमिति न

निश्चितवान् इत्यर्थः । अत्र निश्चय—गर्भाखाः सन्देहमेदोऽलङ्कारः । आद्यनयीः स'शयम् निवध्य मध्यं कुतोऽशनिरित्यादि निश्चय निव'धनात् । “विषयो विषयो यत्र सादृश्यात् कविस्मरतात् सन्देह गोचरौ स्याताम् सन्देहान्तरूतिः सा” इति सामान्य-लक्षणम् ।

CHARCHA.

1. निरन्ध्र—adj. to नभसि ; निरस्तम् अन्धम् यस्मिन् तस्मिन् इति ।
2. शितशरवर्षम्—शिताः शराः इति कर्मधा । तेषाम् वर्षम् इति द्वे तत् । subj to भवति (understood).
3. अशाङ्कम्—अविद्यमानम् शाङ्कम् यस्मिन् तदिति वङ् । adj to वत् ।
4. असत्—अस् + शठ = सत् ; न सदिति नञ्समासः । adj to तत् । construo अशाङ्कम् तत् असत् भवति ।
5. शशाङ्क—शशाङ्कविषये इति विषयाधिकरणे ङमी ।
6. सद्वनवशः—adj to रघुतनयः । सद्वनस्य वशः (लक्षणया वशयुक्तः) इति द्वे तत् ; वश्य अस्य अस्ति इति अर्श आदित्वात् अच् वा ।
7. निश्चिन्ताय—निस + चि + लिट् + णल् । चि is optionally changed to कि by the rule “विभाषा चेः” (७.१.५८) ; पक्षे निश्चिन्ताय ।

Remark.

The rhetoric occuring here is समन्देह वा सन्देहः defined by the author of Sahityadarpan as such :—सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य स'शयः प्रति-भोषितः । प्रकृते उपमेये अन्यस्य उपमानस्य कविप्रतिभोषितः सन्देहः सन्देहा-लङ्कारः इति कथ्यते । Here चन्द्र is the उपमेय । वक्ष is the उपमान and poeetic doubt has been raised as to the identity of the two. This is same as the मोहोपमा of Dandin.

68. *The moon dispelled darkness and shone very brightly.*

अनन्वयः—

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः,
क्षततिमिरेषु च दिग्बधूमुखेषु ।
वियति च विललास तद्वदिन्दु-
र्विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्त्यः ॥ ६८ ॥

Prose.—क्षततिमिरेषु कुमुदवनचयेषु दिग्बधूमुखेषु च कीर्णरश्मिः इन्दुः वियति तद्वत् विललास चन्द्रमसोऽन्यः यद्वत् न विलसति ।

Beng.—रश्मि बिच्छप करिशा कुमुदवनराखि ओ दिगङ्गनांगणेर मुख समूह इहेते तिमिर नाश करतः ईन्दू आकाशे मेईरूप शोभाई पाईते लागिलेन बेषरूप शोभा ताहा इहेते (छन्द इहेते) अग्र केह पाईते पांरे ना ।

Eng.—Shedding light and thereby doing away with the dark-ness from the lily groves as well as from the faces of the quarters, the moon shone in the sky in a such way as is not common to others (or in such a way in which no other than he shines).

Jay.—कुमुदवनचयेषु इत्यादि कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु, दिग्बधूमुखेषु वियति च क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमयूखः विललास तद्वदिन्दुः शोभते स्म । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यत् यथा न विलसति तथा विललास । इदमुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति । अनन्वय इति तत्सदृशस्य साम्यस्याविवक्षते श्वन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम् यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता । सादृश्याविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥

Malli.—‘अततिमिरि’षु निरस्तांधकारिषु कुमुदवनानां चयेषु समसृष्टेः दिग्बधूः सुखेषु च विकीर्णरश्मिः विक्षिप्तकरः सन् इन्दुर्वियति आकाशे तद्वत् इन्दुवत् विभक्त्या चन्द्रमसः चन्द्रात् अन्यः यद्वद् यथा न विलसति तथैव विलसाम इत्यर्थः । अतोपमेयस्य इन्दोर्वोपमानत्वात् अनन्वयालङ्कारः । “एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे अनन्वयी मतः” इति लक्षणात् । एकस्य उभयरूपत्वाभिधानम् अद्वितीयत्वाभिप्रायमित्यर्थः ।

CHARCHA

1. ‘अततिमिरि’षु—‘अतं तिमिरं’ येषां तेषु ; वद् ; adj to कुमुदवनचयेषु ; it will qualify दिग्बधूः सुखेषु also

2. कुमुदवनचयेषु—कुमुदानां वनमिति इ तत् । तेषां चयः इति इ तत् ; तेषु ; अधिकरणे ङमी ; comp. “कुमुदवनमपश्चि श्रीमदक्षोजखण्डम्” &c. in Magha.

3. दिग्बधूः सुखेषु—टिक् एव बधूः इति कर्मधा । तामां सुखं तेषु इति इ तत् ; अधिकरणे ङमी ।

4. कीर्णरश्मिः—adj to इन्दुः ; क्लृ + क्त कर्मणि = कीर्णः । तादृशः रश्मिः यस्य स इति वद् ।

5. वियति—अधिकरणे ङमी । 6. तद्वत्—स इव इत्यर्थः । वतिः ।

7. विलसाम—वि + लस् + लिट् + णल् ; verb to इन्दुः ।

चन्द्रमसः—पञ्चमो by “अन्यारादितरतै—” i. o. अन्य शब्दयोगे ङमी । 9. विलसति—वि + लस् + लट् + तिप् ।

Remark.

The rhetoric occurring here is अनन्वय ; when the same thing becomes both the उपमेय and उपमा ; here the moon is compared to none but himself and hence here is अनन्वय ; it is the same as असाधारणोपमा of Dandin.

69. *The darkness, being expelled by the moon, took
refuge in the grove.*

उत्प्रेक्षावयवः

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे
बिटपिनिराकृत-चन्द्ररश्मिराती ।
पृथुविषमशिलाऽन्तरालसंस्थं
सजल-घनदुर्गति भीतवत् ससाद ॥ ६८ ॥

Prose.—बिटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराती निकुञ्जे पृथुविषमशिलाऽन्तरालसंस्थं
सजलघनदुर्गतितमः भीतवत् शरणं गतमिव ससाद ।

Beng.—नवीन नीरदशाय तिमिर विशाल ओ विषम शिलाराजिर
अथ आश्रयगोपन करिया भीत व्यक्ति बेरूप शरण लग्य सेहैरूप निकुञ्जे
बिलीन हईया गेल ; केनना ऐथानेहै ताहार शक्त छलकिरण बृक्षराजि
द्वारा निराकृत हईया अवस्थान करितेहिल ।

Eng.—Darkness looking like cloud, charged with water
and concealed within huge uneven stone slabs just like a
refugee who got frightened, retired into the grove (cave-
Mallinath) where his enemy the rays of the moon were
obstructed by the trees.

Jay.—शरणम् इत्यादि । पृथुविषमशिलानां यानि अन्तरालानि तेषु सस्यं
संतिष्ठमानं सत् तमः निकुञ्जे गहने बिटपिभिर्निराकृतचन्द्रस्य रश्मय एव आरातयो
यस्मात् निकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणम् इव । यथा कश्चित् भीतो दुर्गे
निलीयते । सजलस्य घनस्य इव द्युति रंस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव इति । भीतवत्
ससाद इति उपमास्त्विलक्षणस्य श्लिष्टस्य अर्थेन योगात् शरणमिवगतम् इत्युत्प्रेक्षा-
योगात्, “बिटपि निराकृत चन्द्ररश्मिराती” इति रूपकार्थेन योगात् । तथा च उक्तम्

"श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिद्वीत् प्रेषयाम्बितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो
यथा । इति ॥ विटपि—तिरस्कृतचन्द्रश्रियोगः इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो
नासीति असंपूर्णलक्षणता ।

Malli.—विटपे निराकृताः चन्द्रश्रयः एव अरातयः येन तन्निम्नं निम्नं गच्छरे
पृथूनां विषमानां च शिलानां च अन्तरालेषु संस्था स्थितिर्यस्य तत् सजलघनस्य इव
द्युतिर्यस्य तन्मेषश्यामं भीतवत् भीतमिव इति उत्प्रेक्षा अतएव शरणं दातारं
गतमिव शरणगतम् इव इति उत्प्रेक्षा । ससादलीनसम्भूत । अत्र चन्द्रश्रयारातीति
रूपकस्य भीतवत् इति उत्प्रेक्षायाश्च शरणगमनीत्प्रेक्षाङ्गत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सजा-
तीयविजातीय-सङ्करः ।

CHARCHA

1. विटपिनिराकृतचन्द्रश्रयाराती—चन्द्रश्रयश्रितिरिति ३ तत् । ते एव अरातयः
इति कर्मधा । विटपिभिः निराकृताः इति ३ तत् । निर + आ + कृ + क्त कर्मणि.
तादृशः चन्द्रश्रयरातयः येन (निम्नं) तन्निम्न इति वक्षु ; adj to निम्नं ।

2. पृथु विषमशिलाऽन्तराल संस्थम्—adj to तमः ; पृथवश्चासी विषमास्तेति ।
तादृशः शिलाः इति कर्मधा । तासां अन्तरालम् इति ३ तत् । तत्र संस्था स्थिति—
ईष्य तत् इति वक्ष । संस्था = सम् + स्था + भङ्, स्त्रियाम् ।

3. सजलघनद्युति—जलेन सह वर्तमान यः स इति सजलः । सजलः घनः
मेघः इति कर्मधा । तस्य द्युतिः । स इव द्युति र्यस्य तादृति वक्षु ; adj. to तमः ।

4. भीतवत्—भीत इव इति भीत + वति ।

5. शरणम्—obj to गतम् ।

6. गतम्—गम् + क्तः कर्मणि ; adj to तमः ।

7. ससाद—सद् + लिट् + णल ; verb to तमः ।

Remark.

चन्द्रश्रयिरूपः अरातिः—here is रूपकः ; as रश्मि इत्यस्य उपरि अरातिः
इत्यस्य आरोपः । Again भीतमिव here is उत्प्रेक्षा ; शरणं गतमिव here

is also उत्प्रेक्षा । Here the main rhetoric is उत्प्रेक्षा that exists in शरणं गतम् ; the उत्प्रेक्षा in भीतवत् as well as the Rupaka in चन्द्ररश्मिराति is subordinate to the main उत्प्रेक्षा ; so here is a conglomeration of रूपक, and उत्प्रेक्षा, of which one उत्प्रेक्षा is the अङ्गी and the other उत्प्रेक्षा (in भीतवत्) along with the Rupaka, is the अङ्ग । Vide the last sentence in the commentary of Malli । उत्प्रेक्षावयेव of the Mss is a variety of उत्प्रेक्षा acc. to Dandin. Thus प्रेमचन्द्र in his टीका on काव्यादर्श says “उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षया आरम्भकमलङ्कारान्तरं तच्च श्लेषादिकम् ॥

70. *Then Lakshman addressed with a grave voice.*

अथ नयनमनोहरोऽभिरामः,

स्मर इव चित्तभवोऽप्यवामशीलः ।

रघुसुतमनुजो जगाद वाक्यं

सजलघनस्तनयितृ-तुल्यघोषः ॥ ७० ॥

Prose.—अथ नयनमनोहरो अभिरामः स्मर इव चित्तभवोऽपि अवामशीलः सजलघनस्तनयितृ-तुल्यघोषः अनुजः रघुसुतं वाक्यं जगाद ।

Beng.—अनन्तरं नयनमनोहर, अभिराम, गर्वदा अन्तर (जागरक) धाकिराओ अश्रितिकूल सजलजलदकर्थ कनिष्ठ (लक्षण) रघुनन्दके (एहे) कथा बलिलेन ।

Eng.—Then the descendant of Raghu was addressed (in the following way) by his younger brother, who was charming pleasing to his eyes, favourable and always thought of and whose voice was equal to or resembling the cloud charged with water.

Jay.—अथेत्यादि । अथ चन्द्र दर्शनान्तरं रघुसुतं रामम् अभिरामः कामाभिभूत-
त्वात् आभिमुख्येन रम्यते इति । अनुजः कर्मीशान् आता वाधं बन्धमाणां जगाद्-
नदितवान् । नयनमनीहरः प्रेक्षनीय इत्यर्थः । अत नयने मनश्चाकर्षयन् नयन-
मनीहरः इति तुल्ययोगिता । न्यूनस्य लक्षणस्य अधिकंन सहाभिरमणीयगुणस्य
विवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् । स्वरः इव चित्तमवोऽपि तस्य चेतसि सदा
भवतीति छिद्यम् । तथापि अवामशोखोऽप्रतिक्लृप्त इति विरोधः । स्वरस्तु वामशालः ।
सजलघनस्तनयितुना शब्देन तुल्यः घोषः यस्य । “संस्पष्टिरिति वङ्ग्वलङ्कार योगात् ।
तथा चोक्तम्” पराभिभूता संस्पष्टिर्वङ्गलङ्कार योगतः । रचिता रत्नमालिव साचैव
कथ्यते यथा” ।

Malli.—अथेति । अथ राम शोकादनन्तरम् अभिरामं लोकाभिरामं रघुसुतं
रामं नयनानि मनसि च हरति रूपेण गुणैश्च इति नयन-मनीहरः स्वरः इव चित्ते
भवतीति चित्तभवविभजः कामोऽप्यवामशालः इति विरोधः चिन्ताशुवर्त्त इति अवि-
रोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः । सजलघनस्य स्तनयितुना स्तनितम् तुल्यघोषः इत्यपमा-
लङ्कारः । ‘स्तनयितुः पयोवाहो तदध्वनौ स्रुतारोग्योः’ इति विश्वः । अनुजो लक्ष्मणो
वाचं जगाद् । अथ विरोधोपमयोः संस्पष्टिः ॥

CHARCIIA

1. नयनमनीहरः—नयने च मनसि इति नयनमनः समाहारः by the rule
“जातेरप्राणिनाम्” ॥ सत् हरति इति नयनमनः + हृ + अच् कर्त्तरि ; adj. to
अनुजः ।

2. अभिरामः—adj to अनुजः ; आभिमुख्येन रमते इति अभि + रम् + वञ्
(कर्त्तरि निपातनात्) ; Malli reads अभिरामम् and makes it an adjec-
tive qualifying रघुसुतम् ।

3. स्वरः—उपमान, of अनुज ; कामदेवः ।

4. चित्तमवः—चित्ते भवति इति चित् + भू + अच् कर्त्तरि ; adj to both
स्वर and अनुजः ।

5. अवामशीलः—adj. to अनुजः । वामं प्रतिशूलं शीलं यस्य स वामशीलः बहु—; तस्मात् अन्य इति नञ् समासः ।

6. सजलघनस्नयितुस्तुल्यघोषः—adj. to अनुजः । जलेन सह वर्चमानः यः सः इति सजलः ; बहु ; तादृशः घनः इति कर्मधा । तस्य स्नयितुः शब्दः इति इ तत् ; तेन तुल्यः इति इ तत् ; तादृशः घोषः यस्य स इति बहु ; note स्नयितुः means both मेष and मेषध्वनि ।

7. अनुजः—subj. to जगाद ; अनुपस्थात् जायते इति अनु + जन् + ड ।

8. जगाद—गद् + लिट् + शल् ।

Remark

The rhetoric occurring here are the following :—

(i) विरोधः—in चित्तभावोऽपि अवामशीलः । स च विरोधः “चित्तभवः” इत्यत्र श्लेषाऽनुप्राणितः । अपि च स्मर इव इत्यत्र उपमा च दृश्यते ।

(ii) सजलघनस्नयितुस्तुल्यघोषः इत्यत्र उपमा ; cf. “समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु”—Dandin.

(iii) नयनमनोहरः—अत्र नयने मनस्य हरति इति हरेणेन सह नयनयोः मनसस्य उभयोरेव सम्पर्कात् तुल्ययोगिता ।

Therefore here is संचृष्टिः (commix-ture) of विरोध based on उपमा as well as श्लेष, and उपमा and तुल्ययोगिता ।

Note the diff of संचृष्टि and सङ्कर as already said—

Thus Sahityadarpana says “मिथोनपेक्षया एतेषां स्थितिः संचृष्टिः” । and “अज्ञाङ्गित्वे अलङ्करीनां तद्वर्तकाग्रयस्थितौ संकरस्त्रिविधः स्मृतः” ।

71. Lakshman urged his brother to destroy his enemies.

आशीः

पतिवधपरिलुप्तलोकेशीर्नयनजलोपहृताञ्जनौष्ठरागाः ।

क्रूर रिपुवनिता जह्वीहि शोकं क्व च शरणं जगताम्

भवान् क्व मोहः ॥ ७१ ॥

Prose.—রিপুবনিতা: পতিবধে পরিলুপ্তলোককীশী: নয়নজলাপন্নতাজনীষ্টরাগা:
কুরু; শোক' জহীহি; জগতা' শরণ' ভবান্ ক্র নৌহ: ক্র ।

Beng.—(হে মহারাজ !) শত্রুবধ করিয়া তাহাদের পত্নীগণকে
আলুলায়িত কেশ করিয়া দেন; তাহাদের নয়নজলে তাহাদের কঙ্কল
ও ওষ্ঠরাগ' অপহৃত হউক; শোক পরিত্যাগ করুন; কোথায় বা
জগতের শরণ আপনি আর কোথায়ই বা মোহ! (আপনার মত
লোকের সঙ্গে মোহের সামঞ্জস্য হয় না।)

Eng.—Render the hair of the enemies' wives dishevelled
by the destroying of their husbands, let the powder for
their lips together with their collyrium be washed away
by their tears; give up grief; there is certainly a great
difference between you the protector of the world and
the grief.

Jay.—পতীত্যাদি। পতিবধে পরিলুপ্তা ভ্রষ্টা লীলা: কীশা: যাসা' রিপুবনি-
তানাম। নয়নজলিন' অশ্রুণা অপন্নতম্' অজ্ঞনম্' ঐষ্টরাগশ্চ' যাসা' তা: মন্দোদরীপ্রভতী:
কুরু। শোক' জহীহি ইত্যর্থ'সি। ক্র ভবান্ জগতা' শরণ' আশ্রয়: ক্র নৌহ ইতি।
আশীরিতি ইত্যর্থ' আশ'সনাত্। তথা সৌক্যম্—আশীরিতি ন কীবাঞ্চিদল'কারতয়া
মতা। সৌন্দর্য্যবিরোধীকৌ প্রযোগোঃস্যাশ্চ তদ্ব' যথা ॥ ইতি ॥

Malli.—পতীতি। হি অর্থ্য' রিপুবনিতা: পতিবধে ন ভন' মরয়িন' পরিলুপ্তা:
লীলা কীশা যাসা' তা: [স্বাঙ্গাশ্রীপমজ' নাদস' যোগপধাত্ ইতি ভূপ' (? ভূপ')]
নয়নজলৈ; অশ্রু'মি: পরিপ্লুতানি পরিপ্লুতানি অজ্ঞনানি ঐষ্টরাগাশ্চ' যাসা' তা-
স্মাদৃশী: কুরু। শোক' জহীহিত্ব্যজ [বিধৌ (ইচ্ছায়া' বা ?) লোট্] তথাহি জগতা'
শরণ' তাসা' ভবান্ 'ক্র নৌহ: ক্র ভবাৎ'শামিৎসমজ্ঞানমযুক্তম্' অথবা শত্রু'পেছায়াম্
জগদ্বিপতি: শ্রাদ্ধাদিতি ভাষ্য:। অনেন বাক্যার্থ' ন শত্রু'বধ-কর্তব্যতা সমর্থ'নাত্
স্বাক্ষাৎ'হেতুকা' ক্রান্তিলিঙ্গম্' অলঙ্কার: ॥

CHARCHA

1. रिपुवनिताः—रिपूनां वनिताः इति ६ तत् । obj to कुरु ।
2. पतिवधपरिलुप्तलोकेशीः—adj to रिपुवनिताः । पतीनां वधः इति ६ तत् ; परि + लुप + क्त = परिलुप्तः सप्तः ; लोलः = चञ्चलः—दीलायमानः ; परिलुप्तश्चासौ लोलश्चेति कसं धा । पतिवधेन परिलुप्तलोलः (वा लोलाः) इति ६ तत् ; तादृशाः केशाः यासां ताः इति बहु । लीच् comes optionally by the rule—खाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।
3. नयनजलोपहतञ्जनौष्ठरागाः—adj to रिपुवनिताः । नयनयोज्ज्वलमिति ६ तत् ; तेन अपहृतः इति ३ तत् ; अप + हृ + क्त कर्मणि ; अञ्जनं च औष्ठरागश्च इति अञ्जनौष्ठरागम् समाहार by the rule—जातिरप्राणिनाम् । औष्ठस्य रागः इति ६ तत् ; रज्यते अनेन इति रागः—रन्ज + घञ् ; नयनजलोपहतम् अञ्जनौष्ठरागं यासां ताः इति बहु ।
4. जह्नीहि—हा त्यागे + लोट हि ; alternative forms जहिहि and जहाहि ।
5. जगताम्—सम्बन्धे षष्ठी ; त्रयाणाम् लोकानाम् इत्यर्थः ।
6. शरणम्—दाता ; complement of भवान् ।
7. मोहः—subj to भवति understood.

Remark.

The rhetoric occuring here is काव्यलिङ्गम् so says Malli. The sense of the sentence supports the desirability of uprooting the enemy and hence the sense of the sentence (वाक्यार्थः) is the हेतु (cause) of the duty of the killing of the foes and here is काव्यलिङ्गम् ; but the explanation of Malli on this point seems to be a farfetched one. Jay following Mss says that here is आशीः—which Dandin defines saying आशीर्नामाभिलषिते

বস্তুব্যাশ'সন' যথা। Jay explains শোক' জহাতি ইতি আশ'সে (অহম্)
অতএব ইতস্যা আশ'সনাত্ আশোঃ। Jay's view is more preferable.

But besides আশৌ:, here is also বিষমাত্মজ্ঞান: in ক্ব চ শরণ' জসতা
ভবান্ ক্ব চ সৌহৃদ:। Dandin makes no mention of বিষম but Suhri-
tyadarpan defines it saying—গুণী ক্রিয়ে বা চেত্ সয়াতাম্ বিরুদ্ধে হৈতু
কার্য্যযৌ:। যদারব্যসার্ব'ফলপ্রসন্নত'স্যা চ সম্ভব:। বিরূপযৌ: সংঘটনা সা চ
তদ্বিশন' সতম্। Here is বিরূপযৌ: সংঘটনা। Compare the poems of
Chandidas :—সুখের লাগিয়া এঘর বাঁধিনু অনলী পুড়িয়া গেল etc.

72. *Magnanimity if subject to weak-ness, becomes
worthless.*

হৈতু:

অধিগতমহিমা মনুষ্যলোকে,

বত সূতরামবলীদতি প্রমাদৌ।

গজপতিরুগ্মৈলশৃঙ্খলবর্ষা

গুরুরবমজ্জতি পঙ্কভাঙ্কন দার ॥ ৩২ ॥

Prose.—মনুষ্যলোকে অধিগতমহিমা প্রমাদৌ বত সূতরাম্ অবলীদতি; উর-
গ্মৈলশৃঙ্খলবর্ষা গুরু: গজপতি: পঙ্কভাঙ্ক' অবমজ্জতি ন দার।

Beng.—(দেখুন!) মনুষ্য জগতে মহিমা-মণ্ডিত ব্যক্তিও প্রমাদ
প্রাপ্ত হইয়া অবসাদ প্রাপ্ত হইয়া পড়েন; মহাপর্কস্বতের শিখরসদৃশ
বপুধারী হস্তী পঙ্কনিগম হইয়া অবগন্ন হয় কিন্তু কাষ্ঠ কখনও
হয় না।

Eng.—Also those who have attained greatness in this
world, give way (godown) if they are reck-
less (nervous, or weakminded); the elephant with his body huge like

the peak of a mountain sinks down in the mud but the wood does not.

Jay.—अधिगतमहिनीत्यादि—मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टम् अवसीदति—न कार्यसमर्थः भवति । कुतः एतदित्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्गप्रमाणम् वर्षम् वपुर्यस्य सः । पङ्कभाक् पङ्कं भजतीति [भजो णिः (३।२।६२)] पङ्कम् अवतीर्णः सन् अवमज्जति अवसीदति । यस्मादसौ गुरुः न पुनर्दारु कष्टम् अस्मान्मुञ्च शोकम् । हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरी द्रष्टव्यः ।

Malli.—अधीति । मनुष्यलोके अधिगतो महिमा येन स महान् तथा प्रमादो मत्तोऽनवहितोऽवसीदतिनश्यति । तथाहि उरुशैलस्य शृङ्गम् शिखरम् इव वर्षम् वपुर्यस्य स गुरु दुर्भरो गजपतिर्महागजः पङ्कभाक् सन् मज्जति दारु लघु काष्ठम् न मज्जति । महतः एव प्रमादांप्रमादौ हानिद्विकारौलघोः प्रमादेऽपि का हानिरप्रमादे वा का द्वितिरित्यर्थः । अत्र महात्मानो जगत्पतेश्च वाक्यद्वये प्रमादौ पङ्कभागिति च विष्व प्रतिविष्वभावेन सामान्यधर्मो निर्देशात् दृष्टान्तालंकारः । “यत्र वाक्यद्वये विष्व प्रतिविष्वतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यद्वैः स दृष्टान्तो निगद्यते” ॥

CHARCHA

1. मनुष्यलोके—मनुष्याणां लोकः इति ६ तत् ; तस्मिन् इति अधिकरणे ७मी ।
2. अधिगतमहिमा—subj to अवसीदति ; अधि + गम् + क्त ; कर्मणि ; अधिगतः महिमा येन स इति बहु । महत् + इमन् = महिमा, महतो भावः इत्यर्थः ।
3. प्रमादौ—adj to अधिगत-महिमा ; प्रमादः अस्व अस्ति इति प्रमाद + इनि । प्र + मद् + घञ् = प्रमादः । or प्रमाद्यति इति प्र + मद् + घिनुण ।
4. वत—an अव्यय signifying खेद ; alas ! कष्टम् ।
5. सुतराम्—अव्यय ; नितराम् इत्यर्थः excessively.
6. अवसीदति—अव + सद + लट् + तिप् ।

7. उरुशैलशृंगवधर्मा—adj to गजपतिः । उरुः शैलः इति कर्मधा । तस्य शृंगम् इति ६ तत् । तस्य वधर्मा । तत् इव वधर्मा वपुः यस्य स इति वङ् ।
8. गुरः—टुभरः ; heavy, weighty : adj to गजपतिः ।
9. गजपतिः—गजानां पतिरिति ६ तत् ; subj to अवसज्जति ।
10. पंकभाक्—पंकं भजति इति पंक + भज + क्विः -- by the rule “भजो क्विः” (३।२।६२) ; adj to गजपतिः । Compare “करिणी पंकमि-
वावसीदति ।
11. अवसज्जति—अव + सज्ज + क्णट् तिप् । verb to गजपतिः ।
12. दाह—subj to अवसज्जति understood ; (न अवसज्जति इति वाक्यम् अभ्याहार्यम्) ।

Remark.

The rhetoric occurring here gives rise to controversy. Malli says that here is दृष्टान्तः—defined by Sahityadarpan as दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । Malli also quotes a definition which conveys the same idea. But in the case of अवसदनम् (अवसीदति) as well as in the case of अवसज्जनम् (अवसज्जति) the विम्बप्रतिविम्बभावः is open to question. Even if we follow the track of Malli, we are to say that here is no विम्बप्रतिविम्बभावः but एकस्य एव धर्मस्य पृथक् तया निर्दिष्टः i. e. putting the same idea in different words. So here may be प्रतिवस्तूपमा which Sahitya-
darpan defines saying प्रतिवस्तूपमा वा स्यात् धर्मयोग्यस्यान्ययो-रैकोऽपि धर्मसामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् । Dandin also says :—वस्तु किञ्चिदु-
पन्यस्य न्यसनान् तत् सधर्मनः साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा” । But the Malli's line of argument, seems to be out of place and hence here should be neither दृष्टान्त nor प्रतिवस्तूपमा । Here seems to

be अर्थान्तरन्यासः—the general statement in the first two lines being supported by the particular statement couched up in the last two lines. Here is thus अर्थान्तरन्यास of the विशेष सामान्यसमर्थनरूप type. Jay agrees ; further he states following Miss that here is also हेतुः—along with अर्थान्तरन्यासः। हेतु is defined by Dandin, as हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचाम् उत्तमभूषणम्। कारक-ज्ञापकौ हेतु तौ चानेकविधौ यथा। Here गजपति sinks down because he is heavy ; so here is also हेतुः। Thus Jay writes गजपते हेतु-द्वारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरो द्रष्टव्यः। Hence let us say that here is अर्थान्तरन्यास based on हेतु।

73. *You know everything ; still I speak only out of affection.*

निपुणम्

बोद्धव्यं किमिव हि, यत् त्वया न बुद्धम्

किं वा ते निमिषितमप्रबुद्धिपूर्वम् ।

लब्ध्वा तव सुकृतैरनिष्टशङ्कौ

स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७३ ॥

Prose.—यत् त्वया न बुद्धम् बोद्धव्यम् (तत्) किमिव हि । निमिषितमपि अबुद्धिपूर्वम् किं वा ; तथापि सुकृतैर्लब्ध्वा तव स्नेहौघः मां वक्तुम् घटयति ।

Beng.—आपনি বাহা জানেন না একপ জ্ঞাতব্য বস্তু কি আছে ? আপনি যে চক্ষু মুদ্রিত করেন তাহাও (কদাপি) অজ্ঞানপূর্বক নহে । তথাপি পুণ্যবলে উৎপন্ন অনিষ্ট আশঙ্কাকারী আপনার প্রতি আমার স্নেহ আমার বলিতে প্রণোদিত করিতেছে ।

Eng.—Is there anything knowable that you do not know ; your very closing of the eyes is not without your knowledge ; yet I am urged to speak by my affection for you that owes its existence to my good deeds (merits) and that apprehends evil.

Jay.—बोद्धव्यमित्यादि—किमिव तद्बोद्धव्यम् ज्ञातव्यम् अस्ति नैव इत्यर्थः । यच्च तथा न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयम् तव किञ्चित् वेष्टितम् अपि नीपेक्षापूर्वकं यतो निमित्तमपि अच्छीः निमोलनमपि अबुद्धि पूर्वकं नैव इत्यर्थः । यद्येवम् किमित्यस्यान् उपदिशसीत्याह—लब्धात्मिति । तथापि सुकृतैर्नैवात्मा लब्धजन्मा क्लृप्तैवः क्लृप्तसम्भूतः । अनिष्टशङ्को अनिष्टशं कनशोलः । मां वक्तुम् वदति घटयति । निपुणमिति अर्थावगादत्वात् अस्य औदात्तऽन्तर्भावः द्रष्टव्यः । भाविकात्वम् इत्यन्तकारः उक्तः । तद्वत्त्वविषयत्वात् पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥

Malī.—बोद्धव्यमिति । हे भाव्यं यत्तथा न बुद्धम् बोद्धव्यम् तत् किमस्ति सर्वज्ञस्य ते न किञ्चित् अज्ञातम् असौत्यर्थः । किं च निमित्तमितम् निमित्तकर्मोद्बुद्धिपूर्वम् उपेक्षापूर्वकम् किं वा नैत्यर्थः । न कुत्रापि प्रमादसंवासीत्यर्थः । तथापि सुकृतैर्नैवपुण्यैर्लब्धात्मा लब्धस्वरूपो जातः इत्यर्थः । अनिष्टशंकी [प्रेम पश्यति भयानपदेपि (?) इति न्यायात्] अनर्थाशंकी तव त्वद्विषयः क्लृप्तैवः क्लृप्तप्रवाहः मां वक्तुम् घटयति प्रेरयति इत्यर्थः । सर्वज्ञे प्रेक्षापूर्वकारिणि यत्तया उक्तं तत् प्रेमनिवन्धनम् सिद्धसाधनमेवेतिभावः । प्रियतराख्यानरूपोऽयम् प्रेयोऽन्तकारः । यथाहृदयङ्गी—प्रियः प्रियतराख्यानम् इति ॥

CHAROHA.

1. बुद्धम्—बुध् + क्त कर्मणि ; adj to यत् । Nom. त्वया ।
2. बोद्धव्यम्—बुध् + तव्य कर्मणि ; adj to तत् ।
3. निमित्तमितम्—नि + मिष + क्त भावे ; निमित्तः इत्यर्थः ।

4. अवृद्धिपूर्वम्—adj to निमित्तितम् । बुद्धिः पूर्वं वा पूर्वा यस्य तत् बुद्धिपूर्वम् ; alternative form बुद्धिपूर्वकम् by “शेषदिभावा” । तस्मात् अन्यत् इति नञ् समासः ।

5. सुकृतैः—हेतौ तृतीया ; शोभनं कृतम् इति प्रादि समासः ।

6. लब्धात्मा—adj to स्नेहोद्यः । लब्धः आत्मा येन स इति बहु ।

7. अनिष्टशङ्की—adj to स्नेहोद्यः । इष्टात् अन्यत् इति अनिष्टम् । नञ् समासः । तत् शङ्कते इति अनिष्ट + शङ्क् + णिन् । (कर्त्तरि णिनिः) ; cp. “स्नेहः पापशङ्की” in Sak. IV.

8. स्नेहोद्यः—subj to घटयति । स्नेहस्य ओद्यः समूहः इति ६ तत् ।

9. वक्तुम्—व्रू or वच् + तुम् ।

10. घटयति—घट + णिच् + लट् तिप् ; verb to स्नेहोद्यः ।

Remark.

The rhetoric occuring here is प्रेयः—so says Malli quoting the definition from Dandin. प्रेय seems to fit in well here, Jay says that here is निपुणम् which is no other then some form of उदात्तम् । Dandin however says—आशयस्य विभूते वा यन्महत्त्वम् तूतमम् । उदात्तम् नानात् प्राङ्गलङ्कारं मनोविषयः । And this def. of उदात्त does not apply here. Some suggests भाविकम् here ; but Jay refutes it saying that it is relative to some passage (or article), Dandin is in favour of Jay. cf. तदभाविक्कमिति प्राङ्गः प्रबन्ध-विषयं गुणम् । भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसिद्धि स स्थितः—Kavyadarsha. Bharat Mallik here gives the right solution, comp “नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुण-नामालङ्कार इति प्राञ्चः । अस्य प्रेयस्यन्तर्भाव इति देवनाथः । उदात्तमध्यन्तर्भाव इति जयमङ्गला” ।

74. *Then Ram goes to sleep the monkeys guarding
the quarters.*

सौमित्रे रिति वचनं निशम्य रामो
जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् ।
अध्यष्टाच्छिष्यिषया प्रवालतल्पम्
रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् प्लवङ्गान् ॥ ७४ ॥

Prose.—सौमित्रे रिति वचनं निशम्य रामः जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् रक्षायै प्रतिदिशम् प्लवङ्गान् आदिशन् शिष्यिषया प्रधानतल्पम् अध्यष्टात् ।

Beng.—সৌমিত্রির এই বাক্য শুনিয়া রাম হাই তুলিয়া দুই হাত দুই দিকে দিয়া, নিজাণু হইয়া চারিদিক রক্ষার জন্য বানরদিগকে আদেশ করিয়া শুইবার ইচ্ছায় পল্লবের বিছানায় বসিগেল ।

Eng.—Hearing the statement of the son of Sumitran, Ram yawned and stretching his hands on both sides, took to the bed of fresh leaves for sleep ordering the monkeys to guard all the quarters.

Jay.—सौमित्रेरित्यादि—इत्येवं सौमित्रेः लक्षणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो जृम्भावान् जातजृम्भकः जृम्भणं कृत्वा ['गुरोश्च हृलः' (२।१।१०३) इत्यकारः । टाप्] । निद्रान् निद्राम् गच्छन् । द्वा कुत्सायाम् गुतौ । इत्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य शतरि रूपम् । शिष्यिषया शयितुम् इच्छया भुजयुगलं विभज्य एकं शिरः स्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्य इत्यर्थः । विभुज्य इति पाठान्तरम् । तत्र त्रीङ्-भागे वक्रौकृत्य इत्यर्थः । प्रवालतल्पम् पल्लवशयनीये अध्यष्टात् अधिष्ठितवान् । [गातिस्था (२।४।७७) इति सिचौ लुक् । प्राक् सितात् (८।३।६३) इत्यादिना षत्वम्] । समुद्र दिङ्मत्तया नियमपूर्वं सुखाप इत्यर्थः । रक्षायै रक्षानिमित्तम् प्लवङ्गानादिशन् निधी-

जयन् । प्रतिदिशम् [अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (५।४।१०७) इति टच् । तत्र दिक्शब्दस्य पठितत्वात्] ।

इति श्रीजयभंगलाख्यया व्याख्यया समलङ्किते श्रीभट्टिकाव्ये

तृतीय प्रसन्नकाण्डे लक्षणरूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः) तथा

लक्ष्यरूपेकथानके सीताभिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः ।

Malli.—सौमित्रे रिति । रामः सौमित्रे रिति एतद्वचनम् निश्चयं जृम्भा जृम्भणम् अस्य अस्तीति जृम्भावान् जृम्भमाण इत्यर्थः । “गुरोश्च हलः” इति स्त्रियामकार प्रत्ययः । भुजयुगलं विभुज्य यथास्थानम् वक्रौकृत्य निद्रान् निद्रास्यन् इत्यर्थः । रक्षायै रक्षणे निमित्ते प्रतिदिशम् दिशि दिशि । यथार्थं वीप्सायाम् अव्ययीभावः । [अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः इति समासान्तटच् प्रत्ययः] ब्रवंगान् वानरान् आदिशत् आज्ञापयामास । अथ शिशयिषया सुषुप्सया प्रवालतल्पम् कुसुमशयनम् अध्यस्तात् अविष्ठितवान् । [तिष्ठते स्मिति “गतिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । प्राक् सितादङ्गव्यायेऽपि इति षत्वम् । टुत्वम्] ॥ ७४ ॥

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीय—श्रीभट्टानन्दोपाध्याय-

कौलाचल-मङ्गलनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्यानं

सर्व-पथीनाख्यानं दशमः सर्गः ।

CHARCHA

1. सौमित्रः—सम्बन्धे दृष्टौ । सुमित्रियाः अपत्यं पुमान् इति सुमित्रा + इज् (वाङ्मादि) ; तस्य ।
2. निश्चय—नि + शम् (दिवादि) + ल्यप् । श्रुत्वा ।
3. जृम्भावान्—जृम्भा अस्य अस्तीति जृम्भा + वतुप् ; जृम्भा = जृम्भ् + अ—by the rule गुरोश्च हलः (३।३।१०३) ।
4. भुजयुगलम्—भुजयोर्युगलम् इति द्वे तत् ; obj to विभुज्य or विभुज्य ।
5. विभज—वि + भज् + ल्यप् ; if विभुज्य—then वि + भुज् + ल्यप् । See Jay. विभुज्य इति पाठान्तरम् । “क्रौञ्चं भारी वक्रौकृत्य इति तदर्थः” ।

6. निद्रान्—नि + द्रा (अदादि) + शत ; adj to रामः ।
7. रचायै—चतुर्थे by the rule तादर्थ्ये चतुर्थे वाच्यम् ।
8. प्रतिदिशम्—दिशि दिशि इति अव्ययीभावः ; the suffix अ (टच्) is added to दिश् by the rule—अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।
9. प्लवंगान्—obj to आदिशन् or आदिशत्—as Malli reads.
10. आदिशन्—आ + दिश् + शत ; adj to रामः ; if आदिशत् then आ + दिश् + लङ् द ।
11. शिशयिषया—कैतौ श्या ; शी + सन् + अ, स्त्रियाम् आप् = शिशयिषा ।
12. प्रवाल-तल्पम्—प्रवाल-रचितः तल्पः इति शाकपार्थिवदित्वात् समासः ; obj to अव्यष्टात् ।
13. अव्यष्टात्—अधि + स्था + लुङ् द । The सिच् that comes in लुङ् between the root and the termination disappears by the rule गतिस्थाङ्गपामूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ; the स of स्था is changed to ष by the rule प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि (पा३।६३) and the त is changed to ट by the sandhi rule ट्वाट् ।

